

**ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΓΑΜΗΛΙΑ ΑΓΟΡΑ
ΜΙΚΤΟΙ ΓΑΜΟΙ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ ΜΕ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΑΛΒΑΝΙΑ.**

Μια εμπειρική έρευνα στον νομό Αιτωλοακαρνανίας για την περίοδο 1990-2005.

ΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΕΡΗΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....

1. Αντικείμενο και πεδίο της έρευνας.....

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Μετανάστευση και μικτοί γάμοι.

1. Η δυναμική των μικτών γάμων στην ελληνική διασπορά και μετανάστευση

- 1.1. Η ελληνική διασπορά (18^{ος}-19^{ος} αιώνας)
- 1.2. Η προπολεμική υπερπόντια μετανάστευση (1890-1920).
- 1.3. Η μεταπολεμική ευρωπαϊκή μετανάστευση (1950-1970)
- 1.4. Οι πολιτικοί πρόσφυγες

2. Η δυναμική των μικτών γάμων στη μετανάστευση προς την Ελλάδα (1990-2005)

- 2.1. Αστικός χώρος
- 2.2. Αγροτικός χώρος.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Επιλογή και χαρακτηριστικά της περιοχής έρευνας

1. Οι μετασχηματισμοί του αγροτικού χώρου του νομού Αιτωλοακαρνανίας.
2. Οι μετασχηματισμοί του αγροτικού χώρου της Αλβανίας.
  - 2.1. Η «κομμουνιστική περίοδος»
  - 2.2. Η «σύγχρονη περίοδος»
  - 2.3.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Μεθοδολογία και διεξαγωγή της έρευνας

1. Το στάδιο της προέρευνας.....
2. Η συζήτηση των εννοιών.....
3. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις.....
4. Τα ερευνητικά ερωτήματα .....
5. Το ερευνητικό δείγμα.....

6. Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων.....
7. Ανάλυση και παρουσίαση του εμπειρικού υλικού.....
- 8.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ποσοτική προσέγγιση. Ανάλυση, σχόλια, επιμέρους συμπεράσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ποιοτική προσέγγιση. Οι συνεντεύξεις

1. Όψεις του κοινωνικού οδοιπορικού των γυναικών.

- 1.1. Κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον
- 1.2. Εργασίες των γονιών
- 1.3. Εκπαιδευτικές πορείες
- 1.4. Εργασίες μετά το σχολείο
- 1.5. Γαμήλια αγορά και ομογαμία
- 1.6. Λόγοι μετανάστευσης

2. Η δυναμική των «μικτών γάμων».

- 2.1. Τρόποι γνωριμίας
- 2.2. Βάπτιση και γάμος
- 2.3. Σχέσεις με την τοπική κοινωνία
- 2.4. Σχέσεις με την οικογένεια προέλευσης
- 2.5. Σχέσεις με τους ομοεθνείς

3. Το μέλλον

- 3.1. Η νοσταλγία της «επιστροφής»
- 3.2. Προσδοκίες για το μέλλον των παιδιών

2. Όψεις του κοινωνικού οδοιπορικού των ανδρών.

- 1.1. Κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον
- 1.2. Εργασίες των γονιών
- 1.3. Εκπαιδευτικές πορείες
- 1.4. Εργασίες μετά το σχολείο
- 1.5. Γαμήλια αγορά, ομογαμία και αγαμία

2. Η δυναμική των «μικτών γάμων».

- 2.1. Τρόποι γνωριμίας
- 2.2. Βάπτιση και γάμος
- 2.3. Προσδοκίες για το μέλλον των παιδιών

Συμπεράσματα

Βιβλιογραφία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη διάρκεια του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα η μετανάστευση, ως ηθελημένη ή βίαιη, περιστασιακή ή μόνιμη, ατομική ή συλλογική μετακίνηση πληθυσμών μεταξύ των δυτικών χωρών ή των περιοχών μιας χώρας αποτέλεσε έναν από τους λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένους τρόπους διαχείρισης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων των επιμέρους ανθρωπογεωγραφικών περιοχών, των παραγωγικών συστημάτων, των κοινωνικών στρωμάτων και των οικογενειακών ενοτήτων.

Σε κάθε περίπτωση και παρά τις προφανείς διαφορές ως προς τα αίτια, τις διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της μετανάστευσης, είναι γεγονός ότι η μετανάστευση επηρέασε, μεταξύ άλλων, και τη γαμήλια αγορά τόσο στην περιοχή προέλευσης των μεταναστών όσο και στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν.

Με σκοπό άλλοτε τη διαφύλαξη της εθνικής, κοινωνικής, πολιτισμικής ή θρησκευτικής «καθαρότητας» και άλλοτε την διαχείριση της «προσαρμογής», της «ένταξης» ή της «νομιμότητας», επιχώριοι πληθυσμοί και μετανάστες αξιοποίησαν τη μετανάστευση προκειμένου να εξασφαλίσουν τη βιολογική και κοινωνική τους αναπαραγωγή. Οι «μικτοί γάμοι» αποτέλεσαν ένα συνεχές διακύβευμα μεταξύ των πολιτικών και των νοοτροπιών, της «παραμονής» και της «επιστροφής», του «οικείου» και του «ξένου».

Οι μικτοί γάμοι με τους οποίους ασχολείται η παρούσα μελέτη αφορούν τους γάμους μεταξύ Ελλήνων ανδρών και γυναικών μεταναστριών από την Αλβανία.

Σύμφωνα με το Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας οι μικτοί γάμοι ορίζονται ως α) οι γάμοι μεταξύ ετερόδοξων χριστιανών β) οι γάμοι μεταξύ ατόμων διαφορετικής θρησκείας, φυλής, εθνικότητας, κ.λ.π. Στη μελέτη αυτή ως μικτό γάμο ορίζουμε τον γάμο μεταξύ ατόμων διαφορετικής εθνικότητας ή και θρησκείας, δηλαδή των ελλήνων αγροτών, ορθοδόξων χριστιανών με αλλοδαπές γυναίκες από άλλα θρησκευτικά δόγματα.

Παράλληλα, στην παρούσα μελέτη εισάγεται ο όρος της «ομογαμίας», όρος που επιτρέπει να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνάφειες που συχνά ενέχονται στους μικτούς γάμους. Η ομογαμία αποτελεί ένα είδος γαμήλιας πρακτικής με στόχο να διατηρηθούν οι βασικές διακρίσεις και τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής ομάδας. Με άλλα λόγια τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας (γένος, εθνοτική ομάδα, έθνος, κοινωνικό στρώμα, επαγγελματική κατηγορία) ή μιας γεωγραφικής ενότητας (περιοχή, χωριό) οφείλουν

ή αναγκάζονται να βρουν σύζυγο μέσα από αυτή την ομάδα (The Blacwell Encyclopedia of Sociology, vol. III, p. 1404-1406).

Στο παρελθόν και στις κοινωνίες με περιορισμένη κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα, η ομογαμία ήταν λιγότερο επιλογή των ίδιων των ατόμων και περισσότερο ανάγκη επιβεβλημένη από την ομάδα για τη διατήρηση της «ενότητας», της «ομοιογένειας» ή της «καθαρότητας» των στοιχείων που θεωρούνταν βασικά ή απειλούμενα για τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή της (Duby 1998, Giddens 1992). Μορφές επιβεβλημένης ομογαμίας και αποφυγή της «επιμειξίας» παρατηρούνται και στις περιπτώσεις που κυριαρχούν οι ιδεολογίες του «εθνοκεντρισμού» (International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. 10, p. 5-6) ή οι επιστημονικές θεωρίες του «ευγονισμού» (The Blacwell Encyclopedia of Sociology, vol. III, p. 1488-1491).

Στις σύγχρονες κοινωνίες η ομογαμία, ενώ συχνά διατηρεί ορισμένα «σύνορα» ή «δομές», όπως αυτά της φυλής ή των κοινωνικών τάξεων, συνίσταται κυρίως από στρατηγικές τις οποίες τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες αξιοποιούν, προκειμένου να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν την οικονομική και κοινωνική τους θέση. Με άλλα λόγια η ομογαμία είναι περισσότερο πιθανή όταν τα διατιθέμενα «κεφάλαια» των υποψηφίων (οικονομικά, κοινωνικά, συμβολικά) είναι πλησιέστερα από την άποψη του μεγέθους και της δομής (Desrosière 1978: 97, Bourdieu 2002: 284). Στο πλαίσιο αυτό οι «σχέσεις αλληλογνωριμίας», το κριτήριο της «ελεύθερης επιλογής» και τα «προσωπικά χαρακτηριστικά» των ατόμων, σε σημαντικό βαθμό, αποτελούν κοινωνικές συγκαταθέσεις, ένα συλλογικό ευφημισμό για την προώθηση της γαμήλιας αγοράς (Salitot Dion 1975: 74, Vernier 1987: 315, 319-320, Barthez 1984: 265-266).

Ως κεντρική υπόθεση της παρούσας εργασίας ορίζονται οι σχέσεις των μικτών γάμων και της ενεχόμενης σε αυτούς ομογαμίας. Με άλλα λόγια θα δείξουμε ότι οι μικτοί γάμοι, ενώ φαίνεται να διασχίζουν και να καταργούν τα «σύνορα», ως και τις «απαγορεύσεις», και τις κοινωνικές ή ηθικές συνέπειες που συνεπάγονται, στην πραγματικότητα υπάγονται στους κανόνες της ομογαμίας, δηλαδή οι σύζυγοι επιλέγονται κατά περίπτωση σχεδόν με τα ίδια οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά κριτήρια και για τους ίδιους με την ομογαμία στόχους.

Στην Ευρώπη των μεταναστών η «ομογαμία», αποτέλεσμα των εκατέρωθεν προβλημάτων, των φόβων και των προκαταλήψεων της πρώτης περιόδου, και οι

«μικτοί γάμοι» αποτέλεσμα των διαδοχικών προσαρμογών της επόμενης περιόδου, αποτελούν πεδία έκφρασης τόσο των κρατικών και νομικών ρυθμίσεων των χωρών που ενέχονται στη μετανάστευση όσο και των εκατέρωθεν κοινωνικών ή οικογενειακών στρατηγικών που διαμορφώνουν τα άτομα (Beck-Gernsheim 2007, Lucassen 2009).

Σε ό,τι αφορά την ελληνική κοινωνία τόσο κατά τη λεγόμενη «Διασπορά» (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) όσο και κατά την Υπερπόντια Μετανάστευση (αρχές του 20^{ου} αιώνα), την Ευρωπαϊκή Μετανάστευση (δεκαετίες του 1950 και 1960), αλλά και τις βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μικρασιατική Καταστροφή, Πολιτικοί Πρόσφυγες) η ομογαμία και οι μικτοί γάμοι αποτέλεσαν τις κυρίαρχες στρατηγικές της γαμήλιας αγοράς.

Οι ελληνικές «παροικίες» σε γενικές γραμμές αποτελούν συνάρτηση της οικονομικής δομής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και του εμπορικού ενδιαφέροντος και του ρόλου των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο. Τόσο στην εποχή της κυριαρχίας των εμπορικών σχέσεων (17^{ος} και 18^{ος} αιώνας) όσο και στην εποχή του βιομηχανικού κεφαλαίου (19^{ος} αιώνας), ο Έλληνας μετανάστης άλλοτε ως «έμπορας- πάροικος», «έμπορας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» ή «χριστιανός έμπορας της Βαλκανικής» και άλλοτε ως μεσίτης, τραπεζίτης, βιομήχανος, είναι αποτέλεσμα μιας σειράς «ευκαιριών» και «προνομίων», «προστατευτικών νόμων» και «επιλεκτικών σχέσεων» που κατά περίπτωση επέβαλλαν, επέτρεπαν ή υπαγόρευαν οι επιμέρους εμπορικές, πολιτικές και στρατιωτικές σχέσεις των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Ψυρούκης 1983). Στο πλαίσιο αυτό το «εθνοτοπικό αίσθημα» των εμπόρων μεταναστών (σχέσεις με ομοεθνείς, δίκτυα επικοινωνίας με τις περιοχές προέλευσης) καθώς και η επιρροή του στις γαμήλιες επιλογές (εθνοτοπικοί σύζυγοι ή σύζυγοι από άλλες εθνότητες, θρησκείες, κοινωνικά στρώματα) είναι αδιαχώριστο από τις επιμέρους ιδιαιτερότητες των παροικιών (εργασιακές δραστηριότητες, κοινωνικά στρώματα, εθνοτικές ομάδες, ζώνες επιρροής, ειδικές ρυθμίσεις, πόλεμοι). Σε γενικές γραμμές η εθνοτοπική και κοινωνική ομογαμία της πρώτης περιόδου μετανάστευσης σταδιακά περιορίζεται καθώς μια σειρά μικτοί γάμοι ευνοούν την κοινωνική ένταξη και την οικονομική ευημερία των μεταναστών (Κατσιαδάκη-Herning 1986).

Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα η κύρια χώρα υποδοχής ελλήνων μεταναστών είναι οι ΗΠΑ στις οποίες η συζήτηση για τις σχέσεις ανάμεσα στη φυλή, το έθνος και την κουλτούρα γίνεται κάτω από την πίεση του «μεταναστευτικού ζητήματος» καθώς οι

χιλιάδες μετανάστες από όλο τον κόσμο απειλούσαν την «ενότητα» και την «καθαρότητα» του αμερικανικού λαού. Η «Επιτροπή για τη Μετανάστευση», που συστήνεται το 1907, ερευνά πολλαπλές πηγές στοιχείων σχετικά με τα σωματικά, διανοητικά και ηθικά χαρακτηριστικά των μεταναστών και διαμορφώνει μια «φυλετική κλίμακα» στην οποία κυριαρχεί ο «λευκός άνθρωπος» και κυρίως ο «αγγλοσαξωνικός κόσμος» (σωματικά χαρακτηριστικά, αξίες, πολιτισμός, ιστορία). Την ίδια εποχή το επιστημονικό κίνημα του «Ευγονισμού» ορίζοντας την ευγονική ως «τη μελέτη των κοινωνικά ελεγχόμενων παραγόντων οι οποίοι βελτιώνουν, είτε ενδεχομένως επιδεινώνουν, τα φυλετικά χαρακτηριστικά των μελλοντικών γενεών στο σωματικό ή το διανοητικό επίπεδο», παρείχε τη δική του συνεισφορά στο να διατυπωθεί ένα μελετημένο σύστημα φυλετικής ταξινόμησης που θα παρείχε τα μέσα για τη διατήρηση της φυλετικής τάξης, για την κοινωνικά ελεγχόμενη προσπάθεια «εξαμερικανισμού» (Λαλιώτου 2006). Στο *Λεξικό των Φυλών και των Λαών* που εξέδωσε το 1911 η Αμερικανική Επιτροπή Μετανάστευσης οι Έλληνες μετανάστες, κρινόμενοι με βάση τα σωματικά χαρακτηριστικά τους, θεωρούνται «κατώτεροι» των αρχαίων Ελλήνων αφού οι δεύτεροι ανήκαν «στο Μεσογειακό τύπο, με στενόμακρο κεφάλι και κανονικά χαρακτηριστικά», ενώ οι πρώτοι προερχόμενοι από μακροχρόνιες επιμειξίες «έχουν πλατύ κεφάλι και είναι γεροδεμένοι» (Κιτρορέφ 1999α:159). Στο πλαίσιο αυτό οι επιμειξίες του επιχώριου πληθυσμού με τους μετανάστες και κυρίως οι γάμοι θεωρούνταν κεφαλαιώδης απειλή για τη γενετική καθαρότητα και τη σταθερότητα της φυλετικής τάξης της αμερικανικής κοινωνίας. Οι φόβοι αυτοί μειώνονται σχετικά την επόμενη περίοδο, μετά τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν στις ΗΠΑ παρατηρείται μια μετατόπιση από τις απόψεις για τον «εθνοκεντρισμό» και την «ευγονική» στις πολιτικές της κοινωνικής κανονικοποίησης, δηλαδή, του ελέγχου των θεσμών και της κουλτούρας των μεταναστών.

Την ίδια εποχή (1906, 1912) οι επιμειξίες και οι γάμοι των μεταναστών, ως ζητήματα που συνδέονται με την απειλή του δημογραφικού προβλήματος και τον κίνδυνο του «αφελλινισμού», αποτελούν κεντρικά σημεία των Εκθέσεων για τη μετανάστευση και στην Ελλάδα (Κιτρορέφ 1999α: 147-149). Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι το 1917 ο καθηγητής της Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής Ανδρέας Ανδρεάδης δημοσίευσε εκτεταμένη έρευνα της οποίας το ενδιαφέρον εντοπίζεται στο κατά πόσο η μετανάστευση επηρεάζει το δημογραφικό ζήτημα, τη δημόσια υγεία, την εθνική συνείδηση και τις στρατιωτικές υποχρεώσεις. Στην έρευνα αυτή αναδεικνύεται ότι η

ισχυρή εθνοτοπική ομογαμία των πρώτων μεταναστών σταδιακά περιορίζεται και οι μικτοί γάμοι, παρά τον «αφελληνισμό» και «εξαμερικανισμό» που προκαλούν, γίνονται πιο αποδεκτοί (Ανδρεάδης 1917).

Στη μεταπολεμική περίοδο η μετανάστευση των Ελλήνων, κυρίως προς τη Δυτική Ευρώπη, γίνεται κυρίως κάτω από την πίεση των σύνθετων κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που προκάλεσε η δεκατία του 1940 (Κατοχή, Εμφύλιος Πόλεμος, βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών, διώξεις, αγροτική κρίση - Μαργαρίτης 1999, Σταθάκης 2004, Μαργαρίτης 2005) και διαμορφώνει τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της (χώρα προορισμού, μορφές εργασίας, τρόποι ζωής) με βάση τις επιμέρους μεταναστευτικές και εργασιακές πολιτικές των ευρωπαϊκών χωρών, και ιδιαίτερα του Βελγίου και της Γερμανίας (Kayser 1968, Κωστοπούλου 2006). Η εθνοτοπική ομογαμία, με διάφορα «οικογενειακά» σχήματα, είναι το βασικό χαρακτηριστικό της πρώτης περιόδου και της πλειονότητας των μεταναστών χωρίς να τίθενται με ιδιαίτερη έμφαση τόσο από τις ευρωπαϊκές χώρες όσο και από την Ελλάδα τα ζητήματα του «αφελληνισμού» και του «εξευρωπαϊσμού». Κυρίαρχοι ρυθμιστές της γαμήλιας αγοράς των μεταναστών φαίνεται να είναι τόσο οι κρατικές ρυθμίσεις (μεταναστευτική πολιτική, εργασιακές σχέσεις) της Γερμανίας και του Βελγίου όσο και οι στρατηγικές επιτυχούς «παραμονής» ή «επιστροφής». Οι περιορισμένες γεωγραφικές αποστάσεις, οι συγκοινωνιακές και επικοινωνιακές δυνατότητες καθώς και η ειρηνική μεταπολεμική περίοδος φαίνεται να παίζουν ένα επιπρόσθετο ρόλο στη μορφολογία και τη δυναμική της ομογαμίας αλλά και των μικτών γάμων (Κασιμάτη 1984, Εμκε- Πουλοπούλου 1986, Βεντούρα 1999).

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες ελαχιστοποιείται η μετανάστευση των Ελλήνων και η Ελλάδα γίνεται χώρα προορισμού μεταναστών από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ, οι οποίοι καταφθάνουν ηθελημένα ή βίαια, περιστασιακά ή μόνιμα, ατομικά ή συλλογικά. Επιχώριος πληθυσμός και μετανάστες, «ντόπιοι» και «ξένοι», τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο, βρέθηκαν στην ανάγκη να αξιοποιήσουν τη μετανάστευση προκειμένου να διαχειριστούν τα ζητήματα της βιολογικής, οικονομικής και κοινωνικής τους αναπαραγωγής, της «νομιμότητας» και της «ένταξης», της κοινωνικής αβεβαιότητας και της εργασιακής ανασφάλειας. Η νόμιμη και η παράνομη, η επίσημη και η ανεπίσημη γαμήλια αγορά και πάλι αρθρώθηκε σε σχέση τόσο με την μεταναστευτική πολιτική (προϋποθέσεις εισόδου στη χώρα, άδεια παραμονής, ευκαιρίες απασχόλησης) όσο και με τις κοινωνικές και

οικονομικές ιδιαιτερότητες των επιμέρους περιοχών, των παραγωγικών συστημάτων, των κοινωνικών στρωμάτων και των οικογενειακών στρατηγικών (Κασίμης 2003).

Η δυναμική αυτή γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις αγροτικές περιοχές και τους νομούς με σύνθετους οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς, πριν και μετά την έλλευση των μεταναστών εργατών. Ο αγροτικός χώρος του νομού Αιτωλοακαρνανίας στις δεκαετίες 1980 και 1990 αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση αγροτικής κρίσης και μετάβασης, με την αξιοποίηση των μεταναστών ανδρών και γυναικών, από την «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου», διαμέσου κυρίως της κρίσης και του τέλους της καλλιέργειας του καπνού¹ (Καμπέρης 2007).

Την ίδια περίοδο ο αγροτικός χώρος της Αλβανίας χαρακτηρίζεται από τη δική του κρίση που εντοπίζεται στο πέρασμα από την «κομμουνιστική» στη «σύγχρονη περίοδο» ή αλλιώς από τη «σοσιαλιστική γεωργία» στη «γεωργία της ελεύθερης αγοράς» (Hatziprokoriou 1996). Ένα μέρος από τα επάλληλα μεταναστευτικά ρεύματα των ανδρών και γυναικών από τον αγροτικό χώρο της Αλβανίας στη δεκαετία του 1990, «πέρασαν» ή «έμειναν» στο νομό Αιτωλοακαρνανίας αξιοποιώντας άλλοτε τις συναφείς με τις αγροτικές εργασίες της περιοχής γνώσεις τους (καλλιέργεια του καπνού και της ελιάς) και άλλοτε τις μακρόχρονες ιστορικές και κοινωνικές συνάφειες της Δυτικής Ελλάδας με τις νότιες κυρίως περιοχές της σημερινής Αλβανίας (Ψιμούλη 2005, Μαργαρίτης 2005α). Οι σχέσεις του τοπικού αγροτικού πληθυσμού με τους μετανάστες άνδρες και γυναίκες από την Αλβανία κινήθηκαν μεταξύ της απειλής και της εμπιστοσύνης, του φόβου και της ψυχραιμίας, της ξενοφοβίας και της ανοχής την ίδια στιγμή που μια σειρά μικτοί γάμοι αποτελούσαν μια νέα πραγματικότητα για τη γαμήλια αγορά της περιοχής (Καμπέρης 2006β).

1. Αντικείμενο και πεδίο της έρευνας.

Σκοπός της εμπειρικής έρευνας ήταν η αξιοποίηση ποσοτικών μεθόδων (στατιστική ανάλυση) και ποιοτικών μεθόδων (συνεντεύξεις) προκειμένου να κατανοηθούν και να

---

¹ Με τον όρο «κοινωνία της υπαίθρου» εννοούμε την κοινωνία με «αγροτικά χαρακτηριστικά» στην οποία όμως η πλειονότητα των απασχολήσεων, των εισοδημάτων και των πολιτισμικών μοντέλων δεν συνδέεται με την γεωργία. Στο επίπεδο των επίσημων όρων το πέρασμα από την «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου» ενεργοποιείται με τον Καν. ΕΚ/1257/99, τον λεγόμενο «Κανονισμό για την ανάπτυξη της υπαίθρου».

ερμηνευτούν τα αίτια, οι διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα των μικτών γάμων των ανδρών και ειδικότερα των αγροτών του νομού Αιτωλοακαρνανίας με γυναίκες από την Αλβανία, την περίοδο 1990-2005. Πιο συγκεκριμένα, το ερευνητικό ενδιαφέρον συνοψίζεται στο ακόλουθο ερώτημα: το σταδιακό πέρασμα από την «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου» (νομός Αιτωλοακαρνανίας) και από την «σοσιαλιστική γεωργία» στη «γεωργία της ελεύθερης αγοράς» (Αλβανία) με ποιο τρόπο επηρεάζει τα κοινωνικά οδοιπορικά των «υποψηφίων» και πόσο τα διάφορα «σύνορα» διευκολύνουν ή εμποδίζουν την ομογαμία που ενέχεται στους μικτούς γάμους;

2. Δομή της μελέτης

Η δομή της παρούσας μελέτης έχει ως ακολούθως:

Στο *πρώτο μέρος* της μελέτης γίνεται μια αναγκαστικά επιλεκτική αναφορά στη δυναμική και τη σημασία τη ομογαμίας και των μικτών γάμων στα βασικά ελληνικά μεταναστευτικά ρεύματα καθώς και στα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης προς την Ελλάδα τη δεκαετία του 1990. Σκοπός των αναφορών είναι να φανεί ότι στη μακρά διάρκεια αλλά και στις πρόσφατες περιόδους της μετανάστευσης τα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της ομογαμίας και των μικτών γάμων, παρά τις διαφορές μεταξύ των ιστορικών περιόδων, των κρατών, των περιοχών και των παραγωγικών δραστηριοτήτων, συνδέονται τόσο με την κοινωνική διαστρωμάτωση των επιχώριων κοινωνιών και των μεταναστών όσο και με τις διακρίσεις, τις ανισότητες και τους αποκλεισμούς στα επιμέρους κοινωνικά πεδία (εργασία, κατοικία, εκπαίδευση, πολιτική).

Στο *δεύτερο μέρος* της μελέτης εντοπίζονται οι βασικοί οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί του αγροτικού χώρου του νομού Αιτωλοακαρνανίας και του αγροτικού χώρου της Αλβανίας, κυρίως στη δεκαετία του 1990. Σκοπός των αναφορών είναι να φανεί ότι στο σταδιακό πέρασμα από την «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου» στην Αιτωλοακαρνανία και από τη «σοσιαλιστική γεωργία» στη «γεωργία της ελεύθερης αγοράς» στην Αλβανία, δημιουργείται «ζήτηση» γυναικών στην πρώτη και «προσφορά» γυναικών στη δεύτερη.

Στο *τρίτο μέρος* της μελέτης αναπτύσσεται η μεθοδολογία της έρευνας, δηλαδή παρουσιάζονται τα στάδια της προέρευνας, διατυπώνονται τα ερευνητικά ερωτήματα, προσδιορίζονται οι έννοιες, οι οποίες θα αξιοποιηθούν, παρουσιάζονται οι λόγοι επιλογής των ημικατευθυνόμενων συνεντεύξεων, διατυπώνονται οι βασικές

ερωτήσεις των συνεντεύξεων και, τέλος, προσδιορίζονται οι τρόποι με τους οποίους παρουσιάζεται το εμπειρικό υλικό.

Στο *τέταρτο μέρος* της μελέτης παρουσιάζονται και σχολιάζονται τα επιμέρους ευρήματα αφενός της στατιστικής ανάλυσης του υλικού (γάμοι αγροτών του νομού με γυναίκες από την Αλβανία) και αφετέρου του υλικού των συνεντεύξεων με τα ζευγάρια των μικτών γάμων (10 συνεντεύξεις). Με σκοπό την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία του υλικού της έρευνας, σε ό,τι αφορά τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων, ακολουθείται ένα είδος χρονολογικής σειράς των «κοινωνικών οδοιπορικών» των ζευγαριών με αφετηρία την ζωή τους πριν τον γάμο.

Στο *πέμπτο μέρος* της μελέτης τα επιμέρους σχόλια και συμπεράσματα συντίθενται στη διατύπωση μιας γενικότερης συζήτησης που στοχεύει, αφενός να κρίνει τον βαθμό εξυπηρέτησης των ερευνητικών ερωτημάτων της εργασίας και αφετέρου να προσδιορίσει την, όπως ελπίζουμε, συμβολή της στον προβληματισμό ανάλογων εμπειρικών ερευνών της σύγχρονης ελληνικής αγροτικής κοινωνίας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Η δυναμική των μικτών γάμων στην ελληνική διασπορά, τη μετανάστευση και τους πρόσφυγες.

Στη μακρά διάρκεια (αρχαιότητα, αλεξανδρινοί χρόνοι, ρωμαϊκή περίοδος, βυζάντιο, χριστιανικοί χρόνοι, αστικά καθεστώτα, σοσιαλιστικά καθεστώτα, κ.ο.κ.) οι μικτοί γάμοι έγιναν αντικείμενο σημαντικών νομικών, πολιτικών, στρατιωτικών, θρησκευτικών ή εθιμικών ρυθμίσεων με κύριο στόχο άλλοτε την ενίσχυση της εθνοτικής, κοινωνικής, θρησκευτικής και ιδεολογικής συνοχής των εκάστοτε κρατικών σχηματισμών, των πολιτικών καθεστώτων, των κοινωνικών στρωμάτων και των επαγγελματικών κατηγοριών και άλλοτε την επέκταση των συμμαχιών, τη διεκδίκηση συμφερόντων, την κοινωνική άνοδο, τον θρησκευτικό προσηλυτισμό και την πολιτισμική αφομοίωση (βλ. ενδεικτικά. Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη, σ. 746- 750, Kristeva 2004, Παπαχρίστου 1980: 184-185, Σκουτέρη – Διδασκάλου 1982: 39, Κολτσίδα 1976: 178, Αλεξάκης 2009: 310-340, Σαβοριανάκης 2000: 37).

1.1. Η ελληνική διασπορά (18^{ος}-19^{ος} αιώνας).

Η «διασπορά» των Ελλήνων τον 17^ο και 18^ο αιώνα προς τις βαλκανικές και παραμεσόγειες περιοχές αποτελεί ένα σημαντικό και σύνθετο ζήτημα. Αναφέρεται ότι μεταξύ του 1650 και του 1850 μετανάστευσαν προς τις περιοχές της Αυστροουγγαρίας, της Γερμανίας, της Ρουμανίας και της Πρωσίας 1.5 εκατομ. Έλληνες. Σύμφωνα με άλλες πηγές οι Έλληνες που μετανάστευσαν την ίδια περίοδο προς το εξωτερικό ανέρχονται γενικώς σε 2 εκατ. (Βεργόπουλος 1975: 57).²

Η άνθηση της λεγόμενης «ελληνικής επιχειρηματικής διασποράς» εντοπίζεται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και η ανάπτυξή της φτάνει μέχρι τη μεταπολεμική περίοδο. Στην πρώτη περίοδο η ανάπτυξη της εμπορικής και ναυτιλιακής δραστηριότητας των Ελλήνων (1750-1821) κινήθηκε στα ίχνη του διεθνούς εμπορίου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς την Κεντρική Ευρώπη και τα ιταλικά λιμάνια και ευνοήθηκε κυρίως στη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων. Η δεύτερη φάση εντοπίζεται στην

---

² Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τον 19^ο αιώνα, αναφέρεται ότι οι Έλληνες του εξωτερικού είναι περισσότεροι από τους κατοίκους του Βασιλείου και ότι ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας από 7.9% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής κατά τον 18^ο αιώνα φτάνει στο 21% το 1880 (Μηλιός 1988: 229).

περίοδο 1830 μέχρι τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο και συνδέεται κυρίως με τη διακίνηση σιτηρών, βαμβακιού, μαλλιού, υφασμάτων, κάρβουνου (Μασσαλία, Λιβόρνο, Τεργέστη, Γένοβα, Αλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Βραΐλα, Ροστόφ, Οδησσός). Η τρίτη φάση εκτείνεται στον μεσοπόλεμο και τη μεταπολεμική περίοδο και χαρακτηρίζεται από τη μετακίνηση από τις εμπορικές δραστηριότητες στις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες και τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις (Πειραιάς, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Άπω Ανατολή) (Καρδάσης 2006).

Στις παλαιότερες παροικίες, στην «πρώτη γενιά» εμπόρων –μεταναστών, θα λέγαμε ότι υπάρχει (παρά τις διαφοροποιήσεις μεταξύ κρατών, περιοχών, πόλεων, δραστηριοτήτων) ένας υψηλός βαθμός επαγγελματικής, κοινωνικής και εθνοτικής ομογαμίας. Πρόκειται για μια ομογαμία που αποβλέπει στο να προστατεύσει την ελληνική γλώσσα, την ορθοδοξία και την «ελληνικότητα». Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι την πρώτη περίοδο (μέχρι το 1873) στην Αδελφότητα της Αγίας Τριάδας στο Λιβόρνο δεν είχαν δικαίωμα ψήφου και εκλογής οι Έλληνες που είχαν νυμφευτεί αλλοδαπές και ετερόδοξες γυναίκες. Ο γάμος με άτομα άλλης «κοινωνίας» εθεωρείτο ότι αποτελούσε αποξένωση από τις εθνικές, θρησκευτικές και πολιτιστικές καταβολές, ενώ ταυτόχρονα δεν διασφάλιζε τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών σύμφωνα με τις ελληνορθόδοξες αξίες (Βλάμη 2006: 256, 265).³

Η αντίσταση απέναντι στους μικτούς γάμους εμφανίζεται και όταν οι σύζυγοι ζούν μακριά ο ένας από τον άλλο. Η μεγάλη γεωγραφική απόσταση μεταξύ των συζύγων (περίπτωση παραμονής της γυναίκας στον τόπο καταγωγής) δεν οδήγησε αναγκαστικά σε άμβλυνση των δεσμών ούτε μείωσε τις εκατέρωθεν ευθύνες και τις υποχρεώσεις. Αντίθετα, διατηρήθηκε ένας ζωντανός οικογενειακός πυρήνας, που συνέχισε να διοχετεύει προς το εξωτερικό έμπυχο υλικό, καθώς και συναισθηματική και οικονομική υποστήριξη (Βλάμη 2006: 249, 252). Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι

---

³ Ο Συγγρός στα απομνημονεύματά του επεσήμανε τον κίνδυνο οι Έλληνες νέοι «παρεπιδημούντες» στο Λονδίνο να παντρευτούν αλλοδαπή: «Εν παρενθέσει, ο μέγας κίνδυνος των νέων, ακόμα και των μεσηλικών ενοικιαστών είναι οι σχέσεις άς συνάπτουσι κατά φυσικόν λόγον μετά των εν οίκω και αι εκ τούτου συμπάθειαι, αίτινες απολήγουσιν εις πολλά δυσάρεστα. Εν εκ τούτων είναι και οι γάμοι, ων συνέπεια είναι πάντοτε, αν όχι άλλο, ο εξαγγελισμός του νυμφευομένου μετά γυναικός, ής και η θρησκεία και η ανατροφή και εν γένει τα ήθη είναι ανόμοια και ασυμβίβαστα προς τα πάτρια αυτού» (όπως αναφέρεται στο Βλάμη 2006: 256, 266).

η μετακίνηση «νυμφών» προς τα κέντρα της διασποράς γίνεται μέσα από ποικίλα οικογενειακά, συγγενικά και κοινωνικά δίκτυα. Η γαμήλια πρακτική στα δίκτυα αυτά επέβαλε πριν από την παρουσία της γυναίκας την παρουσία της «φωτογραφίας» της, δηλαδή μια περιγραφή των χαρακτηριστικών της ανάλογη με αυτή που η γαμήλια αγορά της διασποράς διαμόρφωνε ή επέβαλλε (Βλάμη 2006: 246). Η δυναμική της πολύπλευρης ομογαμίας προσδιόρισε σε σημαντικό βαθμό και την επιλογή «αγαμίας» των ανδρών. Πρόκειται για την αυξημένη παρουσία ανύπανδρων ανδρών ή ανδρών χωρίς τη σύζυγο και την οικογένεια σε πολλές ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού (Βλάμη 2006: 255).

Με τον καιρό ο συγχρωτισμός των Ελλήνων εμπόρων με τα μέλη των εντοπίων κοινωνιών και η σταδιακή διείσδυση στον κοινωνικό χώρο της ευρωπαϊκής αστικής τάξης φαίνεται να περιορίζει την εθνοτική, κοινωνική και επαγγελματική ομογαμία,⁴ να αυξάνει τον αριθμό των γάμων του ίδιου προσώπου και, κυρίως, αυξάνει την αποδοχή των «ετερόδοξων» ή των «αλλοδαπών» γυναικών στην κοινωνική και οικονομική ζωή και, κατά συνέπεια, την επέκταση των μικτών γάμων (Βλάμη 2006: 251). Ωστόσο, η αποδοχή των μικτών γάμων εξαρτιόταν σε σημαντικό βαθμό και από την «επιτυχία του γάμου». Έτσι, η «αποτυχία» του γάμου, μπορούσε να οδηγήσει στην αποπομπή του ενός μέλους ή την μη αναγνώριση των παιδιών ως μελών της κοινότητας (Βλάμη 2006: 266).

Ανάλογο «οδοιοπορικό» ένταξης στην εν γένει ευρωπαϊκή αστική τάξη φαίνεται να ακολουθούν η εθνοτική, κοινωνική και επαγγελματική ομογαμία καθώς και η «ανδρική αγαμία» και οι μικτοί γάμοι στην ελληνική παροικία της Τεργέστης (Κατσιαδάκη-Herning 1986: 76, 78). Παρότι οι μικτοί γάμοι καταγράφονται μετά το 1918, ήδη στην απογραφή του 1765 στα 38 ζευγάρια οι 5 άνδρες έχουν καθολικές συζύγους (Κατσιαδάκη-Herning 1986: 80). Στη δεκαετία 1820-1830 παρατηρείται σημαντική αύξηση των γάμων ορθοδόξων, κυρίως ανδρών, με καθολικές γυναίκες (Κατσιαδάκη-Herning 1986: 130).

---

⁴ Οι δεσμοί της εθνοτοπικής καταγωγής και συγγένειας ορισμένες φορές διατηρήθηκαν μεταφερόμενοι από τους μελλοννυμφους στους «σύντεκνους» και τους «παρανύμφους» (Βλάμη 2006: 260).

Η δυναμική της ομογαμίας και των μικτών γάμων γίνεται πιο σύνθετη στις ελληνικές παροικίες στις οποίες το ιστορικό δημιουργίας τους είναι πιο πρόσφατο, η δημογραφική κατάσταση πιο περιορισμένη και ασταθής και η κοινωνική διαστρωμάτωση πιο έντονη. Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι στην Αμβέρσα όπου η ελληνική παροικία των αρχών του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από έντονη κοινωνική διαστρωμάτωση,⁵ οι μικτοί γάμοι με Βελγίδες γινόταν κυρίως από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα των ναυτικών (Βεντούρα 1999: 107-108). Αντίθετα, τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της ελληνικής κοινότητας, προκειμένου να ενσωματωθούν στην οικονομική και κοινωνική ζωή της βελγικής κοινωνίας, αξιοποιούσαν εν είδει μοχλού την εκπαίδευση και την «αποστασιοποίησή» τους από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα των άλλων Ελλήνων (Βεντούρα 1999: 108).

Σε ό,τι αφορά την ελληνική παροικία των Βρυξελλών, η οποία ήταν πιο ομοιογενής επαγγελματικά και ανώτερη ταξικά, οι μικτοί γάμοι αποτελούν μια αναγνωρισμένη κοινωνική και επαγγελματική στρατηγική. Αναφέρεται ότι στην «Αδελφότητα των Ελλήνων Κυριών», που δημιουργήθηκε από τις γυναίκες των αστικών ελληνικών οικογενειών των Βρυξελλών το 1926, το Καταστατικό όριζε ότι μέλη της Αδελφότητας μπορούν να γίνουν και γυναίκες με ξένη υπηκοότητα μέχρι ποσοστού 2/5 (Βεντούρα 1999: 113).

Και στην περίπτωση αυτή όμως η αποδοχή και η ένταξη στην βελγική κοινωνία σήμαινε την «αποστασιοποίηση» από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των Ελλήνων που τώρα δεν είναι οι ναυτικοί αλλά οι μετανάστες έλληνες εργάτες της δεκαετίας του 1960 (Βεντούρα 1999: 117). Για παράδειγμα, η προσέλευση των ελλήνων ανθρακωρύχων στην εκκλησία δυσανασχετούσε τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα επειδή «γέμιζε καρβουνόσκονη η εκκλησία» (Βεντούρα 1999: 118).

Συνοψίζοντας, ο αριθμός καθώς και τα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της ομογαμίας και των μικτών γάμων στις λεγόμενες παροικίες, παρά τις διαφορές μεταξύ των ιστορικών περιόδων, των περιοχών και των παραγωγικών δραστηριοτήτων, συνδέονται τόσο με την κοινωνική διαστρωμάτωση των ελληνικών κοινοτήτων και των επιχώριων κοινωνιών όσο και με τις διακρίσεις, τις ανισότητες και τους αποκλεισμούς που περιείχαν οι σχέσεις τους στα επιμέρους

---

⁵ Πρόκειται από τη μια για τα στρώματα των επιχειρηματιών, των εμπόρων και των εκπροσώπων των ελληνικών αρχών και από την άλλη για τα στρώματα των ναυτικών, των ναυτοξενοδόχων και των παρεμφερών επαγγελματικών κατηγοριών (Βεντούρα 1999: 111).

κοινωνικά πεδία (εργασία, εκπαίδευση, γλώσσα, εμπορικές σχέσεις, διεθνής συγκυρία). Σημαντικό ρόλο φαίνεται ότι έπαιξαν και οι εθνοτοπικές νοοτροπίες (σχέσεις συγγένειας, τοπικά δίκτυα) καθώς και οι ιδεολογίες του «εθνικισμού» και της «ελληνικότητας».

1.2. Η ελληνική υπερπόντια μετανάστευση των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Η υπερπόντια μετανάστευση, κυρίως προς την Αμερική, επηρέασε τον συνολικό πληθυσμό της χώρας,⁶ ανέτρεψε τα δημογραφικά δεδομένα των επιμέρους αγροτικών περιοχών,⁷ μείωσε τις παραγωγικές ηλικίες του ενεργού πληθυσμού,⁸ μείωσε τον ενεργό ανδρικό αγροτικό πληθυσμό⁹ και έτσι κατά περίπτωση (μέσω των εμβασμάτων) επηρέασε τα επιτόκια, τις μορφές απασχόλησης καθώς και την αξία της γης και της εργασίας (Κιτροέφ 1999α: 141-142). Σε κάθε περίπτωση η γαμήλια αγορά φαίνεται να δέχεται τις περισσότερες πιέσεις καθώς η μετανάστευση των νεαρών ανδρών δημιουργεί «λειψανδρία» στην περιοχή προέλευσης και έλλειψη γυναικών στην περιοχή προορισμού. Έτσι σταδιακά αυξάνεται το ποσοστό των παντρεμένων που μεταναστεύουν¹⁰ καθώς και ο αριθμός των μεταναστριών που με τη μορφή

---

⁶ Εκτιμάται ότι το σύνολο των Ελλήνων μεταναστών που έφυγαν για τις ΗΠΑ στο διάστημα 1900-1920, είναι σε απόλυτους όρους μεγαλύτερο από το άθροισμα της συνολικής αύξησης του αστικού πληθυσμού στην ίδια περίοδο (Τσουκαλάς 1977: 106).

⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι 56,51% του συνόλου των μεταναστών ήταν Πελοποννήσιοι σε μια εποχή (τέλος δεκαετίας 1910) που ο πληθυσμός της Πελοποννήσου αντιπροσώπευε το 37,9% του συνόλου της χώρας (Εμκε- Πουλοπούλου 1986: 82).

⁸ Υπολογίζεται ότι η ηλικιακή ομάδα μεταξύ 15 και 44 ετών την περίοδο 1906-1910 κάλυπτε το 96,2% των μεταναστών, ενώ την αμέσως επόμενη πενταετία 1911-1915 το 93,5% (Τσουκαλάς 1977:120).

⁹ Υπολογίζεται ότι στην υπερπόντια μετανάστευση συμμετείχε περίπου το 20-30% του ενεργού ανδρικού αγροτικού πληθυσμού (Τσουκαλάς 1977: 110-111).

¹⁰ Στα 1907, το ποσοστό των παντρεμένων ανδρών επί του συνόλου των (ελληνικής καταγωγής) μεταναστών είχε ξεπεράσει το 10-15%, που ανέφεραν τα στοιχεία για τη μετανάστευση το 1903 (Κιτροέφ 1999α).

αδελφών, συγγενών ή «νυμφών» επισχύνουν τις τάσεις εθνοτικής και κοινωνικο-επαγγελματικής ομογαμίας. Για παράδειγμα, το ποσοστό των γυναικών επί του συνόλου των «ελληνικής φυλής» μεταναστών στις ΗΠΑ ανέβηκε από 3,42% που ήταν το 1903 σε 6,37% το 1908. Το 1914 διπλασιάστηκε φτάνοντας στο 12,37% και το επόμενο έτος έφτασε το 22,70%. Το 1921, ένα χρόνο δηλαδή πριν από την επιβολή των περιοριστικών μέτρων, έφτασε το 32,29% (Κιτρορέφ 1999α). Αξίζει να επισημάνουμε ότι σημαντικό εμπόδιο στη δημιουργία μικτών γάμων από τους πρώτους έλληνες μετανάστες στην Αμερική υπήρξαν και οι κρατικές πολιτικές περί «ευγονισμού» στην αρχή και «κοινωνικής κανονικοποίησης» μετέπειτα (Λαλιώτου 2006: 77, 79,102).¹¹

Ωστόσο οι σχέσεις ομογαμίας και μικτών γάμων καθώς και «ελληνικότητας» με την «αμερικανοποίηση» παραμένουν πιο σύνθετες, αδιαχώριστα συνδεδεμένες με τις εξελίξεις της γαμήλιας αγοράς τόσο στην περιοχή-κοινωνία προέλευσης όσο και στην περιοχή-κοινωνία προορισμού.

Αναφέρουμε ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις με βάση το υλικό σχετικής έρευνας που δημοσιεύτηκε από τον Α. Ανδρεάδη το 1917.¹²

Σύμφωνα με την έρευνα αυτή οι κυρίαρχοι «ιδεότυποι» εθνοτικής και κοινωνικής ομογαμίας είναι:

---

¹¹ Οι ευγονιστές δεν σκόπευαν να αποκλείσουν εντελώς τους φυλετικά κατώτερους, αλλά να κατασκευάσουν μορφές κοινωνικών σχέσεων και οργάνωσης, οι οποίες θα καθόριζαν και θα έλεγχαν τους όρους της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα διαφορετικά φυλετικά γένη. Έτσι οι επιμειξίες θεωρούνταν κεφαλαιώδης απειλή για τη σταθερότητα της φυλετικής τάξης (Λαλιώτου 2006).

¹² Πρόκειται για το έργο Α. Ανδρεάδης, *Η Ελληνική Μετανάστευσις*, εκδ. Τυπογραφείον Παν. Α. Πετράκου, Εν Αθήναις. 1917. Ο καθηγητής της Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής Ανδρέας Ανδρεάδης με τους φοιτητές του πραγματοποίησε και δημοσίευσε το 1917 εκτεταμένη έρευνα σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας στην οποία καταγράφονται τα βασικά αίτια, οι διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της μετανάστευσης στην Αμερική. Το ενδιαφέρον της έρευνας εντοπίζεται κυρίως στο κατά πόσο η μετανάστευση επηρεάζει το δημογραφικό ζήτημα, τη δημόσια υγεία, την εθνική συνείδηση και τις στρατιωτικές υποχρεώσεις.

1) έγγαμος ή άγαμος μετανάστης που έχει ή θέλει γυναίκα από τον τόπο του.

Αναφορές της έρευνας από το Δήμο Τριπόλεως επισημάνουν: «...Οι πλείστοι των επιστρεφόντων, εάν μεν έχωσιν οικογένειαν, έρχονται όπως παραλάβουν αυτήν και επιστρέψουν εις Αμερικήν, παλούντες τα ολίγα κτήματά των. Εάν δε δεν έχωσιν οικογενείας, έρχονται όπως ιδώσι τους γονείς των ή νυμφευθώσι και απέρχονται πάλιν...». (σ. 79). Ανάλογες είναι και οι αναφορές από την Τεγέα: «...Πλείστα είναι ατυχώς και τα παραδείγματα μεταναστών, οίτινες ελθόντες εξ Αμερικής, παρέλαβον τας οικογενείας των και επέστρεψαν προς οριστικήν εκείσε εγκατάστασιν μηδεμίαν επάνοδον υποσχόμενοι διά την Ελλάδα...» (σ.88).

2) ο μετανάστης που καλεί την αδελφή του ή την «νύφη» στην προπτική της ομογαμίας.

Οι ερευνητές στο Δήμος Φενεού Επαρχίας Κορινθίας καταγράφουν: «...Τελευταίον παρατηρήθη, ότι μετανάσται τινές αποκατασταθέντες εν τη ξένη μετακαλούσιν αδελφάς των ή άλλας συγγενείς των αγάμους όπως υπανδρεύσωσι ταύτας μετ' άλλων Ελλήνων μεταναστών εν Αμερική...» (σ. 63). Άλλες φορές, όπως για παράδειγμα στο Δήμο Λαυρεωτικής, ο μετανάστης στέλνει το «εισιτήριον» στη «νύφη»: «..Έχομεν πολλά παραδείγματα μεταναστών, οίτινες δεν επανέρχονται εκ της ξένης όπως νυμφευθώσιν ενταύθα, αλλά πρακτικότερον σκεπτόμενοι, αποστέλλουσιν εκείθεν το εισιτήριον και τα απαιτούμενα προς αναχώρησιν της νύμφης έξοδα και μετ' ου πολύ, παραλαμβάνουσι, δίκην εμπορεύματος, την εκλεκτήν της καρδιάς των διά να την οδηγήσωσι με την συνήθη πανηγυρικήν πομπήν των ελληνικών εθίμων εις την νυμφικήν παστάδα!...» (σ. 128).

Η δυναμική αυτή αλλάζει τις οικονομικές και κοινωνικές χρήσεις της προίκας, εφόσον οι γαμπροί, όπως αναφέρεται για το Δήμο Ιθώμης στην Καρδίτσα «αξιούσι μεγάλας διά τον δήμον μας προίκας... τούτο αποδοτέον εν μέρει μεν εις την φήμην ότι έχουσιν αποκτήσει περιουσίαν...» (σ. 175). Στις ορεινές περιοχές, όπως για παράδειγμα στην Επαρχία Τριχωνίδος του Νομού Αιτωλοακαρνανίας, η εξασφάλιση μιας «μεγάλης προίκας» οδηγεί πολλούς χωρικούς «...διά ν' αποτίσωσι τας υποχρεώσεις των, ας και ιεράς θεωρούσιν, αναγκάζονται να χρεωθώσιν, ίν' ανταποκριθώσιν εις τας απαιτήσεις υπερφιάλων και ακάμπτων γαμβρών...» (σ. 116).

Παράλληλα με τις χρήσεις της προίκας αλλάζουν και τα «πειστήρια» των υποψηφίων προκειμένου να απαιτήσουν μια «μεγάλη προίκα». Για παράδειγμα στην Τεγέα, οι μετανάστες που επιστρέφουν με σκοπό να παντρευτούν «δεν χρησιμοποιούσιν, ως έδει,

τας ολίγας οικονομίας των· φιλοδοξούσι πάντοτε μίαν υπεροχήν επί των άλλων συγχωριών των και την οπωσδήποτε ανεκτήν πατρικήν οικίαν ανασκάπτουσιν όπως ανεγείρωσιν ετέραν, ανωτέραν κατά πολύ των αναγκών των και των οικονομικών των δυνάμεων. Και τούτο πράττουσι μόνον και μόνον όπως καταδειχθή επαρκώς ο πλουτισμός των και δυναθώσιν ούτω να νυμφευθώσιν επωφελέστερον. Και ενώ αφ' ενός παρατηρεί τις ήδη την Τεγέαν πλήρη καλών οπωσδήποτε και ευπρεπών οικιών, εξ άλλου δε, το και φοβερώτερον, την πενίαν μαστίζουσιν τους ενοίκους αυτών (σ. 88).

Η ομογαμία ακόμα και όταν δεν ευδοκιμεί και η προικοθηρία ακόμα και όταν γίνεται ένα δυσβάσταχτο οικονομικό και κοινωνικό χρέος, δεν είναι τόσο οδυνηρές καταστάσεις όσο η απώλεια της «ελληνικότητας». Καταγραφές από το Δήμο Χανίων αναφέρουν: «...όσον αφορά όμως τους μεταναστεύοντας μετά των οικογενειών των, επειδή ούτοι δεν είναι απίθανον να εγκατασθώσιν εκεί μονίμως, δύναται τις ειπεῖν, ότι διά τους τελευταίους τούτους υφίσταται πάντοτε ο τοιοῦτος κίνδυνος. Και αυτοί μεν θα μείνωσι πάντοτε Έλληνες, είτε πολιτογραφηθώσιν ως Αμερικανοί, είτε όχι· τα τέκνα των όμως, ανατρεφόμενα εις ξένον περιβάλλον και φοιτώντα εις ξένα σχολεία θα αφομοιωθώσιν ολίγον κατ' ολίγον προς τους Αμερικανούς καθ' όσον θα ομιλώσι και την Αγγλικήν γλώσσαν, μετά 2-3 δε γενεάς θα απολέσουν την εθνικότητά των και μόλις θα παραμείνη εις τα βάθη της μνήμης των αμυδρά τις ιδέα ότι ο πάππος των ή ο προπάππος των υπήρξεν Έλλην...» (σ. 240).

Ο φόβος για την απώλεια της «ελληνικότητας» συχνά ποδίδεται και στους μικτούς γάμους των μεταναστών. Οι ερευνητές στο Δήμο Τριπόλεως επισημαίνουν: «Πολλοί μετανάσται νυμφευόμενοι εκεί Αμερικανίδας βαθμηδόν εξαμερικανίζονται και αυτοί και τα τέκνα των δεν είναι πλέον Έλληνες, αλλ' Αμερικανοί γεννηθέντες εν Αμερική εξ Αμερικανίδος και ανατραφέντες με Αμερικανικά ήθη και έθιμα. Έτερος κίνδυνος απειλών τον εθνισμόν του Έλληνος είναι η ανάγκη, ήτις εξώθει η μάλλον εξώθει τους Έλληνας να στέλλωσι τα τέκνα των εις τα Αμερικανικά σχολεία εις τα οποία ουδέ καν διδάσκονται Ελληνικά γράμματα και ν' απομακρύνωνται ούτω και της ορθοδόξου Εκκλησίας, είνε δε γνωστόν ότι μόνα τα γράμματα και η ορθοδοξία υπήρξαν πάντοτε διά τον Έλληνα η κυριωτέρα βάσις και το έρεισμα της διατηρήσεως του εθνισμού του...» (σ. 81-82).

Σε κάθε περίπτωση από αυτή που αναφέρεται στη μελέτη η εθνοτική ομογαμία αποτέλεσε τον βασικό παρανομαστή της «αόρατης αγροτικής οικογένειας», που, ενώ μετανάστευε, έπλαθε διαρκώς αφηγήσεις της «αγάπης» και της «προδοσίας», της «επιστροφής» και της «λησμονιάς».

Σύμφωνα με την κινηματογραφική ταινία του Λάκη Παπαστάθη «Γράμματα από την Αμερική»¹³ ο μετανάστης σε ένα του γράμμα προς την οικογένεια, μετά τον γάμο του με μια κοπέλα από το χωριό του, που την πήρε να ζήσουν στην Αμερική, γράφει:

«...Σεβαστή μου μητέρα γυρνώντας σήμερα από το μαγαζί στο σπίτι βρήκα την Ελένη να ζυμώνει για να φτιάξει κουραμπιέδες για τα γενέθλια της Σταυρούλας μας. Ήταν κάθιδρη, δηλαδή ο ιδρώτας έτρεχε ποτάμι και της λέγω: Καημένη Ελένη δεν έπαιρνες μια γυναίκα να σε βοηθήσει όπως κάνεις πάντα και μου λέγει; όχι Τάσο μου δεν θέλω να βάλω τα χέρια τους τα μαγαρισμένα στους κουραμπιέδες μου μέρα που είναι. Έφτιαξε και λυχναράκια και τα πέτυχε όπως εσύ. Της το είπα και πολύ ευχαριστήθηκε. Σου φιλώ την δεξιά, ο γιός Τάσος...».

Χαρακτηριστικοί είναι και οι στίχοι ενός από τα τραγούδια της ξενιτειάς για τις γυναίκες.

«Μη με στέλνεις, μάνα μ', στην Αμερική·
εγώ θα μαραζώσω, θα πεθάνω εκεί.
Δολλάρια δε θέλω, πως να σου το πω;
θέλω ελιές, κρεμμύδι κ' εκείνον π' αγαπώ.
Με έχει φιλημένη μεσ' στις ρεματιές
και αγκαλιασμένη κάτω απ' τις ιτιές.
Γιώργο μου, σ' αφήνω, φεύγω μακριά,
παν να με παντρέψουν μες στην ξενιτιά...».
(Λαλιώτου 2006: 170-172).

Οψεις της εθνικής-τοπικής ομογαμίας των μεταναστών αναφέρονται συχνά και στη θεατρική παραγωγή των μεταναστών όπως, για παράδειγμα, το θεατρικό έργο «Η τύχη του ξενιτεμένου» του Δ. Δημητρίου, μετανάστη από το χωριό Βαλιμήτικα του Αιγίου. Το έργο τυπώθηκε σε βιβλίο στα 1912 αλλά παραστάθηκε από την παρειακή ερασιτεχνική σκηνή στην πόλη Lowell γύρω στα 1910. Σύμφωνα με το δράμα ο μετανάστης χωρικός από ορεινή περιοχή της Ελλάδας αυτοκτονεί στο ίδιο του χωριό από μετάνοια, γιατί απαρνήθηκε την αγάπη του, ξενιτεύτηκε και με τον τρόπο του αυτόν, προκάλεσε τον θάνατο της κόρης που αγάπαγε (Ροζάκος 1985: 25-27).

---

¹³ Το σενάριο της ταινίας στηρίζεται σε πραγματική αλληλογραφία πολλών επιστολών που ένας Έλληνας μετανάστης στην Αμερική αντάλλαξε με την οικογένειά του που ζούσε στον αγροτικό χώρο της Πελοποννήσου στο τέλος του 19^{ου} αιώνα.

Σε ό,τι αφορά την προπολεμική μετανάστευση προς την Ευρώπη, στοιχεία σχετικά με τις σχέσεις ομογαμίας και μικτών γάμων αναφέρονται στους προπολεμικούς Έλληνες μετανάστες στη Γαλλία καθώς την περίοδο 1916-1917 φτάνουν στη χώρα 15.000 Έλληνες εργάτες. Η εργατική ομογαμία των Ελλήνων μεταναστών εμφανίζεται κυρίως στα εργατικά και προλεταριακά στρώματα της Μασσαλίας, τα οποία αποτελούνται από μετανάστες που φτάνουν εκεί τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα και προέρχονται από τη Μικρά Ασία και, κυρίως, από τα νησιά του Αιγαίου (Κάλυμνο, Ρόδο, Σύμη). Οι Έλληνες μετανάστες εργάζονται ως λιμενεργάτες και εργάτες στα αλατορυχεία-αλυκές (περιοχή του Σαλέν). Οι ανθυγιεινές και επικίνδυνες συνθήκες ζωής και εργασίας τους υποχρεώνουν να ζούν σε γειτονιές και συνοικίες «κλειστές» με έντονα εθνοτοπικά στοιχεία (σχέσεις γεινιάσης και αλληλεγγύης, διατροφική αυτοκατανάλωση, αντίσταση στην εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας κ.λπ.· Μορφακίδης 2006).¹⁴

Σύμφωνα με το ντοκιμαντέρ «*Μασσαλία μακρινή κόρη*» μια μετανάστρια από την Κάλυμνο, που ήρθε στη Μασσαλία για να παντρευτεί (αφού πρώτα είχε σταλεί η φωτογραφία της) τελικά «δεν άρεσε» στον Έλληνα υποψήφιο γαμπρό. Έτσι, προκειμένου να γυρίσει πίσω άγαμη και ντροπιασμένη, παντρεύτηκε στη Μασσαλία έναν Ισπανό. Η ίδια αφηγείται: «...*Μετά τον πόλεμο είμασταν στην Κάλυμνο 4 αδελφές και ήταν φτώχεια. Ολος ο κόσμος ήταν φτωχός (Ερώτηση: Πως και παντρεύτηκες έναν Ισπανό;) Μετανάστρια: Παντρεύτηκα πριν μιλήσω τη γλώσσα του, μόνο και μόνο για να μείνω εδώ, γιατί ήμουν τουρίστας, έπρεπε στο μήνα αυτό να βρω κάποιον να μου κάνει την κάρτα παραμονής...Στον άνδρα μου έκανα «κοντράτο»: θα παντρευτούμε ελληνικά, θα βαπτιστούν τα παιδιά ορθόδοξα και θα μ'αφήνεις να πηγαίνω στην Ελλάδα. Εκείνος λέει «ναι, κάνε τα». Αν έλεγε όχι δεν θα τον έπαιρνα....»*

Ορισμένοι Έλληνες μετανάστες την ίδια περίοδο μετακινήθηκαν σταδιακά προς το Παρίσι και μετεξελίχτηκαν σε ξενοδόχους, εστιατορες και ιδιοκτήτες καταστημάτων ειδών ελληνικής διατροφής. Στα στρώματα αυτά ήδη τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ήταν αυξημένος ο αριθμός των μικτών γάμων: περίπου 45% των Ελλήνων

---

¹⁴ Σημαντικός αριθμός από τους ναυτεργάτες Έλληνες μετανάστες της Μασσαλίας πολέμησαν ως εθελοντές με τον Ελληνικό Λόχο στο πλαίσιο των Διεθνών Ταξιαρχιών στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο (1936-1939· Μορφακίδης 2006: 118).

ανδρών παντρεύτηκαν με Γαλλίδες και περίπου 20% των Ελλήνων γυναικών με Γάλλους (Μορφακίδης 2006: 118).

Συνοψίζοντας, η ομογαμία και οι μικτοί γάμοι των Ελλήνων μεταναστών της υπερπόντιας μετανάστευσης των αρχών του 20^{ου} αιώνα αντανακλούν αφενός τους μετασχηματισμούς των συστημάτων κοινωνικής αναπαραγωγής και των μορφών γαμήλιας αγοράς της περιοχής προέλευσης (συστήματα διαδοχής, προίκα, αγαμία, έλλειψη ανδρών) και αφετέρου τους περιορισμούς που έθεταν τα συστήματα εργασιακής ένταξης, οικονομικής ασφάλειας και κοινωνικής ανόδου στη χώρα προορισμού. Σημαντικό ρόλο φαίνεται να έπαιζαν τόσο η αμερικανική μεταναστευτική πολιτική (κριτήρια, κίνητρα, αριθμοί μεταναστευτικών ομάδων) όσο και τα μέτρα του ελληνικού κράτους για την αντιμετώπιση της «αγροτικής κρίσης» (πιστωτική πολιτική, εμπορική πολιτική) και των πολεμικών αναγκών (στρατιωτική θητεία, επιστράτευση).

1.3. Πρόσφυγες από τα Βαλκάνια, τον Πόντο και τη Μικρά Ασία.

Στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων οι πρόσφυγες που καταφθάνουν στην Ελλάδα είναι 54.000 περίπου και προέρχονται από τις περιοχές που περιήλθαν στη Βουλγαρία με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (10/8/1913). Πρόκειται για 10.000 Έλληνες από τις περιοχές Μοναστηρίου, Γευγελής και Δοϊράνης, 100.000 πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, οι οποίοι κατέφυγαν στην Ελλάδα από το 1914, 60.000 πρόσφυγες από τον Καύκασο και τον Πόντο το 1918-1919 και 47.000 από την Ανατολική Ρωμυλία και τη Βουλγαρία (Καυκούλα 1997: 265-267).¹⁵

Σε αυτούς μετά το 1922 προστίθενται 1.200.000 περίπου άτομα από τις πολεμικές ζώνες της Μ. Ασίας και στη συνέχεια την ανταλλαγή των πληθυσμών.¹⁶

Ωστόσο η πολιτική της «προτεραιότητας» ή της μονομερούς ενίσχυσης των προσφύγων δεν πήρε υπόψη της άλλοτε τις ιδιοκτησιακές και παραγωγικές ιδιαιτερότητες των περιοχών εγκατάστασης και άλλοτε το ζήτημα των γηγενών ακτημόνων (Πετμεζάς 1999γ: 205- 206, Κοντογιώργη 1992: 50, Κρητικός 2007: 287-

---

¹⁵ Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις περιοχές Αλεξανδρούπολης, Κιλκίς, Σιδηρόκαστρου, Χρυσούπολης, σε χωριά της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, Φλώρινα και νησιά του Αιγαίου.

¹⁶ Σε σχέση με την εγκατάσταση των προσφύγων εκτιμάται ότι 107.607 εγκαταστάθηκαν στη Θράκη, 638.254 στη Μακεδονία, 56.613 στα νησιά του Αιγαίου, 3.390 στην Κρήτη, 8.197 στην Ήπειρο και οι 377.297 στην Αττική και την Πελοπόννησο (Μαλκίδης 2007: 321).

28, Μαλκίδης 2007: 329) με αποτέλεσμα τις κοινωνικές συγκρούσεις (Κατσάπης 2007: 311, 316-317) αλλά και τις πολιτισμικές διακρίσεις που επηρέασαν σημαντικά τη δυναμική της ομογαμίας και μείωσαν καθοριστικά την πιθανότητα των μικτών γάμων. Πιο συγκεκριμένα, στη δεκαετία του 1920 πολλοί πρόσφυγες έσπευσαν να τροποποιήσουν τα επώνυμά τους αποβάλλοντας την κατάληξη «-ογλου», ώστε να σταματήσουν τα απαξιωτικά σχόλια των ντόπιων σε σχέση με τον βαθμό της ελληνικότητάς τους. Έπειτα, η ίδια η επίκληση της προσφυγικής ταυτότητας υπήρξε σε μεγάλο βαθμό ανεπιθύμητη για τους πρόσφυγες (Κατσάπης 2007: 309). Ένας άλλος παράγοντας εχθρότητας ήταν η γλώσσα, ιδιαίτερα για τους πρόσφυγες που μιλούσαν μόνο την τουρκική γλώσσα. Οι πρόσφυγες έπρεπε ν' απολογούνται για τη συστηματική χρήση της τουρκικής ως μητρικής τους γλώσσας και για την άγνοια της ελληνικής. Η γλώσσα, δηλαδή, ήταν στοιχείο ενοχής και ντροπής για τους τουρκόφωνους, αλλά και στοιχείο που διαφοροποιούσε «Έλληνες» από τους «άλλους», τους «ξένους».

Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή για τις σχέσεις των προσφύγων από την Καπαδοκία με τους Καραγκούνηδες κτηνοτρόφους της περιοχής Θεσσαλίας: «...για τους Καραγκούνηδες οι πρόσφυγες ήταν οι 'αούτηδες', άτομα, εν αντιθέσει με αυτούς, αμφιβόλου εθνικής καθαρότητας. Ενώ για τους πρόσφυγες, που πάντα έφεραν βαρέως αυτή την 'κατηγορία', οι καμπίσιοι ήταν άτομα με μειωμένη αντίληψη, 'χαζοκαραγκούνηδες'...» (Χαρακόπουλος 2003: 148-149).

Στη διαφορετικότητα αυτή οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, η ομογαμία που παρατηρείται στις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασής τους (Χαρακόπουλος 2003: 143). Αναφέρεται χαρακτηριστικά πως όταν ένας πρόσφυγας ζήτησε σε γάμο την κόρη του «πατριάρχη» σαρακατσάνικης οικογενείας εκείνος απάντησε λέγοντας ότι στο κοπάδι «δεν σμίγουν τα γίδια με τα πρόβατα» (Χαρακόπουλος 2003: 152). Από την άλλη οι πρόσφυγες προκειμένου να αποκτήσουν μεγαλύτερο κλήρο, ο οποίος δινόταν ανάλογα με τον αριθμό των μελών της οικογένειας, προσεταιρίζονταν ορφανά ή χήρες συγγενικών τους οικογενειών ή πραγματοποιούσαν γάμους ακόμα και μεταξύ ανηλίκων, προκειμένου να τύχουν της παραχώρησης κλήρου (Χαρακόπουλος 2003: 126).

Σε άλλες περιπτώσεις οι πρόσφυγες και οι ντόπιοι αντιπροσώπευαν δύο εντελώς διαφορετικές κουλτούρες και δύο κλειστές κοινωνικές ομάδες που δεν παντρεύονταν ποτέ μεταξύ τους, ούτε μοιράζονταν τις χαρές (πανηγύρια, γάμους) ή τις λύπες

(κηδείες, μνημόσυνα), ενώ ακόμη και στο νεκροταφείο η κάθε ομάδα έθαβε τους νεκρούς της σε διαφορετικό μέρος (Αλβανός 2000: 297).

Χαρακτηριστικό του κλίματος έντασης που υπήρχε μεταξύ προσφύγων και γηγενών είναι το προσφυγικό τραγούδι «*Αρχοντιός παντρεύεται*», που μεταφέρει τη δυσφορία της μάνας, όταν πληροφορείται ότι ο γιος της παντρεύεται προσφυγοπούλα, σε βαθμό τέτοιο που την θανατώνει δηλητηριάζοντάς την:

*"Αρχοντιός παντρεύεται και παίρνει προσφυγούλα,
προσφυγούλα μαυρομάτα μου σε κλαιν' τα μάτια μου.
Η μάνα του σαν το 'μαθε πολύ της κακοφάνει,
προσφυγούλα μαυρομάτα μου σε κλαιν' τα μάτια μου..
Πιάνει δυο φίδια ζωντανά τα ξεροτηγανίζει,
προσφυγούλα μαυρομάτα μου σε κλαιν' τα μάτια μου.
Κάτσε νύφημ να φας να πιεις ψαριά τηγανισμένα,
προσφυγούλα μαυρομάτα μου σε κλαιν' τα μάτια μου.
Από την πρώτη πιρουνιά η κόρη εφαρμακώθει,
προσφυγούλα μαυρομάτα μου σε κλαιν' τα μάτια μου.
Πεθερά θέλω νερό τη φλόγα μου να σβήσω,
προσφυγούλα μαυρομάτα μου σε κλαιν' τα μάτια μου/»* (Χαρακόπουλος 2003: 149).

Συνοψίζοντας, παρότι οι βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών και τα προσφυγικά ρεύματα λόγω πολέμου δεν αποτελούν τυπικές μορφές μετανάστευσης, ωστόσο οι «πρόσφυγες» και οι «εκπατρισμένοι» μέσα στη δίνη των γεγονότων δεν παύουν να «επιλέγουν» την ομογαμία ή τους μικτούς γάμους σε συνάρτηση με παράγοντες διαφορετικής τάξης από τα πολεμικά γεγονότα: τις συνθήκες της χώρας προέλευσης (εθνοτικά χαρακτηριστικά, κοινωνική προέλευση, γλώσσα, δημογραφικά στοιχεία), τις συνθήκες που προκύπτουν από την «εγκατάστασή» τους (επιχώριες πολιτικές ένταξης/αφομοίωσης, οικονομικές προτεραιότητες, κοινωνικές διακρίσεις), αλλά και τις στρατηγικές που αναπτύσσουν για πολιτισμική ένταξη, οικονομική ευημερία και κοινωνική άνοδο.

1.4. Η μεταπολεμική ευρωπαϊκή μετανάστευση (1950-1970)

Σε ό, τι αφορά τη μετανάστευση των Ελλήνων προς τις ευρωπαϊκές χώρες αναφέρεται ότι την περίοδο 1955-1977 μετανάστευσαν συνολικά 1.236.290 άτομα, ενώ ο αριθμός της καθαρής μετανάστευσης ανήλθε σε 762.708 άτομα.

Την περίοδο αυτή μετανάστευσαν προς τη Δυτική Γερμανία 638.000 άτομα (Παπαγαλάνη 2003: 329). Στη Δ. Γερμανία οι μικτοί γάμοι των Ελλήνων μεταναστών υπήρξαν περιορισμένοι εξαιτίας μιας σειράς κοινωνικο-οικονομικών προβλημάτων και νοοτροπιών. Η θεώρηση της μετανάστευσης άλλοτε ως «περιστασιακής» και άλλοτε ως «εποχικής» ή «περιοδικής», ενίσχυε στους μεν άνδρες τις νοοτροπίες διατήρησης της εθνοτοπικής ομογαμίας, συχνά με μεγάλο οικονομικό και ψυχικό κόστος, και στις γυναίκες τις νοοτροπίες της «απόκτησης προίικας» για ένα γάμο επίσης με στοιχεία εθνοτοπικά χαρακτηριστικά στην Ελλάδα ή την Γερμανία. Μεταξύ των νοοτροπιών αναφέρονται ως χαρακτηριστικές οι πατριαρχικές (ή αγροτικές) απόψεις των ανδρών μεταναστών για τα ζητήματα «τιμής» και «δικαιοσύνης», «δικαίου» και «αδίκου», το ρόλο της άγαμης και έγγαμης γυναίκας, της γυναίκας που μεταναστεύει και αυτής που «περιμένει», τις διαφορετικές, νόμιμες ή παράνομες, σεξουαλικές δυνατότητες των δύο φύλων, την κατανομή των οικιακών υποχρεώσεων, τη χρήση του ελεύθερου χρόνου, κ.λπ. (Εμκε- Πουλοπούλου 1986: 379-380, 382-386).

Σε κάθε περίπτωση οι κοινωνικές και ψυχικές συνέπειες των μετασχηματισμών της γαμήλιας αγοράς για τους μετανάστες ήταν σημαντικές. Η «πίστη», η «αγάπη», ο «γάμος», η «ευτυχία», η «επιστροφή» κατέλαβαν σημαντικό μέρος στις σκέψεις και την αλληλογραφία των μεταναστών, όπως αναφέρεται σε έρευνα σχετικά με τη ζωή και τα προβλήματα των Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία.

«...Εγώ τον πρώτο χρόνο έμεινα παρθένος», αφηγείται ένας μετανάστης στη Γερμανία, «ύστερα δεν κράτησα άλλο...ύστερα κατάλαβα ότι αυτό ήταν τρέλα και είπα ότι έχουμε και οικογένεια» (Ματζουράνης 1990: 53). Ένας άλλος μετανάστης συμβουλεύει τη γυναίκα του να μην ενδώσει σ' αυτούς που «περνούνε τη νύχτα μεθυσμένοι από το σοκάκι και τραγουδούνε και πετούνε λόγια. Σ' ορκίζομαι, γυναίκα δεν έχω γυρίσει να δω, δεν έχω μάτια για καμιά...» (Ματζουράνης 1990: 74).

Από την πλευρά τους οι άγαμες μετανάστριες προσπαθούν να φτιάξουν την «προίικα» τους και να παντρευτούν: *«...οι ανύπαντρες μαζεύουνε πάρα πολλά λεφτά, κάνουνε σκληρή οικονομία για να παντρευτούνε ένα πλούσιο γαμπρό και να πάνε κι αυτές στην Ελλάδα να τον βρουνε ή να τον βρουνε εδώ...Οι περισσότερες έρχονται μ' αυτό το σκοπό στη Γερμανία...» (Ματζουράνης 1990: 119). Ωστόσο κάποιες φορές η «προίικα» και η αναζήτηση «γαμπρού» γίνονται πειστικές καταστάσεις που βρίσκουν διέξοδο στην πορνεία. Για παράδειγμα, έκθεση του Ελληνικού Υπουργείου Εργασίας το 1964 καταγράφει*

ζητήματα πορνείας των μεταναστριών γυναικών: «...πρόκειται περί μικρού αριθμού ελληνίδων, γνωστών εν μέρει από καταγγελίας και εις τα υπηρεσιακά Κλιμάκια, τα Προξενεία και την Εκκλησίαν, αι οποίαι μετά την λήξιν της ημερησίας εργασίας των, επιδίδονται το απόγευμα και όσον μπορούν και την νύκτα, εις την άσκησιν του αρχαιοτέρου επαγγέλματος, όπερ καθίσταται προσοδοφόρον λόγω της παρουσίας ξένων πολιτών ή στρατιωτικών διαθετόντων δολλάρια. Σκοπός και ενταύθα αποταμιευτικός. Διπλασιάζουν και τριπλασιάζουν το εισόδημα των και προσδοκούν ταχύτερον τον σχηματισμόν του προσφιλούς «κομποδέματος». Πολλάί από αυτάς, νεαραί πάντοτε, είναι και εν τη εργασία των αποδοτικάί ...» (Κλαδάς 1965: 48-50).

Ο προσωρινός χαρακτήρας της μετανάστευσης των Ελλήνων με τα διλήμματα που έθετε στο ζήτημα της υπηκοότητας, της εργασίας, της γλώσσας και των κοινωνικών σχέσεων επηρέαζε σημαντικά τη δημιουργία και τη βιωσιμότητα των μικτών γάμων. Ένας μετανάστης αφηγείται: «...Εγώ να σου πω μιλώ τα γερμανικά καλούτσικα. Τα έμαθα από μια κοπέλλα. Όχι ακόμα είμαι ανύπαντρος μα θα παντρευτώ αυτή την κοπέλλα. Ζούμε μαζί εδώ και τρία χρόνια. Μόλις παντρευτώ θα κάνω και αίτηση για τη γερμανική υπηκοότητα...» (Ματζουράνης 1990: 29). Σε αντίθεση με τους άνδρες οι γυναίκες μετανάστριες αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό ή και αρνητικότητα τους μικτούς γάμους: «... Εγώ για όσες έχω ακούσει, η τάδε ας πούμε Ελληνίδα παντρεύτηκε Γερμανό, απόκτησε παιδί, νόμιζε πώς θα είναι διαφορετική η ζωή με έναν ξένο, μα τελικά δεν μπορούν, σου λέει ξένος είναι, δε μπορούμε να συνταυτιστούμε, να πονέσει ο ένας τον άλλον και αρχίζει ή γκρίνια, αυτός έχει άλλες συνήθειες, αυτός θέλει τη μύρα του, αυτή θέλει να βγει έξω με τον άντρα της και το παιδί της όπως εμείς οι Έλληνες είμαστε συνηθισμένοι...» (Ματζουράνης 1990: 134).

Από την άλλη οι γάμοι των μεταναστών με άτομα από τη χώρα τους, την περιοχή ή το χωριό τους δεν τους εξασφαλίζει από τις απογοητεύσεις, τις παγίδες και τις αυταπάτες:

«...Οι περισσότεροι Έλληνες που είναι εδώ στη Γερμανία νομίζουνε ότι είναι κάτι. Ημουν αρραβωνιασμένη με έναν και αυτός ήταν παντρεμένος. Εγώ φυσικά το ανακάλυγα και τον χώρισα αμέσως ...» (Ματζουράνης 1990: 137). Σύμφωνα με την προαναφερόμενη έκθεση του Ελληνικού Υπουργείου Εργασίας το 1964 τον «γαμπρό» παριστάνουν συχνά και Έλληνες φοιτητές: «...Υπάρχουν επίσης κρούσματα εκμεταλλεύσεως και απομηζύσεως οικονομικώς γυναικών, υπό υποψηφίων γαμβρών, ιδίως φοιτητών. Εις εμέ τουλάχιστον παρουσιάσθησαν τρεις εργάτριαι παραπονούμεναι δια τοιαύτα κρούσματα εις βάρος των υπό φοιτητών, οι οποίοι απήλθαν απόγοντες και το κομπόδεμα...» (Κλαδάς 1965: 48-50).

Ωστόσο, η βαθιά επιθυμία της εθνοτικής ομογαμίας δεν απαλείφεται εύκολα. Μια μητέρα αφηγείται: «...το χειρότερο είναι ότι χάσαμε και το αγόρι μας που το φέραμε στη Γερμανία 8 χρονών, έμαθε γερμανικά, πήγε στο γερμανικό σχολείο, έγινε μηχανικός και έχει καλή δουλειά, τώρα παντρεύτηκε κιόλας με Γερμανίδα, είναι καλά τακτοποιημένοι, αλλά εμείς χάσαμε το παιδί μας, δεν πρόκειται να 'ρθουν ποτέ στην Ελλάδα και λαχταρούμε να δούμε το εγγονάκι μας πού είναι τώρα έξι μηνών, αλλά να δούμε θα το αξιωθούμε ποτέ;...» (Ματζουράνης 1990: 147).

Όπως άλλου έτσι και στους μικτούς γάμους των ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία δεν λείπουν τα αισιόδοξα παραδείγματα και μάλιστα αυτά που συνδέονται με τα θετικά αποτελέσματα της παλιννόστησης: «...Πρέπει να πω ότι από το 1964 που πήγα στη Γερμανία είχα ένα σχέδιο. Να μαζέψω χρήματα για να δουλέψω τη γη. Και η γυναίκα μου συμφωνούσε σ' αυτό. Άλλωστε της το εξήγησα από το 1970 που παντρευτήκαμε. Της είπα ότι παρότι είναι Γερμανίδα δε θα μπορέσουμε να ζήσουμε πάντα στη Γερμανία, κάποτε θα γυρίσουμε στην Ελλάδα. Εγώ είχα τελειώσει τρεις τάξεις από το γυμνάσιο, έμαθα γρήγορα γερμανικά, δούλεψα πάντα στη βιομηχανία και ήμουν συνδικαλισμένος. Όσα χρήματα οικονομήσα τα επένδυνα σε χτήματα και τώρα με τα λίγα πού κληρονόμησα από τον πατέρα μου έχω γύρω στα 70 στρέμματα. Έχω πάρει μηχανήματα, τρακτέρ και αυτοκίνητο και μπορώ να πω ότι θα φτιάξω μια υποδειγματική αγροτική μονάδα. Και η γυναίκα μου με βοηθάει και της αρέσει πολύ παρότι γεννήθηκε στη Στουτγκάρδη και ποτέ δεν είχε ζήσει αγροτική ζωή. Εδώ στο χωριό ο κόσμος την αγαπά και επειδή είναι ξανθιά τη λένε χρυσομαλλούσα...» (Ματζουράνης 1990: 147).

Σε ό,τι αφορά τη μεταπολεμική μετανάστευση των Ελλήνων στο Βέλγιο επισημαίνεται ότι χαρακτηριζόταν και αυτή από τον οικογενειακό χαρακτήρα, την εθνοτοπική ομογαμία και τον περιορισμένο αριθμό μικτών γάμων. Ήδη το 1961, από τα 9.797 άτομα με ελληνική υπηκοότητα που ζούσαν στη χώρα, οι 4.101 ήταν γυναίκες. Το ποσοστό των γυναικών στους 100 κατοίκους ελληνικής υπηκοότητας είχε φτάσει το 41,85%. Η δυσαναλογία ανδρών/γυναικών ακολούθησε πτωτική τάση στις επόμενες απογραφές, φανερώνοντας τον εξαρχής και ολοένα πιο έντονο οικογενειακό χαρακτήρα της μετανάστευσης στο Βέλγιο (Βεντούρα 1999: 174). Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι η πλειονότητα των Ελλήνων εργατών που παντρεύτηκαν στο Βέλγιο επέλεξε Ελληνίδα γυναίκα και μάλιστα από την ίδια με αυτούς περιοχή: υπολογίζεται ότι το 60% των οικογενειών είχε γεννηθεί στο ίδιο γεωγραφικό διαμέρισμα. Από την άλλη το ποσοστό των εθνικά και θρησκευτικά εξωγαμικών οικογενειών έφτανε μόλις το 16% (Βεντούρα 1999: 205).

Η προέλευση των εργατών- μεταναστών από αγροτικές περιοχές, η άγνοια της γλώσσας, το σχετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και, σε πολύ μεγάλο βαθμό, τα σχέδια επιστροφής στην Ελλάδα μετά από λίγα χρόνια εργασίας στο εξωτερικό, οδηγούσαν στην προτίμηση ομοεθνών συντρόφων. Οι γυναίκες καλούνταν στο Βέλγιο για οικονομικούς, πρακτικούς και συναισθηματικούς λόγους, αλλά και για να εξασφαλίσουν τη συνέχεια των οικείων πολιτισμικών προτύπων και αξιών (Βεντούρα 1999: 205). Στα παραπάνω χαρακτηριστικά συνέβαλλαν αφενός το αίσθημα της προσωρινότητας (οι μετανάστες αρνούνται να αλλάξουν ορισμένες συνήθειες σε μια προσπάθεια διατήρησης του κοινωνικού και πολιτισμικού τους κεφαλαίου, το οποίο σκόπευαν να ενεργοποιήσουν, όταν θα γύριζαν στην πατρίδα τους) και αφετέρου η ευνοϊκή πολιτική της διεύθυνσης των ορυχείων για την επανασύνδεση των οικογενειών.

Ο λόγος ενός Έλληνα μετανάστη στο Βέλγιο είναι χαρακτηριστικός: «...λίγοι παντρεύτηκαν με Βελγίδες, δεν άντεξαν πάνω από δύο-τρεις μήνες. Οι υπόλοιποι είδαμε τι έπαθαν. Οι Βελγίδες έχουν άλλη νοοτροπία. Δεν είναι δυνατόν να γυρίζω εγώ στο σπίτι και να μου έχει μια πατάτα ή μια σούπα να φάω. Εξάλλου, δεν ξέραμε να μιλήσουμε. Ούτε εμείς θα τις ευχαριστούσαμε, ούτε αυτές εμάς...» (Βεντούρα 1999: 205).

Εξίσου σημαντική επιρροή άσκησαν στους μετανάστες εργάτες και οι αρνητικές κρίσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τους μικτούς γάμους. Σύμφωνα με τα κείμενα που η Εκκλησία προόριζε για τους ανθρακωρύχους, οι ξένες γυναίκες, σε σχέση με την αγνότητα και την άψογη ηθική των Ελληνίδων, παρουσιάζονται περίπου ως πόρνες, αφού εμφανίζονται να αποδέχονται ευκαιριακές γνωριμίες, να υποκύπτουν συχνά στα σαρκικά πάθη και να παρασέρνουν τους Έλληνες άνδρες:

«...Προ παντός εδώ εις το εξωτερικόν χρειάζεται περισσότερη επιφυλακτικότητα. Διότι οι πειρασμοί και οι κίνδυνοι των καταστρεπτικών γνωριμιών είναι συχνότεροι. Είναι ευκολότερον να μείνη κανείς αγνός από την αρχήν, παρά αφού δημιουργήση ένα δεσμόν παράνομον να θέληση ύστερα να τον σπάση. Είναι πολύ ισχυρά η δύναμις της αμαρτίας, του σαρκικού πάθους. [...] Δια να ανακαλύψεις την καλήν Ελληνίδα που θα σε κάμη ευτυχή σύζυγον, πρέπει να έχης το εσωτερικόν σου καθαρόν, και πρέπει να έχης μάτια καθάρα δια να ίδης. [...] Στην προσπάθεια όπως δημιουργηθή ευκαιρία δια τους καλούς Νέους μας να πανδρευθούν με καλές Ελληνίδες εκφραζόμεθα την ευχήν ίνα το καλοκαίρι διοργανωθή μία ομαδική εκδρομή στην Ελλάδα...». (Βεντούρα 1999: 253).

Έτσι, πολλοί Έλληνες μετανάστες, επειδή κατάγονταν από αγροτικές περιοχές, όπου τα ήθη που ρύθμιζαν τις σχέσεις των δύο φύλων ήταν συχνά πιο αυστηρά από ό, τι στις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης, ερμήνευαν τη συμπεριφορά των Βελγίδων παρόμοια με τον ιερέα. Επιπλέον, έχοντας κατά νου να επιστρέψουν το συντομότερο στην Ελλάδα, ήταν επόμενο ότι θα απέφευγαν να παρεκκλίνουν του σχεδίου τους δημιουργώντας ένα σοβαρό δεσμό με μια ξένη (Βεντούρα 1999: 254).

Οι αντιλήψεις αυτές για τους μικτούς γάμους, ωστόσο, δεν γινόταν εύκολα αποδεκτοί από τη δεύτερη γενιά Ελλήνων μεταναστών. Οι γονείς πολύ συχνά δεν κατάφερναν να επιβληθούν στα παιδιά τους ούτε να τα πείσουν να πάρουν «παπούτσι από τον τόπο τους», με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να συμβιβαστούν με την πραγματικότητα (Βεντούρα 1999: 210).

Μια μετανάστρια αφηγείται: *«Φτάσαν τα παιδιά σε ηλικία... μεγάλη διαφορά με τη δική μας νοοτροπία. [...] Ας είναι καλά, μας τύχανε... ήμαστε με ξένους... οι δύο γαμπροί μου είναι Βέλγοι, ο ένας Μαροκάνος. Σπιτώθηκε η μικρή μου κόρη μαζί του, ούτε πολιτικό γάμο δεν κάνανε. Τώρα γεννάει, είναι στις μέρες της. Το αγόρι μου είναι με Αλβανέζα. Για τα σπίτια τους είμαι περήφανη, γιατί βλέπω πολλά παραδείγματα ζευγάρια από το χωριό μας που γνωρίστηκαν εδώ και δεν τα πήγαν καλά, τα διέλυσαν. Δε βαριέσαι. Τα παιδιά ξεκίνησαν μόνα τους, διάλεξαν, θέλαμε, δε θέλαμε...»* (Βεντούρα 1999: 210).

Σε ό,τι αφορά τους μικτούς γάμους των Ελλήνων μεταναστών στην Αυστραλία έρευνα αυστραλέζικης υπηρεσίας σχετικά με τη μετανάστευση, που διενεργήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1960, είχε δείξει ότι οι Έλληνες παρουσίαζαν το υψηλότερο ποσοστό ομογαμίας (Τρίμη- Κύρου 2003α: 313). Αρκετά χρόνια αργότερα το 1975, σύμφωνα με τα αρχεία της Αρχιεπισκοπής Αυστραλίας, οι μικτοί γάμοι που τελούνται στους ελληνορθόδοξους ναούς ανέρχονται στο 14,8% και το 1992 σε 33,1% (Τρίμη- Κύρου 2003α: 313). Σύμφωνα με άλλη προσέγγιση, ορισμένα από τα αίτια της αγαμίας/ ομογαμίας των Ελλήνων μεταναστών αποδίδονται στο γεγονός ότι ως το 1962 υπήρχε στην Αυστραλία σοβαρότατη ανισότητα στον αριθμό των φύλων (100 άνδρες προς 33 γυναίκες), επειδή ασκούνταν δρακόντειοι περιορισμοί στη μετανάστευση ανύπαντρων γυναικών, αλλά και επειδή, εξαιτίας της δύσκολης οικονομικής κατάστασης και των δυσκολιών της πρώτης εγκατάστασης, πολλοί είχαν αφήσει αρχικά τις οικογένειές τους στην Ελλάδα (Τάμης 2006α: 257).

Συνοψίζοντας, η ομογαμία και οι μικτοί γάμοι των Ελλήνων μεταναστών της μεταπολεμικής περιόδου, ειδικότερα στο Βέλγιο και τη Γερμανία, συναρτώνται

άμεσα με τη μεταναστευτική πολιτική της κάθε χώρας (κριτήρια, κίνητρα, αριθμοί μεταναστών) και τις εργασιακές και κοινωνικές θέσεις που καλούνται να καλύψουν οι μετανάστες ως άνδρες και γυναίκες. Σημαντικό ρόλο παίζουν και οι «νοοτροπίες» ή οι «ηθικές» που ενεργοποιεί στο επίπεδο της γαμήλιας αγοράς άλλοτε ο περιστασιακός, εποχικός ή περιοδικός χαρακτήρας της μετανάστευσης (η εν δυνάμει «επιστροφή») και άλλοτε η επισφαλής παραμονή και «εγκατάσταση». Σε κάθε περίπτωση η πολλαπλότητα των θεσμών και των πολιτικών που ορίζουν και διαχειρίζονται τους «μετανάστες» ή τους «παλιννοστούντες» στη μεταπολεμική περίοδο αποτελεί πρόσθετη πηγή αναγκών και προσδοκιών, ρυθμίσεων και εντάσεων της γαμήλιας αγοράς.

1.4. Οι πολιτικοί πρόσφυγες

Οι «μικτοί γάμοι» ήταν κίνδυνος όχι μόνο για τα εθνικά ή τοπικά χαρακτηριστικά της οικογένειας ή των ατόμων που μετανάστευαν στην Αμερική ή την Ευρώπη αλλά και για την κομματική και ιδεολογική ενότητα των ατόμων που δεν μετανάστευσαν και ήταν μέλη ενός ορισμένου πολιτικού κόμματος, του ΚΚΕ. Επειδή οι προγαμιαίες σχέσεις ήταν κοινωνικά κατακριτέες, το κόμμα πίεζε για την επισημοποίησή τους με έναν άμεσο αρραβώνα ή γάμο. Σε κάθε περίπτωση δεν μπορούσαν τα ζευγάρια να αναφέρουν δημόσια τις «αδυναμίες» ενός συντρόφου, καθώς αυτό μπορούσε να θεωρηθεί επιζήμιο για το κίνημα (Βερβενιώτη 2004: 123, 131). Ωστόσο η «κομματική» ή «ιδεολογική» ομογαμία των μελών του ΚΚΕ γίνεται πιο εμφανής στη διάρκεια του Εμφύλιου Πολέμου και της πολιτικής εξορίας.

Στον Εμφύλιο Πόλεμο, και ιδιαίτερα στην τελευταία φάση του, η μαζική στρατεύση των γυναικών,¹⁷ δεδομένου ότι στον ΔΣΕ δεν υπήρχαν ξεχωριστές γυναικείες μονάδες

---

¹⁷ Στις 20 Φεβρουαρίου 1948 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Προσωρινής Κυβέρνησης στρατιωτική διάταξη που αφορούσε και την επιστράτευση των γυναικών. Πιο συγκεκριμένα στη βάση της έλλειψης εφεδρειών η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση αποφάσισε, με το άρθρο 3 του νόμου αρ. 7, στις 10 Φεβρουαρίου 1948, ότι ο υπουργός των Στρατιωτικών της Προσωρινής Κυβέρνησης είχε την ευχέρεια να καλέσει σε επιστράτευση με διάταγμα ορισμένες ηλικίες γυναικών, οι οποίες θα έπαιρναν μέρος στις μάχες μόνο με τη θέλησή τους. Τελικά η αριθμητική δύναμη των γυναικών στο ΔΣΕ κυμάνθηκε μεταξύ 20-28%. Οι περισσότερες (70%) υπηρετούσαν σε βοηθητικά τμήματα και μόνο το 30% πήρε όπλο (Βερβενιώτη 2003: 275, Σαμίου 2003: 266).

όπως στον ΕΛΑΣ (Βερβενιώτη 2004: 133), αύξησε την πιθανότητα και την αναγκαιότητα της ιδεολογικής και κομματικής ομογαμίας: «...αν κανένας [αντάρτης] αγαπούσε μια κοπέλα, την πήρε σαν γυναίκα, την είχε σαν γυναίκα. Έκανες ένα χαρτί στην ταξιαρχία, στον Μπαρτζιώτα, σ' αυτ'νούς τους μεγάλους, σ' έδωσαν ένα χαρτί, και άιντε αυτό ήταν» (Van Boeschoten 2004: 147). Οι καθοδηγητές και οι καπετάνιοι γινόταν συχνά κουμπάροι των μαχητών του ΔΣΕ (Βερβενιώτη 1994: 162). Στις γραμμές του ΔΣΕ υπήρχαν και αρκετές παντρεμένες γυναίκες που πήγαιναν εκεί είτε συνοδεύοντας τον σύζυγό τους, είτε μετά την κατάταξη, τη δολοφονία ή τη σύλληψή του. Μερικές αντάρτισσες που είχαν γεννήσει κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου άφησαν τα παιδιά τους έξω από τις μάχες και επέστρεψαν στις τάξεις του ΔΣΕ (Βερβενιώτη 2004: 132).

Στην κοινωνία, πέρα από τα πεδία των μαχών, η ιδεολογική και κομματική ομογαμία εύρισκε σημαντικά ερείσματα και στην κατασταλτική νομοθεσία της εποχής. Η «δήλωση νομιμοφροσύνης» του 1948 (ΑΝ 516/8.1.48) και η συλλογική ευθύνη των μελών της οικογένειας έθετε καθοριστικούς φραγμούς σε γάμους με άτομα από τους άλλους ιδεολογικούς ή κομματικούς χώρους (Βερβενιώτη 2004: 126). Μια σειρά μέτρων επέτρεπαν την εκτόπιση, ακόμη και την κατάσχεση της περιουσίας στενών συγγενών των ανταρτών, χωρίς να είναι απαραίτητο οι ίδιοι να έχουν συμμετάσχει στην «ανταρσία» (Αλιβιζάτος 1986: 492-494). Στους μετασχηματισμούς της «κομμουνιστικής» και «εθνικόφρονης» γαμήλιας αγοράς σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα γεγονότα της Κατοχής καθώς έγιναν αιτία για την καταστροφή ή και απώλεια μέρους της «προίκας» πολλών γυναικών. Η απώλεια της ιδιοκτησίας, είτε στην πόλη εξαιτίας της πείνας και της μαύρης αγοράς, είτε στην επαρχία εξαιτίας των αντιποίνων για τη δράση των ανταρτών, σε συνδυασμό με τη γενικότερη αβεβαιότητα για το μέλλον, υποβάθμισαν το ρόλο της οικογένειας και μαζί την προοπτική ενός παραδοσιακού γαμήλιου διακανονισμού (Βερβενιώτη 2004: 124).

Μετά το τέλος του Εμφυλίου, για τους άνδρες και τις γυναίκες που συμμετείχαν στον Εμφύλιο αλλά δεν πέρασαν ως πολιτικοί πρόσφυγες στις Ανατολικές χώρες, το ζήτημα του υπαρκτού ή του ενδεχόμενου γάμου πήρε νέες διαστάσεις. Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι αρκετές γυναίκες με αριστερό παρελθόν ή γυναίκες που κατείχαν υψηλές θέσεις στο ΔΣΕ είχαν κατορθώσει να αποφύγουν τις διώξεις επειδή είχαν παντρευτεί κάποιο «δεξιό» (Βερβενιώτη 2004: 122).

Για τους άνδρες, όμως, και τις γυναίκες που βρέθηκαν στην εξορία και τη φυλακή το κρίσιμο δίλημμα για την ιδεολογική και κομματική ομογαμία ήταν η «δήλωση». Αυτός ή αυτή που υπέγραφε δήλωση έθετε εαυτόν εκτός κόμματος, ενώ σε περίπτωση που ήταν παντρεμένος με μέλος του κόμματος, ο σύζυγος ή η σύζυγος έπρεπε να καταγγείλει και να χωρίσει το μέλος που είχε αποβληθεί από το κόμμα, ειδάλλως αποβαλλόταν ο ίδιος ή η ίδια. Με άλλα λόγια, η αφοσίωση στο κόμμα έπρεπε να υπερισχύει κάθε προσωπικής σχέσης ανάμεσα σ' έναν άνδρα και μια γυναίκα. Υπήρξαν πολλές περιπτώσεις όπου κάποια φυλακισμένη σύζυγος μέλους του κόμματος είχε υπογράψει δήλωση φοβούμενη μήπως έχανε τα παιδιά της. Ως αποτέλεσμα, κρατούσε μεν τα παιδιά αλλά το κόμμα την «απομώνονε» ενώ πολλές φορές ο σύζυγος την αποκήρυσσε (Βερβενιώτη 2004: 126,131). Μια άλλη διάσταση, σύμφωνα με κάποια αφηγήτρια, ήταν επίσης επώδυνη: *«Μόλις εγύρισα μπήκα στην παράνομη οργάνωση και παντρεύτηκα και έναν Μακρονησιώτη... Άλλη δοκιμασία αυτή. Είχε τρελαθεί. Έφυγε άρρωστος από το Μακρονήσι»* (Βερβενιώτη 2004: 126).

Στο επίπεδο των κυρίαρχων κοινωνικών αναπαραστάσεων την εποχή αυτή οι άνδρες της Αριστεράς ταυτίζονταν με τους βόρειους γείτονες της Ελλάδας και αποκαλούνταν Εαμβούλγαροι και οι γυναίκες αποκαλούνταν όχι μόνο «Βουλγάρες» αλλά και «πουτάνες». Ακόμα και οι στρατοδίκες τις αποκαλούσαν με τέτοιους όρους ή πιο κομπιά «γύναια» (Βερβενιώτη 2004: 126).¹⁸

Οι άνδρες και οι γυναίκες που πέρασαν τα σύνορα και έγιναν πολιτικοί πρόσφυγες μπορούν να διακριθούν σε αυτούς που έφυγαν μαζί με τη γυναίκα τους, έστω και αν δεν κατευθύνθηκαν στην ίδια χώρα, σε αυτούς που άφησαν πίσω τον άνδρα και κυρίως τη γυναίκα, σε αυτούς που όντας άγαμοι δεν παντρεύτηκαν και σε αυτούς που παντρεύτηκαν με γυναίκες της περιοχής στην οποία έζησαν ως πολιτικοί πρόσφυγες. Σε κάθε μία από τις ανωτέρω περιπτώσεις αναλογεί και μιά ξεχωριστή δυναμική της ανάγκης για ιδεολογική και κομματική ομογαμία και αποφυγή των «μικτών γάμων».

---

¹⁸ Ο τίτλος «συναγωνίστρια» έγινε συνώνυμο της γυναίκας «ελευθερίων ηθών». Ένα τραγούδι της Δεξιάς έλεγε ότι οι αντάρτισσες είχαν σεξουαλικές σχέσεις με πολλούς άνδρες και δεν γνώριζαν ποιος είναι ο πατέρας των παιδιών τους. Οι ανύπαντρες γυναίκες που βρίσκονταν στις τάξεις του ΔΣΕ και συλλαμβάνονταν υφίσταντο και γυναικολογική εξέταση για να διαπιστωθεί εάν είναι παρθένες. Από την άλλη, βέβαια, ο ΕΛΑΣ τιμωρούσε τις γυναίκες που κατηγορούνταν για σεξουαλικές σχέσεις με τους κατακτητές με «κούρεμα», διαπόμπευση ή εκτέλεση (Βερβενιώτη 2004: 126).

Όλες οι «πρακτικές λύσεις» ή οι «τιμωρίες» σε τελευταία ανάλυση είχαν την ίδια αρχή.

Καταρχάς τα ανδρόγυνα που χωρίστηκαν από την πολιτική προσφυγιά κατέφυγαν σε δύο διαφορετικές τακτικές προκειμένου να αντιμετωπίσουν αυτόν τον χωρισμό. Μιά επιλογή ήταν η πραγματική ανασυγκρότηση της οικογενειακής ζωής με τη δέσμευση σε προσωρινές, αλλά ταυτόχρονα ημιμόνιμες εξωσυζυγικές σχέσεις. Υπό κάποιες προϋποθέσεις ο «προσωρινός γάμος μεταξύ συντρόφων» είχε πάψει να θεωρείται μοιχεία και έτσι καθιερώθηκε ένας νέος ηθικός κώδικας με βάση τον προσωρινό αλλά ημιμόνιμο χαρακτήρα της εγκατάστασης των προσφύγων στη χώρα υποδοχής. Αυτοί οι νέοι ηθικοί κώδικες όριζαν ως απαγορευμένες τόσο τις ασταθείς, περιστασιακές σχέσεις όσο και τις μόνιμες που συνάπτονταν δίχως την έγκριση των νόμιμων συντρόφων στην Ελλάδα. Ο σιωπηρός όρος ήταν πως, όταν και εφόσον οι συνθήκες επέτρεπαν την επιστροφή στην Ελλάδα, καθένας από τους συντρόφους του προσωρινού γάμου θα επέστρεφε στον νόμιμο σύντροφό του. Για την αποφυγή περιπλοκών χρησιμοποιούσαν αντισυλληπτικά μέτρα προκειμένου να αποτρέπεται η τεκνοποίηση. Ο κανόνας όμως αυτός δεν τηρούνταν πάντα, με όλες τις τραγικές συνέπειες που συνεπαγόταν αυτό. Μερικές φορές ο ένας από τους συντρόφους προκαλούσε εσκεμμένα εγκυμοσύνη για να αποφευχθεί ο χωρισμός. Αρκετοί από αυτούς τους «παράνομους» συντρόφους έζησαν μαζί περισσότερο από ό,τι με τους νόμιμους, και συχνά ο δεύτερος χωρισμός ήταν πιο οδυνηρός από τον πρώτο (Van Boeschoten 2004: 147).

Η δεύτερη επιλογή ήταν η συμβολική ανασυγκρότηση με την εμμονή στη συνοχή της οικογένειας του ατόμου αλλά και της κοινότητάς του. Για πολλούς πολιτικούς πρόσφυγες η αποκατάσταση της οικογενειακής ζωής δεν συνεπαγόταν τη δημιουργία νέων σχέσεων, αλλά απεναντίας έπαιρνε τη μορφή μιας συμβολικής αναδόμησης. Η επιλογή τους να ζήσουν εργένικη ζωή αποτελούσε μέρος μιας στρατηγικής επιβίωσης την οποία είχαν υιοθετήσει και κατά τον Εμφύλιο πόλεμο. Προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την απορρύθμιση του κοινωνικού ιστού επιμένοντας στη συνοχή της οικογένειας και κατ' επέκταση της κοινότητας· να ενώσουν οικογένειες τα μέλη των οποίων είχαν διασκορπιστεί στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες· να μείνουν ενωμένοι και να διατηρήσουν τις παραδοσιακές τους εργασιακές δραστηριότητες και γαμήλιες πρακτικές.

Σε πολλές περιπτώσεις οι προσπάθειες αυτές συνεπάγονταν συγκρούσεις με την ηγεσία του κόμματος και, συχνά, οριστική ρήξη. Για τα απλά μέλη του κόμματος,

τα οικογενειακά ζητήματα έπαιζαν σημαντικό ρόλο σε αυτές τις συγκρούσεις. Ήταν πικραμένοι, για παράδειγμα, από τις μεγάλες καθυστερήσεις που είχαν σημειωθεί σε πολλές περιπτώσεις ως προς την επιστροφή των παιδιών στις χώρες διαμονής των γονέων τους ή από τη άρνηση χορήγησης άδειας να ταξιδέψουν σε άλλες ανατολικές χώρες για να σμίξουν με άλλα μέλη της οικογένειάς τους, να επισκεφτούν άρρωστους συγγενείς ή να παρευρεθούν στην κηδεία των γονέων τους (Van Boeschoten 2004: 148).

Για όσους πολιτικούς πρόσφυγες «έκαναν σχέσεις» με συναγωνίστριες ή γυναίκες από την τοπική κοινωνία υπήρχε πάντα ο φόβος της «ανακαταγραφής». Πρόκειται για την κομματική συνέλευση στη διάρκεια της οποίας οι προσωπικές σχέσεις συχνά αποτελούσαν αντικείμενο δημόσιας συζήτησης. Τα μέλη μπορούσαν να κληθούν από τις κομματικές επιτροπές να δώσουν εξηγήσεις για την προσωπική συμπεριφορά τους ή ακόμα και να αντιμετωπίσουν τη δημόσια κατακραυγή, και ενδεχομένως, τη διαγραφή από το κόμμα. Ο φόβος της δημόσιας κατακραυγής λειτουργούσε ανασταλτικά προλαμβάνοντας την εμπλοκή σε «παράνομες σχέσεις» (Van Boeschoten 2004: 148). Οι οδυνηρές συνέπειες της επιβεβλημένης ιδεολογικής και κομματικής ομογαμίας γίνονται πιο φανερές μέσα από κάποιες βιογραφίες πολιτικών προσφύγων. Η επιβεβλημένη «ομογαμία» αλλά και ο επιβεβλημένος «μικτός γάμος» φαίνεται να οδήγησαν ορισμένα ζευγάρια στην απελπισία, τις ασθένειες ή και το θάνατο (Van Boeschoten 2004: 145-146).

Συνοψίζοντας, η ιδεολογική ή κομματική ομογαμία και οι μεταβατικοί ή προσωρινοί «μικτοί γάμοι», από πρώτη άποψη φαίνεται να αντανάκλουν την ανάγκη του κόμματος και την «επιθυμία» των μελών για συνέχεια/ενότητα/ισχυροποίηση ενός ορισμένου τρόπου ιδεολογικής, προσωπικής και κοινωνικής οργάνωσης. Στην πραγματικότητα οι παράγοντες που καθόρισαν τις επιμέρους γαμήλιες αγορές ήταν οι ειδικές νομικές, στρατιωτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές συνθήκες του Εμφυλίου Πολέμου και του Ψυχρού Πολέμου, των «συντρόφων» και των «εχθρών», της επιχώριας κοινωνίας και της υπερορίας, του «δυτικού» και του «ανατολικού μπλόκ».

2. Η δυναμική των μικτών γάμων στη μετανάστευση προς την Ελλάδα (1990-2005)

Οι μικτοί γάμοι και η ομογαμία, ως αντιλήψεις, αναπαραστάσεις και πρακτικές ήρθαν ξανά στο προσκήνιο στη δεκαετία του 1990 καθώς χιλιάδες μετανάστες από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ έφθασαν στην Ελλάδα ηθελημένα ή βίαια, περιστασιακά ή μόνιμα, ατομικά ή συλλογικά.

2.1. Αστικός χώρος

Η μετανάστευση προς την Ελλάδα από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ πέρα από τις ρητές ή συμβολικές διαφορές, διακρίσεις και ανισότητες που επεφύλαξε για την πλειονότητα των μεταναστών, προσδιόρισε και τα ειδικότερα, οικονομικά και κοινωνικά, χαρακτηριστικά των μεταναστριών.¹⁹

Τα επαγγέλματα όπου η παρουσία των μεταναστριών είναι έντονη εντοπίζονται σε αυτά των οικιακών βοηθών, της φροντίδας των παιδιών και περισσότερο γερόντων, καθαριστριών σε γραφεία και ξενοδοχεία, λιγότερη δε είναι σε απασχολήσεις στη βιομηχανία ή βιοτεχνία. Οι δυσκολίες της ζωής και η εκμετάλλευση στην εργασία βιώνονται πιο έντονα από τις ανεπίσημες μετανάστριες γιατί αναγκάζονταν να εργάζονται περισσότερες ώρες, ανάλογα με τις ανάγκες που είχαν τα νοικοκυριά στα οποία απασχολούνταν ως οικιακοί βοηθοί, χωρίς να πληρώνονται, ούτε με κανονικό ημερομίσθιο και πολύ συχνά με αναφορές περίεργες τις έδιωχναν χωρίς να τους

---

¹⁹ Ενδεικτικά παραπέμπουμε σε ό,τι αφορά τις διακρίσεις, τις ανισότητες και τις συγκρούσεις στη καθημερινή ζωή και την εργασία, μέσα και έξω από το πλαίσιο των εθνοτικών ομάδων, στον αστικό χώρο, στο έργο Ψημμένος 1998. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις των μεταναστών εργατών και εργατριών με τις δημόσιες υπηρεσίες στα έργα Ψημμένος 2000 και Ψημμένος 2003. Για την «εγκληματική δράση των μεταναστών», ως νομική και κοινωνική κατασκευή, στα έργα Καρύδης 1996, Κωνσταντινίδου 2001, Βαμβακάς 1997 και για τα στερεότυπα στην επέκταση του αισθήματος της «απειλής» από τους μετανάστες στο έργο Γαλάνης 2003. Σημαντικές αναφορές για την εργασιακή και καταναλωτική συμπεριφορά των αλλοδαπών γίνονται στα έργα Κατσορίδας 1999 και Λαμπριανίδης 2001 ενώ για την κοινωνικοψυχική τους παθογένεια στα έργα Κόντου 2001, Μπίμπου-Νάκου 1998, Κεραμάρης 2000.

καταβάλλουν τα δεδουλευμένα και συμφωνημένα. Σε κάθε περίπτωση η «συμπεριφορά» και το «ήθος» των μεταναστριών έπαιζαν σημαντικό ρόλο στον βαθμό που ο εντοπισμός σπιτιών-νοικοκυριών που έχουν ανάγκη από υπηρεσίες οικιακών βοηθών ή παροχής υπηρεσιών ξεκινά με τις υποδείξεις/συστάσεις Ελληνίδων νοικοκυρών ή εργοδοτριών οι οποίες έχουν μείνει ευχαριστημένες από τις μετανάστριες (Κασιμάτη 2003).

Παράλληλα με τα παράνομα και τα εκμεταλλευτικά πλαίσια απασχόλησης οι μετανάστριες εμπλέκονται στην πορνεία. Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία στο τέλος της δεκαετίας του 1990 σταδιακά μειώνεται ο αριθμός των ελληνίδων εκδιδόμενων γυναικών και αυξάνει αυτός των μεταναστριών. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι στο σύνολο των εκδιδόμενων μεταναστριών το 1996 οι Αλβανίδες αντιπροσώπευαν το 7-8% ενώ το 1998 το 43% (Ελευθεροτυπία 30/6/2001). Την ίδια περίοδο όμως αυξάνουν και οι περιπτώσεις συμμετοχής αστυνομικών οργάνων στη διακίνηση και την εκμετάλλευση των εκδιδόμενων αλλοδαπών γυναικών (Κούρτοβικ 2001: 184).

Σε ό, τι αφορά τους μικτούς γάμους σε μια πρώτη περίοδο και σε πολλές περιπτώσεις είχαν την έννοια του «λευκού γάμου» με σκοπό την απόκτηση άδειας παραμονής. Έτσι, από ένα σημείο και μετά είναι δύσκολο να διαχωριστούν η αλληλεγγύη προς τη μετανάστρια από τον εκβιασμό ή τη σεξουαλική εκμετάλλευση από τα κυκλώματα ή «γραφεία» που πολλές φορές κρύβονται πίσω από τον «σύζυγο» (Κούρτοβικ 2001: 182).

Ωστόσο, τα προβλήματα των γυναικών που μεταναστεύουν δεν περιορίζονται στην οικονομική, κοινωνική ή σεξουαλική εκμετάλλευση από τη χώρα ή στη χώρα υποδοχής, αλλά επεκτείνονται και σε ειδικότερα προβλήματα που αφορούν τις σχέσεις τους με την εθνοτική ή θρησκευτική ομάδα από την οποία προέρχονται. Ως «φορείς πολιτισμού» της εθνικής και θρησκευτικής ομάδας με τις επιλογές τους μοιάζουν να απειλούν τις παραδοσιακές συμπεριφορές, το παραδοσιακό οικογενειακό σχήμα καθώς και την παραδοσιακή ισορροπία μεταξύ ανδρικών και γυναικείων ρόλων (Μουσούρου 1993: 50).

2.2. Αγροτικός χώρος.

Η κοινωνική, επαγγελματική και τοπική ομογαμία των αγροτικών στρωμάτων υπήρξε ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της λεγόμενης αγροτικής κοινωνίας ακόμα και σε περιπτώσεις που οι κανόνες φαίνεται να αγνοούνται ή να ανατρέπονται (Λαμπίρη-Δημάκη, 1984). Ωστόσο στη σύγχρονη εποχή μια σειρά οικονομικές και κοινωνικές

αλλαγές της ελληνικής αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας μετασημάτισαν σημαντικά τις προϋποθέσεις, τις διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα τόσο της «επίσημης» και «ανεπίσημης» γαμήλιας αγοράς όσο και της ομογαμίας και των μικτών γάμων των αγροτών.

Αναφέρουμε συνοπτικά τη μηχανοποίηση των εργασιών και τη διαφοροποίηση της παραγωγικότητας μεταξύ των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (Δαουτόπουλος 1995), την άνοδο του επιπέδου εκπαίδευσης (Μουσιδής 2002), την πολυαπασχόληση (Ζακοπούλου 1999), την εξω-γεωργική απασχόληση (Μουσιδής 1985), την αύξηση και διαφοροποίηση του ελεύθερου χρόνου (Καμπέρης 2001α), τη διαφοροποίηση ανάμεσα στα «παραδοσιακά» και τα «αστικά» καταναλωτικά πρότυπα (Βλαχούτσικου 1991), τις νέες προσδοκίες σε ό,τι αφορά το «εξωαγροτικό» μέλλον των παιδιών (Γιδαράκου 1999: 207, 213, Μανώγλου 1995: 111) και την αλλαγή της γαμήλιας αγοράς (Κοβάνη 1988, Ιακωβίδου 1999)

Η μαζική παρουσία των αλλοδαπών εργατών μετά τη δεκαετία του 1990²⁰ προσέφερε (χωρίς να αποφεύγονται οι διακρίσεις, οι ανισότητες και οι συγκρούσεις) τη δυνατότητα σε ένα μεγάλο τμήμα των αγροτών να διατηρήσουν, να διευρύνουν ή και να αναδιαρθρώσουν τη γεωργική τους δραστηριότητα. Πιο συγκεκριμένα συνέβαλαν στην κάλυψη των αναγκών σε εργατικό δυναμικό που προέκυψαν κυρίως από τη δημογραφική κρίση της υπαίθρου, την κοινωνική αποστροφή προς τη γεωργική εργασία και τη ζωή στην ύπαιθρο, την αναδιάρθρωση της γεωργίας και των αγροτικών περιοχών (Βαΐου 1997, Λιανός 1998, Κασίμης 2003, Kasimis 2005, Kasimis 2005a).

Σχετικά με τις ιδεολογίες και τα κοινωνικά στερεότυπα που συγκροτήθηκαν ή ενεργοποιήθηκαν στις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με τους αλλοδαπούς εργάτες και εργάτριες, επισημαίνεται μια εγγενής αντίφαση ανάμεσα στην πολλαπλότητα των αιτιών για αξιοποίηση των αλλοδαπών εργατών και στην ετερογένεια των

---

²⁰ Οι αλλοδαποί εργάτες και εργάτριες που απασχολούνται στη γεωργία αντιστοιχούν στις αρχές του 2000 στο 17% του ντόπιου εργατικού δυναμικού (Κασίμης 2008). Την ίδια περίοδο εκτιμάται ότι το ποσοστό απασχόλησης των αλλοδαπών στον πρωτογενή τομέα ανέρχεται στο 2-3% του συνόλου τους (Καφετζής 2003: 334). Σε ό,τι αφορά την κατά εθνότητα παρουσία τους στη γεωργία εκτιμάται ότι οι Ινδοί αποτελούν το 52,7%, οι Βούλγαροι το 32,8%, οι Ρουμάνοι το 24,2%, οι Αλβανοί το 20,8% κ.λπ. (Kasimis 2005: 103).

παραστάσεων «φόβου» ή «απειλής» που ενεργοποιούνται στον εγχώριο πληθυσμό. Γενικότερα είναι περιορισμένος ο αριθμός των αγροτών που διαμορφώνουν κοινωνικές σχέσεις με τους αλλοδαπούς και που θεωρούν απαραίτητη τη μελλοντική οικονομική και κοινωνική ένταξή τους (Kasimis 2005: 120-122).

Σε προηγούμενη μελέτη μας (Καμπέρης 2006β) είχαμε καταδείξει ότι η εκτεταμένη οικονομική, κοινωνική και συμβολική απόρριψη των αγροτών νέων από τις ντόπιες γυναίκες, ενώ κάποιες φορές βρίσκει τα φαντασιακά της αναπληρώματα στην αναζήτηση της «καλής κοπέλας», στις περισσότερες περιπτώσεις και με δεδομένη την πίεση της γαμήλιας αγοράς, εκφράζεται με μόλις συγκαλυμμένη βιαιότητα ενάντια στις αλλοδαπές ή «ξένες». Κι ενώ η αλλοδαπή σύζυγος συχνά είναι μια λύση, σε σχέση με τη ντόπια «καλή κοπέλα», κρίνεται ως ύπουλη: *«Οποιος θέλει να διαλέξει ασ πάρει απ' την Αλβανία. Να πα να πάρει απ' την Αλβανία κοπέλα, για να μπορεί να ζήσει. (EP: Εσύ θα παντρευόσουν μια κοπέλα απ' την Αλβανία;) Όχι, όχι. Ε, δε ξέρω, τι μπέσα έχουν. Τι ... Δε μπορώ να το ξέρω»*. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο αναφορών, ο Σ., θεωρεί ότι ο γάμος με μια αλλοδαπή: *«είναι λίγο τρελή ιδέα. Χάθηκε δηλαδή μια καλή κοπέλα απ' τον τόπο σου»*.

Μια κοπέλα από την περιοχή μεταξύ των άλλων εξασφαλίζει και τη διατήρηση μιας κοινωνικής τάξης αλλά και μιας ορισμένης ανδρικής κυριαρχίας: *«Δεν μου πάει, δεν μου πάει να πάρω μια ξένη, λέει ο Χρήστος, κοίταξε να δεις αυτή δε ξέρει τη σειρά που έχουμε εμείς εδώ έτσι; Τα ήθη και τα έθιμα. Θα τα χάσουμε όλα»*.

Μαζί με τα τοπικά ήθη και έθιμα, σε ένα άλλο επίπεδο, κυριαρχημένο από τις ξενοφοβικές αναπαραστάσεις, η απειλή της ξένης ίσως να θεμελιώνεται πάνω στο φόβο της εθνικής επιμειξίας, και διαμέσου αυτής στο φόβο της «μόλυνσης» ή του «αδυνατίσματος» του ανδρικού γενετικού υλικού. *«Τι θα γίνει δηλαδή»*, διερωτάται ο Γ., *«ή θα πάρουμε Ρωσίδες, ή θα πάρουμε Αλβανίδες, κάτι θα πάρουμε. (EP: Εσύ τι θα επέλεγες;) Είμαστε ολόκληρη Ελλάδα, είναι τόσα εκατομμύρια και μεις θα παντρευτούμε τη Ρωσίδα; Δεν πάει»*.

Ωστόσο η δυναμική της τοπικής αγοράς και της τοπικής κοινωνίας είναι αδιαχώριστα συνυφασμένες με τις στρατηγικές των αλλοδαπών εργατών για κοινωνική ένταξη, για «επιστροφή» στη χώρα προέλευσης, για «κοινωνική άνοδο» στην περιοχή εργασίας, (Καμπέρης 2006β). Οι στρατηγικές «παραμονής» ή «φυγής» συνδέονται με τη δομή της ομογαμίας (εθνική, κοινωνική, τοπική) και τις δυνατότητες των μικτών γάμων για την πρώτη και κυρίως τη δεύτερη γενιά μεταναστών (Νιτσιάκος 2003β: 211-279, Λαμπριανίδης 2003).

Συνοψίζοντας, στη δεκαετία του 1990 ο επιχώριος πληθυσμός και οι μετανάστες από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο, βρέθηκαν στην ανάγκη να αξιοποιήσουν τη μετανάστευση προκειμένου να διαχειριστούν οι μεν τα ζητήματα της βιολογικής και κοινωνικής τους αναπαραγωγής και οι δε της «νομιμότητας», της «ασφάλειας» και της «ένταξης». Από την άποψη αυτή οι «τρόποι γνωριμίας», τα «κριτήρια επιλογής» και τα «αμοιβαία αισθήματα» καθώς και η «επιτυχία» ή η «αποτυχία» των μικτών γάμων διατρέχονται από τις κοινωνικές και εθνοτικές διαφορές και ανισότητες που ενέχονται στο «οδοιπορικό» των συζύγων, ως άτομων και ως κοινωνικών ομάδων.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Επιλογή και χαρακτηριστικά της περιοχής έρευνας

Οι επισημάνσεις σχετικά με τη συνθετότητα των λόγων της εκάστοτε μετανάστευσης και της αξιοποίησής της για τη διαχείριση της οικονομικής, κοινωνικής δημογραφικής και πολιτισμικής δυναμικής της ομογαμίας και των μικτών γάμων, ενώ θέτουν μια σειρά σημαντικά ερευνητικά ζητήματα, τα ζητήματα αυτά δεν αναφέρονται σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό, κοινωνικό και ανθρωπολογικό πλαίσιο μιας επιχώριας κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας ανδρών σε σχέση με μια ορισμένη εθνοτική ομάδα μεταναστριών γυναικών.

Επιπλέον, στα αίτια της εκάστοτε μετανάστευσης ή της βίαιης μετακίνησης πληθυσμών ενώ αναφέρονται στοιχεία σχετικά με την «αγροτική κρίση» -το «ζήτημα των εθνικών γαιών» μετά την απελευθέρωση, το «σταφιδικό ζήτημα» στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, το «ζήτημα των τσιφλικιών» τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, η κρίση της εμπορίας των αγροτικών προϊόντων στη δεκαετία του 1950- εντούτοις οι μετασχηματισμοί της επιχώριας αγροτικής κοινωνίας ή της αγροτικής προέλευσης των μεταναστών δεν αποτελούν θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο.

Σκοπός της παρούσας μελέτης, βασισμένης σε εμπειρική έρευνα, είναι η κατανόηση και ερμηνεία των «κοινωνικών οδοιπορικών» των «υποψηφίων» μικτών γάμων που διαμορφώνονται από τους μετασχηματισμούς των επιχώριων και των αλλοδαπών αγροτικών χώρων στη δεκαετία του 1990. Τα «οδοιπορικά» και οι μικτοί γάμοι αποτελούν αδιαχώριστο μέρος της μετανάστευσης και της αξιοποίησης των μεταναστών εργατών στην παραγωγική διαδικασία, τις κοινωνικές δομές και κυρίως τη γαμήλια αγορά.

Ο αγροτικός χώρος του νομού Αιτωλοακαρνανίας στη δεκαετία του 1990 αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση «αγροτικής κρίσης» και μετάβασης από την λεγόμενη «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου». Πρόκειται για μια μετάβαση που έγινε κυρίως κάτω από την πίεση της μεταρρύθμισης της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και εκφράστηκε αρχικά ως «κρίση» και «τέλος του καπνού» και στη συνέχεια ως μετασχηματισμός των οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών και πολιτισμικών σχέσεων των άλλων μορφών αγροτικής εργασίας και ζωής (υποαπασχόληση, ανεργία, φυγή νέων, αγαμία ανδρών, γήρανση πληθυσμού).

Από την άλλη, στη δεκαετία του 1990 οι αγροτικοί χώροι των βαλκανικών και των λεγόμενων «ανατολικών χωρών» υφίστανται, κατά περίπτωση, θεμελιακούς μετασχηματισμούς κάτω από την πίεση της «πτώσης του σοσιαλισμού». Πρόκειται για μετασχηματισμούς τόσο στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες (ιδιωτικοποίηση της γης, οικονομία της αγοράς, ανεργία, κοινωνική αβεβαιότητα: Brooks 1993, Milanovic 1995, Hatziprokopiou 1996, Carter 1999, Eikeland 2002,

Kostov 2002, Sotiropoulos 2003) όσο και στις συνθήκες αναπαραγωγής της αγροτικής οικογένειας: αλλαγή παραγωγικών και έμφυλων ρόλων, μετανάστευση, διαζύγια (Dobrevna 1994, Genov 1998, Brunnbauer 2004).

Ο αγροτικός χώρος της Αλβανίας αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση μετάβασης από τη «σοσιαλιστική αγροτική οικονομία και κοινωνία» σε αυτή της «οικογενειακής εκμετάλλευσης» και της «ελεύθερης αγοράς», με όλες τις συνέπειες ή τις δυνατότητες (υποαπασχόληση, ανεργία, επανασύσταση οικογενειακών στρατηγικών, κοινωνικές αντιθέσεις, μετανάστευση).

Η παρούσα μελέτη, στη βάση στατιστικών στοιχείων καταγράφει αρχικά τα χαρακτηριστικά και τις τάσεις των μικτών γάμων των αγροτών ανδρών του νομού Αιτωλοακαρνανίας την περίοδο 1990-2005 με γυναίκες από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ.

Στη συνέχεια ή έρευνα εξετάζει, για την ίδια χρονική περίοδο και στη βάση συνεντεύξεων, τα «κοινωνικά οδοιπορικά» των μικτών γάμων των ανδρών αγροτών μιας ορεινής περιοχής του νομού Αιτωλοακαρνανίας με γυναίκες από την Αλβανία. Η ορεινή περιοχή βρίσκεται στο Β.Α. τμήμα του νομού επιλέχθηκε με βάση την μεγαλύτερη συχνότητα μικτών γάμων με γυναίκες από την Αλβανία αλλά και τις διαπιστώσεις της επιτόπιας έρευνας σχετικά με τη συνάφεια ορισμένων κοινωνικών δομών, συστημάτων «διαδοχής» και στρατηγικών «αναπαραγωγής» μεταξύ του επιχώριου πληθυσμού και των περιοχών προέλευσης των γυναικών.

1. Οι μετασχηματισμοί του αγροτικού χώρου του νομού Αιτωλοακαρνανίας

Στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 στο νομό Αιτωλοακαρνανίας παρατηρούνται σημαντικοί οικονομικοί, κοινωνικοί και δημογραφικοί μετασχηματισμοί. Πιο συγκεκριμένα την περίοδο 1981-2001, ενώ δεν παρατηρήθηκε σημαντική μείωση του συνολικού πληθυσμού του νομού (από 219.764 άτομα το 1981 σε 219.092 άτομα το 2001), καταγράφονται μετακινήσεις ατόμων από τις ημιορεινές και ορεινές περιοχές προς τις πεδινές.

Πεδινός, ημιορεινός και ορεινός πληθυσμός του νομού Αιτωλοακαρνανίας, την περίοδο 1981-2001

	Σύνολο	Πληθυσμός			Σύνολο	Κατανομή %		
		Πεδινές	Ημιορεινές	Ορεινές		Πεδινές	Ημιορεινές	Ορεινές
1981	219.764	105.517	76.432	37.815	100	48.01	34.78	17.21
1991	228.180	113.924	77.225	37.031	100	49.9	33.9	16.2
2001	219.092	125.557	64.926	28.609	100	57.3	29.6	13.1

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία

Σύμφωνα με τον ανωτέρω πίνακα στις πεδινές περιοχές ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 20.040 άτομα ενώ μειώθηκε στις ημιορεινές κατά 11.506 άτομα και στις ορεινές κατά 9.206 άτομα.

Την περίοδο 1981-2001 παρατηρούνται επίσης και μετακινήσεις ατόμων από τις μη αστικές περιοχές προς τα αστικά κέντρα του νομού. Πιο συγκεκριμένα το Αγρίνιο εμφάνισε αύξηση του πληθυσμού κατά 23,48%, το Μεσολόγγι κατά 26,35% και η Ναύπακτος κατά 30,26%.

Σε ό, τι αφορά τη γεωργία την ίδια περίοδο παρατηρείται μεγάλη μείωση των ανδρών και των γυναικών που ασχολούνται με το γεωργικό επάγγελμα.

Απασχόληση κατά παραγωγικό κλάδο στο νομό Αιτωλοακαρνανίας

		Γεωργία- Κτηνοτροφία- Αλιεία	Βιομηχανία- Βιοτεχνία	Κατασκευές	Εμπόριο- Επισκευές- Ξενοδοχεία	Μεταφορές- Επικοινωνία
1981	Σύνολο	52.627	6.641	6.456	5.627	3.555
	Ανδρες	32.672	4.786	6.434	4.633	3.303
	Γυναίκες	19.824	1.855	22	994	162
1991	Σύνολο	35.294	4.571	6.183	9.366	3.783
	Ανδρες	25.601	3.382	6.148	7.163	3.584
	Γυναίκες	9.693	1.189	35	2.203	199
2001	Σύνολο	28.859	4.669	7.163	8.775	3.876
	Ανδρες	16.053	3.615	7.043	5.930	3.571
	Γυναίκες	9.806	1.054	120	2.845	305

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία

Σύμφωνα με τον ανωτέρω πίνακα την περίοδο 1981- 2001 οι άνδρες αγρότες μειώνονται κατά 16.619 άτομα και οι γυναίκες κατά 10.018 άτομα.

Στο γεωργικό τομέα του νομού από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα κυριαρχεί οικονομικά η καλλιέργεια του καπνού, η οποία παράλληλα διαμόρφωσε την «κουλτούρα του καπνού», δηλαδή ένα σύνολο αναπαραστάσεων, αντιλήψεων και πρακτικών με τις οποίες οι αγρότες βιώνουν τον ανδρικό και τον γυναικείο κόσμο και διαχειρίζονται τη γαμήλια αγορά (Καμπέρης 2007). Η αναθεώρηση της ΚΑΠ το 1992 αλλάζοντας και την Κοινή Οργάνωση Αγοράς του Καπνού, έθεσε μια σειρά περιορισμούς στην παραγωγή, τα εμπορικά κριτήρια, τις τιμές και τις ποικιλίες του καπνού στην περιοχή έρευνας (Δημαρά 1997). Κύρια συνέπεια ήταν η μείωση της καλλιέργειας των παραδοσιακών ποικιλιών καπνού (*Μυρωδάτα* και *Τσεμπέλια*) και η αντικατάστασή τους με την πιο «βιομηχανική» ποικιλία *Βιρτζίνια*.

Αριθμός «αρχηγών γεωργικών εκμεταλλεύσεων» κατά ποικιλία καπνού

Ετος	Ποικιλία Καπνού			
	«Μπασμάζ»	«Μυρωδάτα»	«Τσεμπέλια»	«Βιρτζίνια»
1981	435	5.793	15.991	-
1992	521	3.340	12.304	2.884
1997	555	3.363	5.907	2.412
2004	666	1.229	404	5.579

Πηγή: ΟΠΕΚΕΠΕ

Σύμφωνα με τον ανωτέρω πίνακα δεν έγινε «αντικατάσταση», όπως είχε «σχεδιαστεί», των παραδοσιακών ποικιλιών καπνού (*Μυρωδάτα* και *Τσεμπέλια*) από την ποικιλία *Βιρτζίνια*, αλλά δημιουργήθηκαν οριακές και μη βιώσιμες γεωργικές εκμεταλλεύσεις που στη συνέχεια εγκαταλείφθηκαν. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 1981-2004 οι «αρχηγοί γεωργικών εκμεταλλεύσεων» *Μυρωδάτων* μειώθηκαν κατά 4.564 άτομα, *Τσεμπελιών* κατά 15.587 ενώ αυξήθηκαν οι «αρχηγοί γεωργικών

εκμεταλλεύσεων» Βιρτζίνια κατά 5.579 άτομα. Με άλλα λόγια την περίοδο 1981-2004 εγκατέλειψαν την παραγωγή καπνού 14.572 αγροτικές οικογένειες. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν οι οικογένειες των 2.500 εργαζομένων στην εμπορία και τη μεταποίηση του καπνού.

Οι ανωτέρω οικονομικοί, κοινωνικοί και δημογραφικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό και τον αστικό χώρο του νομού επηρέασαν σημαντικά και τη γαμήλια αγορά.

Πληθυσμός κατά φύλο, ομάδες ηλικιών και οικογενειακή κατάσταση στο νομό Αιτωλοακαρνανίας την περίοδο 1981-2001

Απογραφή	Συνολικός πληθυσμός του νομού	Ομάδες ηλικιών	Αγαμοί	Άρρενες			Αγαμες	Αγαμες % του συνολικού πληθυσμού	Θήλεις Διαζευγμ	Διαζευγμ % του συνολικού πληθυσμού
				Αγαμοί % του συνολικού πληθυσμού	Διαζευγμ	Διαζευγμ % του συνολικού πληθυσμού				
1981	219.986	20-29	7.780	3.53	32	0,01	4.623	2.1	55	0.02
		30-39	1.892	0.86	72	0.03	950	0.43	82	0.03
		40-49	834	0.37	52	0,02	963	0.43	40	0.01
1991	228.180	20-29	13.172	5.77	33	0.01	5.658	2.47	94	0.04
		30-39	3.922	1.71	128	0.05	1.232	0.53	161	0.07
		40-49	998	0.43	120	0.05	644	0.28	130	0.05
2001	224.429	20-29	14.383	6.4	50	0.02	8.171	3.64	153	0.06
		30-39	6.674	2.97	253	0.11	2.022	0.9	434	0.19
		40-49	2.312	1.03	358	0.15	813	0.36	383	0.17

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία

Σύμφωνα με τον ανωτέρω πίνακα σε ό, τι αφορά τους άνδρες την περίοδο 1981-2001 στην ηλικιακή κατηγορία 20-29 η αγαμία αυξάνει 3,53% σε 6,4%, στην ηλικιακή κατηγορία 30-39 από 0,86% σε 2,97% και στην ηλικιακή κατηγορία 40-49 από 0,37% σε 1,03%. Τα διαζύγια αυξάνουν στην ηλικιακή κατηγορία 20-29 από 0,01% σε 0,02%, στην ηλικιακή κατηγορία 30-39 από 0,03% σε 0,11% και στην ηλικιακή κατηγορία 40-49 από 0,02% σε 0,15%.

Σε ό, τι αφορά τις γυναίκες την περίοδο 1981-2001 στην ηλικιακή κατηγορία 20-29 η αγαμία αυξάνει από 2,1% σε 3,64%, στην ηλικιακή κατηγορία 30-39 από 0,43% σε 0,9% και στην ηλικιακή κατηγορία 40-49 μειώνεται από 0,43% σε 0,36%. Τα διαζύγια αυξάνουν στην ηλικιακή κατηγορία 20-29 από 0,02% σε 0,06%, στην ηλικιακή κατηγορία 30-39 από 0,03% σε 0,19% και στην ηλικιακή κατηγορία 40-49 από 0,01% σε 0,17%.

Με βάση τα ανωτέρω στοιχεία στο νομό Αιτωλοακαρνανίας την περίοδο 1981-2001 παρατηρείται μετακίνηση ατόμων από τις μη αστικές περιοχές προς τις αστικές και από τις ημιορεινές και τις ορεινές προς τις πεδινές. Παράλληλα καταγράφεται μείωση του αγροτικού πληθυσμού, μείωση των παραγωγών του καπνού, αύξηση της αγαμίας των ανδρών, σε σχέση με τις γυναίκες, και αύξηση των διαζυγίων των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες.

Αξιοποιώντας παρατηρήσεις από την επιτόπια έρευνα επισημαίνουμε ότι κάτω από την πίεση της υποαπασχόλησης στον αγροτικό χώρο, κυρίως, οι νέοι άνδρες αγρότες κινήθηκαν στα τοπικά δίκτυα εξω-γεωργικής απασχόλησης ενώ οι γυναίκες αναζήτησαν σύζυγο ή εργασία στις πόλεις. Αυτοί που έμειναν στην περιοχή ή αναγκάστηκαν να γυρίσουν κάτω από την πίεση της ανεργίας των πόλεων, ήταν αναγκασμένοι να δεχτούν τη νέα οικονομική πραγματικότητα με όλες τις συνέπειές της στα κριτήρια, τα περιεχόμενα και τα όρια της γαμήλιας αγοράς. Οι «ξένες γυναίκες» και οι μικτοί γάμοι στο νομό μοιάζουν να αποτελούν πλέον μια αναγκαία ατομική, οικογενειακή και κοινωνική στρατηγική.

2. Μετασχηματισμοί του αγροτικού χώρου της Αλβανίας.

Οι μετασχηματισμοί του αγροτικού χώρου της Αλβανίας που συνδέονται με τη μετανάστευση εντοπίζονται στο πέρασμα από την «κομμουνιστική περίοδο» στη «σύγχρονη περίοδο» καθώς δομικές αλλαγές και νοοτροπίες της πρόσφατης περιόδου ριζώνουν σε προηγούμενες δεκαετίες και δίνουν τη δική τους ερμηνευτική βαρύτητα στη δυναμική της εθνοτικής ομογαμίας και των μικτών γάμων.

2.1. Η «κομμουνιστική περίοδος».

Ο αγροτικός τομέας της Αλβανίας που στη μεσοπολεμική περίοδο φέρνει έντονα τα σημάδια μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των περιοχών, των κοινωνικών στρωμάτων ή των «διευρυμένων οικογενειών»,²¹ μετά την επιβολή του σοσιαλιστικού καθεστώτος θα γίνει αντικείμενο μιας σειράς καθοριστικών επεμβάσεων από την πλευρά του κράτους.

Μεταξύ του 1945 και του 1975:

- αυξήθηκαν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις (στις αρχές της δεκαετίας του 1940 αυτές ήταν γύρω στο 9% της συνολικής έκτασης)·
- αυξήθηκε η αρδευσιμότητα της καλλιεργούμενης γη από 10% σε 50%·

---

²¹ Στοιχεία σχετικά με τις οικονομικές, κοινωνικές, διοικητικές, πολεμικές, κ.λ.π. δομές, λειτουργίες και μετασχηματισμούς της «διευρυμένης οικογένειας» στον αγροτικό κυρίως χώρο των βαλκανικών χωρών και της Αλβανίας δίνονται στα έργα Stahl 1986: 88-137, Grossmith 1976, Erlich 1976, Kostic 1977, Lautman 1976, Gossiaux 1994, Moseley 1976.

- αυξήθηκαν καθοριστικά οι κρατικά ή συνεταιριστικά διαχειριζόμενες γεωργικές εκτάσεις·

- αυξήθηκε ο πληθυσμός από 1,2 εκατομμύρια σε 2,4·

- μειώθηκε ο πληθυσμός των ορεινών και περιφερειακών περιοχών σε όφελος των κεντρικών περιοχών της χώρας και των αστικών κέντρων: από 40% το 1958 μειώνεται σε 34% το 1971. Ειδικότερα κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Πενταετούς Πλάνου (1956-1960) παρατηρείται ότι το 80% του αστικού πληθυσμού προέρχεται από τη μετανάστευση των αγροτικών περιοχών·

- μειώθηκε η θνησιμότητα από την ελνοσιία: το 1946 περίπου το 60-70% ήταν προσβεβλημένο (Borchert 1975).

Στα «αρνητικά» αποτελέσματα ή τους κοινωνικούς και πολιτικούς καταναγκασμούς που επέβαλλε η κομμουνιστική ηγεσία μπορούμε να συμπεριλάβουμε:

α. την απαλλοτρίωση της αγροτικής γης.

Η αγροτική μεταρρύθμιση στηρίχτηκε αρχικά στον νόμο της 29.8.1945 και την τροποποίηση που έγινε στις 27.5.1946 με την οποία πραγματοποιήθηκε η γενική υποχρεωτική απαλλοτρίωση της γής και σταδιακά δημιουργήθηκαν οι Ενωμένοι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί (Μπάρκας 2003: 246-247, 251-2).

β. τη δημιουργία «νέων αγροτο-σοσιαλιστικών χωριών».

Με το διάταγμα 5131/4.12.1973 «Περί τροποποιήσεων της Διοικητικής Διαίρεσης της Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας» ιδρύονται μια σειρά χωριά με αλβανικό και μικτό πληθυσμό. Τα «Νέα Σοσιαλιστικά Χωριά» έγιναν αφορμή για την οικοδόμηση νέων «σοσιαλιστικών» έργων και γεωργικών μεταρρυθμίσεων (Μπάρκας 2003: 241).

γ. τον εξαλβανισμό των ονομάτων και των τοπωνυμίων.

Με επιχείρημα την αντικατάσταση των ακατάλληλων ονομάτων με ονόματα υγιούς πολιτικό-ιδεολογικού και ηθικού περιεχομένου, με απόφαση του προεδρείου της Αλβανικής Βουλής, Νο 225 της 23.9.1975, αρκετά ελληνικά και ορθόδοξα ονόματα μετονομάστηκαν σε αλβανικά. Το ίδιο συνέβηκε και με τα τοπωνύμια που έφεραν ονόματα αλβανών μπέηδων και αγάδων. Υπήρχαν και περιπτώσεις που σε ελληνικά χωριά διατηρούνταν τα θρησκευτικά τους ονόματα αλλά στην αλβανική. Επίσης με το Διάταγμα Νο 5339 της 23.9.1975 της Λαϊκής Βουλής για την αλλαγή των ακατάλληλων ονομάτων, δεν επιτρεπόταν στον υπάλληλο του ληξιαρχείου να καταχωρεί ονόματα που δεν είχαν σχέση με το αλβανικό έθνος, τον διεθνή

κομμουνισμό ή με τον ευρωπαϊκό κινηματογράφο και τη λογοτεχνία (Μπάρκας 2003: 242, Κρέτση 2003: 119,130).²²

δ. την επιβολή της αθεΐας και την αναστολή των θρησκευτικών εκδηλώσεων.

Το 1967 με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΑ η χώρα ανακηρύχθηκε στο «πρώτο αθεϊστικό κράτος στον κόσμο». Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής κλείστηκαν όλα τα θρησκευτικά ιδρύματα και οι τόποι λατρείας ενώ απαγορεύτηκε ρητά σε όλους τους θρησκευτικούς λειτουργούς η άσκηση των καθηκόντων τους. Η κατάσταση αυτή πλήρους άρνησης της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης επισφραγίστηκε και από τα άρθρα 37 και 55 στο σύνταγμα του 1976 (Παρέσογλου 1995: 810).

ε. την προώθηση των μικτών γάμων.

Κατά την περίοδο του σοσιαλιστικού καθεστώτος η πολύπλευρη, λιγότερο ή περισσότερο αναγκαστική ένταξη των εθνοτικών ή θρησκευτικών ομάδων στο κυρίαρχο σύστημα και η επιπρόσθετη αδρανοποίηση των κοινωνικών σημασιών του τόπου, της θρησκείας και του ονόματος, ευνόησε την χωρίς ιδιαίτερες αντιστάσεις αλλαγή τους και τη διενέργεια μικτών γάμων μεταξύ ορθοδόξων και μουσουλμάνων, ελληνικής μειονότητας και Αλβανών. Σε πολλά ελληνόφωνα αγροτικά χωριά υπήρχαν οικογένειες μικτών γάμων κυρίως με ορθόδοξους Αλβανούς. Σε άλλες περιπτώσεις την επέκταση των μικτών γάμων ευνόησε η μετακίνηση των πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα, τις βιομηχανικές περιοχές ή τις περιοχές με «σημαντικό κοινωνικό γόητρο» (Παρέσογλου 1995: 810, Μπαλτσιώτης 2003: 68). Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι οι περιοχές στο Δέλβινο και τους Αγίους Σαράντα ήταν σχεδόν άγνωστες στο Αργυρόκαστρο και αντίστροφα. Μάλιστα το καθεστώς είχε καλλιεργήσει το αίσθημα της ανωτερότητας των ελληνικών περιοχών του Αργυροκάστρου έναντι αυτών των Αγίων Σαράντα και του Δελβίνου σε σημείο που και οι γάμοι ήταν περιορισμένοι ή σχεδόν ανύπαρκτοι μεταξύ τους (Μπάρκας 2003: 253). Γενικότερα επισημαίνεται η έντονη επιθυμία των κοριτσιών από τις ελληνικές περιοχές να παντρευτούν άνδρες από τις πόλεις (Μπάρκας 2003: 253).

---

²² Η «αλλαγή των ονομάτων» στην Αλβανία έχει τη δική της μακρόχρονη ιστορία. Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι τη δεκαετία του 1930, κατά την οποία εδραιώνεται η πολιτική και πολιτιστική επιρροή της Ιταλίας στην Αλβανία και, ιδιαίτερα την περίοδο της φασιστικής και ναζιστικής κατοχής (1939-1943, 1943-1944), αυξάνονται τα ιταλικά και τα γερμανικά ονόματα (Κρέτση 2003: 118).

2.2. Η «σύγχρονη περίοδος».

Η πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος, καθώς και τα περιορισμένα, δειλά ή αντιφατικά μέτρα φιλελευθεροποίησης της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής της Αλβανίας θα δώσουν νέα περιεχόμενα και μορφές τόσο στη δυναμική του αγροτικού χώρου όσο και στα επιμέρους φαινόμενα της μετακίνησης των πληθυσμών, των κοινωνικών στρατηγικών και των γαμήλιων πρακτικών.

Πρόκειται για μια «νέα εποχή» η οποία χαρακτηρίζεται από το σημαντικό βάρος του πρωτογενή τομέα (50% του ενεργού πληθυσμού το 1990), την ανεργία (η καταγεγραμμένη ανεργία φτάνει το 46% του εργατικού δυναμικού), τους υψηλούς ρυθμούς πληθωρισμού (απελευθέρωση των τιμών, χρηματοδότηση του δημοσιονομικού ελλείμματος με την έκδοση χρήματος), μείωση των κρατικών δαπανών, κ.λπ. (Κόντης 1995). Στο επίπεδο των στάσεων και των συμπεριφορών καταγράφεται όξυνση των τοπικιστικών συγκρούσεων, διαφθορά των εκλεγμένων στην τοπική αυτοδιοίκηση (Saltmarshe 2000) και δυσπιστία ή κυνισμός σε ό,τι αφορά την επίσημη πολιτική ή ειδησεογραφία (Κανέλλος 1995: 258-259).

Σε ό,τι αφορά τον αγροτικό και επαρχιακό χώρο οι μεγάλες διακρίσεις, ανισότητες και συγκρούσεις στρέφονται γύρω από το εγχείρημα της διανομής της γης. Σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του 1992 για τη διανομή της αγροτικής γης οι αγροτικές εκτάσεις, οι οποίες στο προηγούμενο καθεστώς είχαν τη μορφή των «κρατικών κτημάτων» ή «κολλεκτίβας», διανεμήθηκαν με διάφορους τρόπους οι οποίοι έπαιρναν υπόψη τους άλλοτε το προηγούμενο καθεστώς εργασίας ή ιδιοκτησίας των αγροτών άλλοτε το βαθμό εκσυγχρονισμού των εκτάσεων από τη πλευρά του κράτους, κ.ο.κ.

Ετσι, ενώ η αγροτική γη φαίνεται να διανεμήθηκε με βάση το μέγεθος της οικογένειας, στην πραγματικότητα συνάντησε σημαντικά εμπόδια καθώς ορισμένοι, ειδικότερα στις ορεινές περιοχές, δεν αποδέχτηκαν τους «τίτλους». Άλλοι θεώρησαν άδικη τη διανομή σε σχέση με το αίσθημα της τοπικότητας ή της αρχαιότητας των «δικαιωμάτων» τους ενώ άλλοι που είχαν «γνωστούς» μεταξύ των μελών των επιτροπών για τη διανομή της γης απέκτησαν τεμάχια γης μεγαλύτερα από αυτά που τους αναλογούσαν. Παράλληλα με τους γενικούς περιορισμούς για τις περιπτώσεις πώλησης ή ενοικίασης της αγροτικής γης (μέτρο για την αντιμετώπιση των αντιθέσεων μεταξύ των πρόσφατων ιδιοκτητών της γης και αυτών πριν την κολλεκτιβοποίηση), πρόσθετα ιδιοκτησιακά, εμπορικά και κληρονομικά προβλήματα,

για τα άλλα μέλη της οικογένειας και ειδικότερα για τη σύζυγο, δημιουργούνται από την κατοχύρωση της ιδιοκτησίας της γης στο όνομα του «αρχηγού της οικογένειας».²³ Η νομική, κοινωνική και οικονομική δυναμική των «τίτλων ιδιοκτησίας» γίνεται πιο σύνθετη αν λάβουμε υπόψη ότι οι τίτλοι αστικής ιδιοκτησίας (κατοικία, οικήματα, κ.λ.π.) δεν υποβάλλονται στους περιορισμούς πώλησης και αγοράς όπως η αγροτική γη και, επιπλέον, στους τίτλους αστικής ιδιοκτησίας αναγράφονται όλα τα ενήλικα μέλη της οικογένειας.²⁴ Αναφορές σε περιαστικές περιοχές της Νότιας Αλβανίας καταδειχνουν την έντονη κοινωνική και οικονομική στρωματοποίηση του πληθυσμού καθώς οι παλιές μορφές εργασίας και εισοδήματος αντικαθίσταται σταδιακά από δραστηριότητες και πηγές εισοδήματος πιο αβέβαιες, στηριγμένες στην πολυαπασχόληση, τα εμβάσματα, τις εποχικές εργασίες, τη μετανάστευση κ.λ.π. Το φαινόμενο αυτό φαίνεται να πλήττει ιδιαίτερα τα εργατικά στρώματα και τις γυναίκες (Lawson 2000).

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις γυναίκες οι έρευνες επισημαίνουν ότι παράλληλα με τα προβλήματα της υποαπασχόλησης, της ανεργίας και της ανάγκης αναζήτησης επισφαλών εργασιών στα κοντινά αστικά κέντρα, οι γυναίκες επιβαρύνονται από συγκρούσεις που εμφανίζονται λόγω των όλο και μεγαλύτερων αποκλίσεων των παραδοσιακών ρόλων της οικογένειας και των συμβολικών συστημάτων της πατριαρχίας με αυτούς που διαμορφώνονται από την είσοδο της κοινωνίας στη δυναμική της οικονομικής αγοράς και τις προσδοκίες της κοινωνικής κινητικότητας.

---

²³ Λεπτομερή στοιχεία για τη διανομή της αγροτικής γης κάθε κατηγορίας καθώς και για τα ποσοστά των «τίτλων» που έγιναν αποδεκτά δίνονται στο έργο Stanfield 1995: 131-140. Σημαντικές όψεις της επίδρασης του πολυτεμαχισμού της γης στα ζητήματα της παραγωγικότητας και των τιμών των βασικών προϊόντων της αλβανικής αγροτικής παραγωγής και ειδικότερα του σιταριού δίνονται στο έργο Christensen 1994: 557 -560. Πρόσθετες πληροφορίες για την τεχνική και παραγωγική υποδομή της αλβανικής γεωργίας στην πρόσφατη περίοδο δίνονται στο έργο Hatziprokopiou 1996: 295- 310.

²⁴ Στοιχεία σχετικά με την άναρχη οικιστική ανάπτυξη των αστικών κέντρων και ιδιαίτερα των Τιράνων, κάτω από την πίεση της εσωτερικής μετανάστευσης, καθώς και τη νομική υπόσταση των «τίτλων» αστικής ιδιοκτησίας δίνονται στο έργο Stanfield 1994: 133-141 και Nientied 1998: 41-47.

Έτσι αυξάνουν οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, οι εντάσεις μεταξύ των συζύγων καθώς και οι ενδείξεις για την επέκταση της γυναικείας κοινωνικής ψυχοπαθολογίας (Kloep 1995).

Η τάση αναβίωσης, ειδικότερα στα κατώτερα και φτωχά στρώματα, παλαιών μορφών συνεργασίας και υποστήριξης, όπως η «διευρυμένη οικογένεια», το σόϊ, κ.λ.π. αποδεικνύεται αδύναμη και ευκαιριακή, οι σχετικές προσπάθειες εξαντλούνται στην αναβίωση ορισμένων ηθικών κανόνων σχετικά με το «χρέος προς την οικογένεια» (Lawson 2002). Ενδεικτικό της ρευστότητας των οικογενειακών στρατηγικών και των εθνοτικών και θρησκευτικών ταυτοτήτων των γυναικών είναι η αύξηση των μικτών γάμων και κυρίως η συχνή παραίτηση από την ελληνική εθνικότητα των γυναικών που παντρεύονται μη Έλληνες εκτός μειονοτικών περιοχών (Μπαλτσιώτης 2003: 68,71).

Στο πλαίσιο αυτό η δυναμική της μετανάστευσης των γυναικών του αγροτικού χώρου της Αλβανίας, προς τις πόλεις και το εξωτερικό, αποτελεί μια επιλεγμένη ή αναγκαστική επιλογή της οικογένειας, και ιδίως των ανδρών, προκειμένου να διαχειριστούν τόσο τα ζητήματα του εργατικού δυναμικού και των πηγών εισοδημάτων όσο και των γαμήλιων πρακτικών. Οι γυναίκες κατά κάποιο τρόπο «περισσεύουν» και «διώχνονται» με σκοπό να μειωθεί για την οικογένεια και τους άνδρες το οικονομικό και συμβολικό τίμημα του «γάμου» και της «αποκατάστασης» και να είναι μικρότερο ή υποφερτό, ειδικότερα στις περιπτώσεις των πολυμελών οικογενειών ή των γυναικών που είχαν υπερβεί το «επιτρεπόμενο» ή «ανεκτό» ηλικιακό όριο, το τίμημα της «σειράς ως προς το γάμο» και της «τιμής».

Σε κάθε περίπτωση οι γυναίκες που μεταναστεύουν προς την Ελλάδα είναι ήδη εξοικειωμένες με τους μικτούς γάμους, την αλλαγή του ονόματος και τη θρησκευτική ουδετερότητα. Οι μικτοί γάμοι για τις Αλβανίδες και τις γυναίκες της ελληνικής μειονότητας, τις μουσουλμάνες και τις ορθόδοξες, αποτελούν ήδη πριν την έναρξη του μεταναστευτικού ρεύματος στη δεκαετία του 1990 μια αρκετά συχνή, αναγνωρισμένη και αποτελεσματική οικονομική, κοινωνική και συμβολική στρατηγική, κυρίως των χαμηλών και αγροτικών στρωμάτων της αλβανικής κοινωνίας.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Μεθοδολογία και Διεξαγωγή της έρευνας

1. Το στάδιο της προέρευνας.

Η προέρευνα ως επαφή με την τοπική κοινωνία της Β.Α. Αιτωλοακαρνανίας έγινε το φθινόπωρο του 2007 και σκοπό είχε:

- α) να κατανοήσει τις διαφοροποιήσεις του κοινωνικού, διανοητικού και συμβολικού περιβάλλοντος των ζευγαριών των μικτών γάμων,
- β) να αξιολογήσει την προσληψιμότητα των εννοιών και των εκφράσεων που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν κατά τη διατύπωση των ερωτήσεων,
- γ) να ελέγξει την εγκυρότητα των ερωτημάτων του ερωτηματολογίου,
- δ) να προσδιορίσει την έκταση των απαραίτητων συνεντεύξεων και των ερωτήσεων στο πλαίσιο της κάθε συνέντευξης, έτσι ώστε να ανταποκρίνονται καλύτερα στα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης (Kaufman 1996: 38-39, Blanchet 1992: 43).

Η έρευνα στη διερευνητική της φάση, περιέλαβε 10 ελεύθερες συζητήσεις και 3 ομαδικές συζητήσεις με φορείς της τοπικής κοινωνίας (δημοτικούς υπαλλήλους, ιερείς, αστυνομικούς) και ζευγάρια μικτών γάμων από διαφορετικές εθνότητες. Ο τρόπος επιλογής των ζευγαριών μικτών γάμων ακολούθησε τη μέθοδο της «χιονοστιβάδας» (τα ζευγάρια που εντοπίστηκαν στην αρχή υποδείκνυαν στη συνέχεια άλλους, κ.ο.κ.). Τα αντικείμενα των συζητήσεων κινήθηκαν γύρω από θέματα που βοηθούσαν στην πολύπλευρη προσέγγιση και κατανόηση του κοινωνικού και εργασιακού τους περιβάλλοντος, των μετασχηματισμών της τοπικής γαμήλιας αγοράς, τα αίτια και τις διαδικασίες αναζήτησης αλλοδαπής συζύγου, τα «πρόσωπα» ή τα «γραφεία» που μεσολάβησαν, τις θεσμικές και τις νοοτροπιακές καταστάσεις μέχρι τον γάμο και μετά από αυτόν, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, τα σχέδια για τα παιδιά κ.λπ. Η προσέγγισή μας αυτή αρκετά εύχρηστη στις εμπειρικές κοινωνιολογικές έρευνες που καταλήγουν σε συνεντεύξεις (Δαμιανάκος 1997: 237), έχει το ουσιαστικό προνόμιο να μην αντιμετωπίζει τον λόγο των ατόμων ως μια

μοναδική σειρά από διαδοχικά και αυτάρκη γεγονότα σε σχέση με ένα «υποκείμενο» αλλά ως «κοινωνική τροχιά» ανάμεσα σε διαφορετικές θέσεις που το άτομο κατέχει στον κοινωνικό κόσμο (Μπουρντιέ 2000: 138, Bourdieu 2002: 480).

Οι απαντήσεις των ζευγαριών μικτών γάμων καθώς και οι συζητήσεις που συμπληρωματικά έγιναν, μας έδωσαν την ευκαιρία να εντοπίσουμε ορισμένες διαφοροποιήσεις των απόψεων τους με βάση τη διαφορετική θέση του καθενός στο πλαίσιο της οικογένειας και της τοπικής κοινωνίας. Παράλληλα, διαπιστώσαμε ότι τα περιεχόμενα και οι αξιολογήσεις των ατομικών τους «αναγκών» και «επιθυμιών» δεν προσδιορίζονταν μόνο από τα αξιακά συστήματα του «αγροτικού έθους» ή «του πνεύματος της οικογένειας» αλλά και από τις αναπαραστάσεις και τις ιδεολογίες της αγροτικής πολιτικής, της μεταναστευτικής πολιτικής, των ΜΜΕ της τοπικής κοινωνίας κ.λ.π. Έτσι, πέρα από την εξοικείωση με τους τρόπους που τα ζευγάρια των μικτών γάμων σκέφτονται και τη γλώσσα που χρησιμοποιούν, η προέρευνα μας οδήγησε να επιλέξουμε τις έννοιες που θα χρησιμοποιήσουμε, το είδος της συνέντευξης για τη διεξαγωγή της έρευνας, τα ερευνητικά ερωτήματα και τη σύνθεση του τελικού ερευνητικού δείγματος.

2. Η συζήτηση των εννοιών

Οι σύνθετοι οικονομικοί, κοινωνικοί και δημογραφικοί μετασχηματισμοί της περιοχής έρευνας καθώς και τα πολλαπλά κίνητρα της μετανάστευσης από την Αλβανία οδήγησαν στην αξιοποίηση των εννοιών του (αγροτικού) *έθους*, του *κοινωνικού πεδίου* (γαμήλια αγορά), του *κοινωνικού κεφαλαίου* (οικογενειακά και κοινωνικά δίκτυα) και των (οικογενειακών) *στρατηγικών*.

Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Π. Μπουρντιέ, ο οποίος τις τελευταίες δεκαετίες κυρίως αξιοποίησε την έννοια αυτή σε μια σειρά διεθνώς αναγνωρισμένων μελετών, το *έθος* (*habitus*) ορίζεται ως ένα σύστημα λιγότερο ή περισσότερο συνειδητών διαθέσεων που αποκτήθηκαν από άρρητη ή ρητή μαθητεία σε ένα ορισμένο κοινωνικό περιβάλλον και οι οποίες ως ένα σύνολο θεμελιακών αρχών (αντιλήψεων, παραστάσεων και πρακτικών) δίνουν το αίσθημα της ενότητας του τρόπου ο οποίος συνδέει τις αντιλήψεις και τις πρακτικές ενός ατόμου ή μιας κοινωνικής ομάδας. (Μπουρντιέ 1999: 70, Μπουρντιέ 2000: 21).

Το *έθος* (*habitus*) (υπό ορισμένες προϋποθέσεις μπορούμε να μιλάμε για περισσότερα του ενός *habitus*) χαρακτηρίζει κάθε *κοινωνικό πεδίο* δηλαδή κάθε ορισμένο και κοινωνικά δομημένο θεσμό στο πλαίσιο του οποίου τα άτομα και οι ομάδες, μέσα

από σχέσεις ανισότητας και κυριαρχίας, αγωνίζονται για τη διατήρηση ή την αλλαγή του (Μπουρντιέ 1999: 70).

Τα συμφέροντα και οι συγκρούσεις σε κάθε επιμέρους κοινωνικό πεδίο ή θεσμό (οικογένεια, τοπική κοινωνία, γαμήλια αγορά) διαμορφώνονται, εξειδικεύονται και εκφράζονται σε αναφορά με το κοινωνικό κεφάλαιο (κοινωνική προέλευση, κοινωνικά δίκτυα) και το πολιτισμικό κεφάλαιο (σχολικό επίπεδο, κοινωνική καταγωγή, οικογενειακή κληρονομιά, αγαθά, γνώσεις, δεξιότητες) (Bourdieu 2002: 115, Μπουρντιέ 1999: 77, 92-93).

Προκειμένου να κατανοήσουμε τις πραγματικότητες, τις δυνατότητες και τις προϋποθέσεις που ενέχονται στο κάθε πεδίο ή κεφάλαιο και εκφέρονται μέσα από τις αντιλήψεις ή τις πρακτικές των ατόμων αξιοποιούμε την έννοια των *στρατηγικών*. Πρόκειται για ένα σύνολο φαινομενικά πολύ διαφορετικών πρακτικών μέσω και δια των οποίων τα άτομα ή οι ομάδες επιδιώκουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, να νομιμοποιήσουν τη θέση τους σε ένα πεδίο ή να βελτιώσουν τη θέση τους στη δομή των ταξικών σχέσεων. Η προσπάθεια αυτή δεν γίνεται στη βάση ενός εξαρχής συνειδητού στόχου και σχεδιασμού (Μπουρντιέ 2000: 168) αλλά διαμορφώνεται με βάση τόσο τη «θέση» των ατόμων στο κάθε επιμέρους κοινωνικό πεδίο όσο και τον συσχετισμό δύναμης ανάμεσα στα διαφορετικά κοινωνικά πεδία (Bourdieu 2002: 179).

Στη παρούσα έρευνα η γαμήλια αγορά αποτελεί το βασικό *κοινωνικό πεδίο* στο οποίο θα αναζητήσουμε, βασιζόμενοι στο «*αγροτικό έθος*» και τα *κοινωνικά κεφάλαια* των ατόμων, τις *στρατηγικές* που αναπτύσσουν με σκοπό τη σύναψη ενός «*μικτού γάμου*». Προς τον σκοπό αυτό η γαμήλια αγορά ορίζεται ως η διαδικασία εκείνη μέσα από την οποία κοινωνικά υποκείμενα (άτομα, οικογένειες, ομάδες, στρώματα), ως φορείς συγκεκριμένων μορφών οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών «κεφαλαίων», αλλά και στρατηγικών, για την κοινωνική τους διάκριση και κυριαρχία, έρχονται σε επαφή με σκοπό το «γάμο». Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ανδρών και των γυναικών (ηλικία, υγεία, ομορφιά, ηθική, παιδεία, κ.λπ.) ενώ φαίνεται να ασκούν τη δική τους «ορθολογική» ή «συναισθηματική» δράση (οικειότητα/ξενότητα, κατανόηση/ασυμφωνία κ.ο.κ.) και να επηρεάζουν ποικιλότροπα τις «διαδικασίες» και τα «αποτελέσματα» της γνωριμίας, σε τελευταία ανάλυση αποτελούν και αυτά έκφραση ενός ορισμένου, συνειδητού ή ασυνείδητου, εμφανούς ή αθέατου, κοινωνικού και ταξικού έθους, με αγροτικά, αστικά ή άλλα χαρακτηριστικά (Champagne 1987: 52, Bourdieu 1993a: 1123, Bourdieu 2002: 152, 284-285).

3. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις

Είναι γνωστό ότι η κοινωνιολογική έρευνα με συνέντευξη χρησιμοποιείται σε όλους τους τομείς της κοινωνιολογίας και τα είδη της διαφοροποιούνται ανάλογα με τα αντικείμενα της έρευνας (Michelat 1975: 230). Σε ό,τι αφορά την ημι-κατευθυνόμενη συνέντευξη, τα πλεονεκτήματα της μεταξύ των άλλων εντοπίζονται στο γεγονός ότι ο τρόπος και η σειρά που τίθενται οι ερωτήσεις, αναφορικά με το πλαίσιο της έρευνας, «διευκολύνει» την παραγωγή και αξιοποίηση συμπτωματικών πληροφοριών σχετικών με την κουλτούρα των ατόμων και των μηχανισμών που κυριαρχούν στη διαμόρφωση της (Blanchet 1992: 40-41, Φίλιας 1977: 132-133). «Η συνέντευξη, οποιασδήποτε μορφής», επισημαίνει ο Στ. Δαμιανάκος, «είναι μια τεχνική έρευνας που βασίζεται σε μια προσωπική σχέση, τη σχέση ανάμεσα στον ερευνητή και τον πληροφορητή αυτό σημαίνει ότι το αποτέλεσμα είναι προϊόν της επικοινωνίας που δημιουργείται ανάμεσά τους (Δαμιανάκος 1997: 272). Στη δική μας περίπτωση, η ημι-κατευθυνόμενη συνέντευξη, βοήθησε επιπλέον σημαντικά στην προσέγγιση προβλημάτων που αφορούσαν το κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον των μικτών γάμων καθώς και προβλημάτων που προέκυψαν από τη «συμβολική βία» που συνοδεύει κάθε μορφή ερευνητικής «πρόθεσης» (μορφές κοινωνικής οικειότητας, κοινωνική θέση του ερωτώμενου και του ερευνητή, προορισμός της έρευνας, είδος ερωτήσεων, κ.λπ.).

4. Τα ερευνητικά ερωτήματα

Οι σύντομες αναφορές στην οικονομική και κοινωνική δυναμική της λεγόμενης τοπικής «κοινωνίας της υπαίθρου», οι πληροφορίες σχετικά με τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μικτών γάμων, οι παρατηρήσεις σχετικά με τις εθνολογικές ιδιαιτερότητες της περιοχής, οι ενδείξεις για τις σημαντικές αλλαγές στον αγροτικό χώρο του νομού θέτουν μια σειρά ερωτήματα που η παρούσα εργασία θα προσπαθήσει να διερευνήσει.

Τα ερωτήματα αυτά είναι:

-Ποιο «κοινωνικό οδοιπορικό» ακολουθούν, μέσα ή έξω από τη γεωργία, μετά το τέλος ή τη διακοπή του σχολείου οι αλλοδαπές γυναίκες και οι άνδρες της τοπικής κοινωνίας που επιθυμούν ή αναγκάζονται να κάνουν «μικτό γάμο»;

-Ποια είναι τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού και οικογενειακού τους περιβάλλοντος;

- Ποια είναι η δομή της τοπική ή «παραδοσιακή» γαμήλια αγοράς;
- Πόσο επηρεάζει τις αντιλήψεις και τις πρακτικές τους η φυγή των επιχώριων γυναικών και ο ερχομός των μεταναστριών γυναικών;
- Τελικά, ποια είναι η δυναμική των μικτών γάμων στο πλαίσιο μιας νέας και μεταβαλλόμενης αγροτικής κοινωνίας ή «κοινωνίας της υπαίθρου»;

5. Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων

Στην επιλογή των μικτών γάμων του τελικού δείγματος σημαντικό ρόλο έπαιξαν, στην αρχική φάση, οι «γνωριμίες» που προέκυψαν από την επιτόπια παρατήρηση, οι «υποδείξεις» από τοπικούς φορείς, οι μεταξύ των μικτών ζευγαριών «σχέσεις» και στην τελική φάση επιλογής η προθυμία ή η δυσκολία των ίδιων των ζευγαριών να «μιλήσουν». Ωστόσο, δεν έλλειψαν και οι περιπτώσεις της άρνησης, της ασυνέπειας ή της ξαφνικής αλλαγής προθέσεων για λιγότερο ή περισσότερο κατανοητούς λόγους (ο φόβος του «ελέγχου», η «ντροπή» για «προσωπικά πράγματα», οι σκέψεις για την τελική «αχρηστία» των σχετικών ερευνών, κ.ο.κ).

Οι τελικές συνεντεύξεις με τα μικτά ζευγάρια έγιναν από τον συγγραφέα της παρούσης έρευνας και την Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη την άνοιξη του 2008 με ηχητική εγγραφή και σε χώρους και χρόνους που οι ίδιοι οι ερωτώμενοι θεωρούσαν πιο οικείους ή πιο «ασφαλείς» (σαλόνι, αυλή του σπιτιού, αποθήκη, σταύλο, χωράφι). Οι βασικές ερωτήσεις που τέθηκαν στα μικτά ζευγάρια σε πολλές περιπτώσεις διαφοροποιήθηκαν σε ό,τι αφορά τη σειρά τους αλλά και τον τρόπο με τον οποίο διατυπώθηκαν σε σχέση με τις γλωσσικές διαλέκτους της περιοχής, τα απαραίτητα συμφραζόμενα, κ.λ.π.²⁵ Ωστόσο σε όλες τις συνεντεύξεις έγινε προσπάθεια να διατηρηθεί το βασικό πλαίσιο του χρόνου (μία ώρα) καθώς και των θεμάτων και των ερωτήσεων που περιλαμβάνονται στο κατωτέρω υπόδειγμα:

- Τόπος κατοικίας, εργασίες, εισοδήματα, θρησκευτικές και κοινωνικές πεποιθήσεις της οικογένειας,
- Σχέσεις με το σχολείο και αναζήτηση εργασιών μετά το σχολείο,
- Τοπικές συνθήκες της γαμήλιας αγοράς,

²⁵ Στη διάρκεια των συνεντεύξεων μια σειρά ανάγκες που πρόκυπταν από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νέων αγροτών, του χώρου συνέντευξης, της οικειότητας, κ.λ.π. μας υποχρέωναν να αλλάξουμε τόσο τη σειρά της διατύπωσης των ερωτήσεων όσο και τη διάρκεια της συζήτησης, τις επαναλήψεις ή τις διευκρινίσεις.

- Τρόποι γνωριμίας με σκοπό το «μικτό γάμο»,
- Διαδικασία του γάμου (βάπτισμα, αλλαγή ονόματος, γαμήλια τελετή, εγκυμοσύνη, τεκνοποίηση),
- Σχέσεις με την τοπική κοινωνία και με την κοινωνία προέλευσης,
- «Νοσταλγία της επιστροφής», οικογενειακά σχέδια και προσδοκίες για το μέλλον των παιδιών.

Ο αριθμός των συνεντεύξεων που έπρεπε να συγκεντρωθούν για τη νομιμοποίηση της εξαγωγής κάποιων γενικότερων συμπερασμάτων, αντιμετωπίστηκε με τη λύση που έχει προτείνει ο D.Bertaux, δηλαδή τον «πληροφοριακό κορεσμό». Σύμφωνα με αυτή την αρχή μπορούμε να θεωρήσουμε ότι έχουμε ικανοποιητικό αριθμό συνεντεύξεων, ένα ικανοποιητικό σώμα δεδομένων, όταν οι επιπλέον συνεντεύξεις δεν προσθέτουν κάτι νεότερο ή διαφορετικό σε σχέση με τις πληροφορίες που ήδη διαθέτουμε (Δαμιανάκος 1997: 273). Με βάση το ανωτέρω κριτήριο πραγματοποιήθηκαν συνολικά 5 συνεντεύξεις με άνδρες συζύγους αγρότες και 5 με γυναίκες συζύγους από την Αλβανία. Στη συνέχεια οι συνεντεύξεις μεταγράφηκαν από την ηχητική μορφή σε γραπτό κείμενο με επίγνωση του γεγονότος ότι οι δυνατότητες της γραπτής σε σχέση με την προφορική και τη σωματική γλώσσα περιορίζουν σημαντικά ή καταργούν μια σειρά καταστάσεις όπως εκείνες της ειρωνείας, της χειρονομίας, κ.λ.π. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι περιορισμοί από την απάλειψη χάριν ανωνυμίας των κύριων ονομάτων των ζευγαριών και των ονομάτων των κοινοτήτων.

6. Ανάλυση και παρουσίαση του εμπειρικού υλικού

Η επιλογή της «θεματικής ανάλυσης περιεχομένου» παρά την εκτεταμένη κοινωνιολογική της χρήση ακόμα και με την προϋπόθεση της μεθοδολογικής αυστηρότητας στη διατύπωση των «κατηγοριών», τη «νοηματική λογική των θεμάτων» και την «κατασκευή ενός κώδικα θεμάτων», παραμένει κατά βάση μία μέθοδος που σκοπεύει, με την ποσοτική μέτρηση ορισμένων «λέξεων» ή «θεμάτων», να βρεί το κέντρο βάρους ή τον κεντρικό στόχο του κειμένου (Λαμπίρη-Δημάκη 1990: 75, Σακαλάκη 1984: 61). Σύμφωνα με τη «θεματική ανάλυση περιεχομένου» τα «θέματα» αποσπώνται από τον ενιαίο λόγο των κοινωνικών υποκειμένων και προστίθενται στον αναλυτικό-ταξινομικό λόγο της «κατηγορίας», δηλαδή συνθέτουν μία ορισμένη κοινωνική «καταμετρική» και «αξιολογική» δυνατότητα απέναντι σε ορισμένες μόνο πλευρές της κοινωνικής

πραγματικότητας. Στο πλαίσιο αυτό η λεγόμενη «κεντρική τάση» εμφανίζεται σαν απλό άθροισμα ατομικών γνώμων, που έχουν αποσπαστεί από τις πραγματικές καταστάσεις δηλαδή από το γεγονός ότι οι σχέσεις γνώμων είναι συγκρούσεις δύναμης μεταξύ κοινωνικών ομάδων.

Από την πλευρά μας, στη συγκεκριμένη εργασία, θεωρούμε ότι η ερμηνευτική κατανόηση και αιτιακή εξήγηση των αντιλήψεων, των αναπαραστάσεων και των πρακτικών των συζύγων των μικτών γάμων, των οποίων ο λόγος κοινωνικά συγκροτείται και εκφράζεται σε μια γλώσσα «τοπική», κατάμεστη ιδιωτισμών, νευμάτων, χειρονομιών, σωματικών εκφράσεων, κ.λ.π. δεν μπορεί να περιοριστεί στη «θεματική ανάλυση περιεχομένου». Ο λόγος τους μπορεί να κατανοηθεί και θεωρηθεί ως ένα «κοινωνικό οδοιπορικό», «μετάβασης» ή «αλληλεπίδρασης» ανάμεσα στα κοινωνικά πεδία που προσδιορίζουν τις βασικές όψεις της τοπικής κοινωνίας και εργασίας (περιοχή και οικογένεια προέλευσης, σχολείο, εργασία, γαμήλια αγορά, προσδοκίες για τον εαυτό και τα παιδιά).

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.

Η ποσοτική προσέγγιση. Ανάλυση, σχόλια και συμπεράσματα με βάση το στατιστικό υλικό.

Τα στοιχεία της στατιστικής επεξεργασίας που ακολουθεί συλλέγησαν από τον συγγραφέα με βάση τα μητρώα γάμων των 29 δήμων του νομού Αιτωλοακαρνανίας για την περίοδο 1990-2005. Δεδομένου ότι σκοπός της εργασίας ήταν η κατανόηση και ερμηνεία των αντιλήψεων, των παραστάσεων και των πρακτικών των μικτών γάμων σε σχέση με την οικογένεια και την τοπική οικονομία και κοινωνία, στις καταγραφές δεν περιλήφθηκαν οι μικτοί γάμοι οι οποίοι ενώ είχαν καταγραφεί στα μητρώα γάμου των επιμέρους δήμων του νομού Αιτωλοακαρνανίας τα ζευγάρια ζούσαν σε άλλες περιοχές της Ελλάδας ή του εξωτερικού. Για κάθε μικτό γάμο καταγράφηκαν, για τον άνδρα, το έτος γέννησης, το θρήσκευμα, το είδος γάμου (πολιτικός/θρησκευτικός), η σειρά του γάμου (πρώτος, δεύτερος, τρίτος), η ημερομηνία του γάμου, το επάγγελμα και το δημοτικό διαμέρισμα κατοικίας του ζευγαριού. Σε ό,τι αφορά τη γυναίκα καταγράφηκαν το έτος γέννησης, το θρήσκευμα, η σειρά γάμου, η εθνικότητα και η απασχόληση που δήλωνε. Ωστόσο η καταγραφή, «ορθόδοξη» συνήθως, αφορά την μετά τη βάπτισή κατάσταση και δεν μας

πληροφορεί σχετικά με το προηγούμενο θρήσκευμα της γυναίκας ενώ η καταγραφή «οικοκυρικά» ή «νοικοκυρά» δεν μας πληροφορεί σχετικά με τις εν γένει εκπαιδευτικές γνώσεις ή τις επαγγελματικές δεξιότητες της γυναίκας.

Με βάση τα ανωτέρω στοιχεία οι μικτοί γάμοι στο σύνολό τους στο νομό Αιτωλοακαρνανίας την περίοδο 1990-2005 αφορούν 229 άνδρες και 16 γυναίκες που παντρεύτηκαν αντίστοιχα γυναίκες και άνδρες από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. Με βάση τα επαγγέλματα που δήλωσαν οι έλληνες σύζυγοι οι μικτοί γάμοι εμφανίζουν την κατωτέρω κατανομή:²⁶

Επαγγελματική κατηγορία	Αριθμός	Ποσοστό (%)
Αγρότες	79	34,5
Μισθωτοί υπάλληλοι	35	15,28
Ελεύθεροι επαγγελματίες	34	14,85
Τεχνίτες	25	15,92
Συνταξιούχοι	18	7,86
Εργάτες	16	6,99
Ανεργοί	3	1,31
Άλλα επαγγέλματα	19	8,30

Στο παρόν κείμενο θα εξετασθούν τα χαρακτηριστικά των μικτών γάμων των αγροτών

1. Οι μικτοί γάμοι των αγροτών (σύνολο 79 άτομα)

	ΑΓΡΟΤΕΣ ΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ (25 άτομα)	ΑΓΡΟΤΕΣ ΗΜΙΟΡΕΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ (20 άτομα)	ΑΓΡΟΤΕΣ ΠΕΔΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ (34 άτομα)
ΗΛΙΚΙΑ			
20-25	12%	5%	5,88%

²⁶ Στην κατηγορία *αγρότες* συμπεριλήφθηκαν όσοι δήλωσαν αγρότες, γεωργοί, κτηνοτρόφοι, στην κατηγορία *μισθωτοί υπάλληλοι* όσοι δήλωσαν ιδ. υπάλληλοι, σερβιτόροι, μάγειρες, οδηγοί, στην κατηγορία *ελεύθεροι επαγγελματίες* όσοι δήλωσαν αρτοποιοί, αυτοκινητιστές, βιβλιοπώλες, βιοτέχνες, έμποροι, εργολάβοι, κ.λ.π., στην κατηγορία *τεχνίτες* όσοι δήλωσαν ελαιοχρωματιστές, μαρμαράδες, σιδηρουργοί, ηλεκτρολόγοι, ξυλουργοί, κ.λ.π. στην κατηγορία *συνταξιούχοι* όσοι δήλωσαν συνταξιούχοι διαφόρων ταμείων (ΟΓΑ, ΙΚΑ, ΝΑΤ, ΔΗΜΟΣΙΟΥ), στην κατηγορία *εργάτες* όσοι δήλωσαν εργάτες, οικοδόμοι, φορτοεκφορτοτές, στην κατηγορία *άνεργοι* όσοι δήλωσαν άνεργοι και στην κατηγορία *άλλα επαγγέλματα* όσοι δήλωσαν φοιτητής, δημοσιογράφος, κ.λ.π.

26-30	26%	0%	23,53%
31-35	20%	31%	20,59%
36-40	20%	20%	26,47%
41-45	22%	29%	5,88%
46 και άνω	0%	15%	17,65%
ΕΙΔΟΣ ΓΑΜΟΥ			
Θρησκευτικός	80%	55%	41,18%
Πολιτικός	20%	45%	58,82%
ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΟΥ			
Πρώτος	88%	60%	79,41%
Δεύτερος	12%	40%	20,59%
ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ			
1990-1993	5%	15%	8,23%
1994-1997	15%	20%	15,3%
1998-2001	52%	25%	29,41%
2002-2005	28%	40%	47,06%
ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ			
Αλβανία	64%	55%	32,35%
Ρουμανία	20%	10%	29,41%
Ρωσία	8%	15%	11,76%
Άλλες εθνικότητες	8%	20%	26,48%
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ			
Ορθόδοξη	100%	95%	85,29 %
Μουσουλμάνα	0%	0%	2,94%
Άλλο θρήσκευμα	0%	5%	11,77%
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ			
20-25	32%	30%	26,47%
26-30	28%	40%	35,29%
31-35	16%	10%	17,65%
36-40 ετών	12%	8%	12,2%
41-45 ετών	10%	7%	6,7%
46 και άνω	2%	5%	1,7%
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ			
Οικοκυρικά	88%	100%	82,35%
Άλλο επάγγελμα	12%	0%	17,65%

Σε ό, τι αφορά τους αγρότες των ορεινών περιοχών η πλειονότητα είναι ηλικίας 26-30 ετών (26%), παντρεύτηκε με θρησκευτικό γάμο (80%), παντρεύτηκε για πρώτη φορά (88%), παντρεύτηκε τα έτη 1998-2001 (52%), παντρεύτηκε γυναίκα από την Αλβανία (64%), παντρεύτηκε γυναίκα ορθόδοξη (100%), παντρεύτηκε γυναίκα 20-25 ετών (32%), παντρεύτηκε γυναίκα που δηλώνει «νοικοκυρά» (88%).

Σε ό, τι αφορά τους αγρότες των ημιορεινών περιοχών η πλειονότητα είναι ηλικίας 31-35 ετών (31%), παντρεύτηκε με θρησκευτικό γάμο (55%), παντρεύτηκε για πρώτη φορά (60%), παντρεύτηκε τα έτη 2002-2005 (40%), παντρεύτηκε γυναίκα από την Αλβανία (55%), παντρεύτηκε γυναίκα ορθόδοξη (95%), παντρεύτηκε γυναίκα 26-30 ετών (40%), παντρεύτηκε γυναίκα που δηλώνει «νοικοκυρά» (100%).

Σε ό, τι αφορά τους αγρότες των πεδινών περιοχών η πλειονότητα είναι ηλικίας 36-40 ετών (26,47%), παντρεύτηκε με πολιτικό γάμο (58,82%), παντρεύτηκε για πρώτη φορά (79,41%), παντρεύτηκε τα έτη 2002-2005 (47,06%), παντρεύτηκε γυναίκα από την Αλβανία (32,35%), παντρεύτηκε γυναίκα ορθόδοξη (85,29%), παντρεύτηκε γυναίκα 26-30 ετών (35,29%), παντρεύτηκε γυναίκα που δηλώνει «νοικοκυρά» (82,35%).

Με βάση τα ανωτέρω στοιχεία παρατηρούμε ότι οι αγρότες των ορεινών περιοχών, σε σχέση με αυτούς των ημιορεινών και των πεδινών, είναι πιο νέοι (26-30 ετών, σε ποσοστό 26%), παντρεύονται με θρησκευτικό γάμο (80%), παντρεύονται για πρώτη φορά (88%), παντρεύονται πιο νωρίς χρονικά (την περίοδο 1998-2001, σε ποσοστό 52%), παντρεύονται σε μεγαλύτερο ποσοστό γυναίκες από την Αλβανία (64%), παντρεύονται ορθόδοξες (100%) και νεότερες σε ηλικία (20-25 ετών, σε ποσοστό 32%).

2. Οι μικτοί γάμοι των γυναικών από την Αλβανία (σύνολο γάμων 86).

	ΑΝΑΡΕΣ ΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (20 άτομα)	ΑΠΟ ΑΝΑΡΕΣ ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (25 άτομα)	ΑΠΟ ΑΝΑΡΕΣ ΠΕΔΙΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ (41 άτομα)
ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΔΡΩΝ			
20-25 ετών	10%	12%	12,20%
26-30 ετών	25%	16%	19,51%
31-35 ετών	15%	24%	7,32%
36-40 ετών	20%	16%	24,39%
41-45 ετών	20%	12%	14,63%
46 και άνω	10%	20%	21,95%
ΕΙΔΟΣ ΓΑΜΟΥ			
Θρησκευτικός	80%	76%	65,85%
Πολιτικός	20%	24%	34,15%
ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΟΥ			
Πρώτος	80%	68%	68,29%
Δεύτερος	20%	32%	31,71%
ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΓΑΜΟΥ			
1990-1993	12%	16%	18,14%

1994-1997	13%	20%	28,2%
1998-2001	45%	28%	31,71%
2002-2005	30%	36%	21,95%
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ			
Ορθόδοξη	100%	96%	92,68%
Μουσουλμάνα	0%	0%	2,44%
Άλλη θρησκεία	0%	4%	4,88%
ΗΛΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ			
20-25 ετών	40%	24%	21,95%
26-30 ετών	20%	32%	41,46%
31-35 ετών	5%	12%	9,76%
36-40 ετών	5%	0%	7,32%
41-45 ετών	10%	20%	8,2%
46 και άνω	20%	12%	11,31%
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΓΥΝΑΙΚΑΣ			
Οικοκυρικά	95%	76%	75,61%
Άλλο επάγγελμα	5%	24%	24,39%

Οι γυναίκες από την Αλβανία που παντρεύτηκαν σε ορεινές περιοχές κατά πλειονότητα επέλεξαν άνδρες ηλικίας 26-30 ετών (25%), παντρεύτηκαν με θρησκευτικό γάμο (80%), παντρεύτηκαν για πρώτη φορά (80%), παντρεύτηκαν τα έτη 1998-2001 (45%), ήταν ορθόδοξες (100%) ήταν ηλικίας 20-25 ετών (40%), και δήλωσαν «οικοκυρικά» 95%.

Οι γυναίκες από την Αλβανία που παντρεύτηκαν σε ημιορεινές περιοχές κατά πλειονότητα επέλεξαν άνδρες ηλικίας 31-35 ετών (24%), παντρεύτηκαν με θρησκευτικό γάμο (76%), παντρεύτηκαν για πρώτη φορά (68%), παντρεύτηκαν τα έτη 2002-2005 (36%), ήταν ορθόδοξες (96%), ήταν ηλικίας 26-30 ετών (32%) και δήλωσαν «οικοκυρικά» 76%.

Οι γυναίκες από την Αλβανία που παντρεύτηκαν σε πεδινές περιοχές κατά πλειονότητα επέλεξαν άνδρες ηλικίας 36-40 ετών (24,39%), παντρεύτηκαν με θρησκευτικό γάμο (65,85%), παντρεύτηκαν για πρώτη φορά (68,29%), παντρεύτηκαν τα έτη 1998-2001 (31,71%), ήταν ορθόδοξες (92,68%), ήταν ηλικίας 26-30 ετών (41,46%) και δήλωσαν «οικοκυρικά» 75,61%.

Με βάση τα ανωτέρω στοιχεία παρατηρούμε ότι οι γυναίκες από την Αλβανία, που παντρεύτηκαν σε ορεινές περιοχές, σε σχέση με αυτές που παντρεύτηκαν σε ημιορεινές και πεδινές περιοχές, είναι πιο νέες (20-25 ετών, σε ποσοστό 40%), παντρεύονται χρονικά πιο νωρίς (την περίοδο 1998-2001, σε ποσοστό 45%),

παντρεύονται με θρησκευτικό γάμο (80%), παντρεύονται για πρώτη φορά (80%) και επιλέγουν νεότερους άνδρες (26-30 ετών, σε ποσοστό 25%).

Συμπέρασμα

Οι βασικές τάσεις των μικτών γάμων των αγροτών των ορεινών περιοχών με γυναίκες από την Αλβανία, σε συνδυασμό με παρατηρήσεις από την επιτόπια εμπειρική έρευνα, δείχνουν ότι τα «κοινωνικά οδοιπορικά» μέχρι το γάμο των «υποψηφίων» έχουν ομοιότητες, συγκλίνουν ή και αναπόφευκτα τείνουν να συναντηθούν. Γυναίκες κυρίως από ορεινές και προβληματικές περιοχές, από φτωχές οικογένειες, από οικογένειες με μικρή γαιοκτησία ή οικογένειες με πλεονάζον γυναικείο εργατικό δυναμικό, που δεν μπορούν να απασχοληθούν στις τοπικές αγορές αλλά που γνωρίζουν τις αγροτικές εργασίες, ειδικότερα την καλλιέργεια του καπνού και της ελιάς καθώς και την κτηνοτροφία, συναντούν άνδρες, κυρίως αγρότες (κτηνοτρόφους, ελαιοπαραγωγούς ή καπνοπαραγωγούς) οι οποίοι αναζητούν γυναικείο δυναμικό διαθέσιμο, διατεθειμένο και διαχειρήσιμο για τη βιολογική, κοινωνική και οικονομική αναπαραγωγή τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ποιοτική προσέγγιση.

Ανάλυση, σχόλια και συμπεράσματα με βάση το υλικό των συνεντεύξεων

Οι γενικές τάσεις που διαπιστώθηκαν κατά την προέρευνα και αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, αποτέλεσαν τη βάση διαμόρφωσης των ερωτημάτων των συνεντεύξεων που έγιναν με 5 ζευγάρια μικτών γάμων, δηλαδή 5 άνδρες αγρότες και 5 γυναίκες συζύγους από την Αλβανία.²⁷ Η περιοχή της έρευνας εντοπίζεται στο Β.Α. τμήμα της Αιτωλοακαρνανίας το οποίο στη σύγχρονη περίοδο χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της κτηνοτροφίας, τη φυγή των γυναικών, την αγαμία των ανδρών και τον σχετικά μεγάλο αριθμό μικτών γάμων ιδιαίτερα με γυναίκες από την Αλβανία. Το υλικό που ακολουθεί στηρίζεται στα ερωτήματα της έρευνας, προέρχεται από τη «θεματική ανάλυση» των συνεντεύξεων και παρουσιάζεται με τη μορφή επιλεγμένων αποσπασμάτων ακολουθώντας το «κοινωνικό οδοιπορικό» των ανδρών και των γυναικών των μικτών γάμων.

1. Όψεις του κοινωνικού οδοιπορικού των γυναικών.

1.1. Κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον

Το κοινωνικό περιβάλλον των γυναικών τόσο στο αστικό του χώρο (Γεπελένι, Δέλβινο, Φιέρι) όσο και στον αγροτικό χώρο (απομακρυσμένα μικρά χωριά της νότιας και βόρειας Αλβανίας) χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη διαφορετικών εθνοτικών ομάδων και θρησκευτικών πεποιθήσεων (Ορθόδοξοι, Μουσουλμάνοι, Καθολικοί):

«(Ερ: Η θρησκεία της οικογένειάς σας είναι Χριστιανική ή Μουσουλμανική;) Μουσουλμανική... από Τουρκία ήταν ο παππούς μου. (Ερ: Είχατε σχέση με τη θρησκεία;) Είχαμε τζαμί, από πολύ παλιά, το χάλασε ο Χότζας, τώρα πάμε εμείς ανάβαμε κανένα κεράκι...»

²⁷ Οι συνεντεύξεις έγιναν με τη συνεργασία της Μ.Γ. Λίλως Στυλιανούδη.

«(Ερ: Στην οικογένεια σας το θρήσκευμα ποιο ήταν;) Είμαστε όλοι χριστιανοί εμείς. (Ερ: Η γλώσσα στο σπίτι που καθημερινά μιλούσατε ποια ήταν;) Καθημερινά; Αλβανέζικα πιο πολύ γιατί άμα σ' άκουγε ο διπλανός μα μίλαγες ελληνικά απαγορεύεται...Αλβανικά, μεταξύ μας στο σπίτι καμιά φορά μιλάμε έτσι ελληνικά με τη γιαγιά.

Συχνά η θρησκευτική αλλά και η γλωσσική ανομοιογένεια, λιγότερο ή περισσότερο ρητά, εμφανίζονται στο πλαίσιο της οικογένειας ή των συγγενικών σχέσεων (παππούς/ γιαγιά, πατέρας/ μητέρα, θείος/θεία).

«Μίλαε η μάνα ελληνικά , ο πατέρας και λίγο εμείς.... Η μάνα μ' ήτανε κ' ο πατέρας ήταν έτσι χριστιανοί, από κείνα τα χρόνια, κι η γιαγιά. (Ερ. Ποια γλώσσα μιλούσατε στο σπίτι καθημερινά;) Καθημερινά; Αλβανέζικα πιο πολύ γιατί άμα σ' άκουγε ο διπλανός μα μίλαγες ελληνικά απαγορεύεται..Εε μεταξύ μας στο σπίτι καμιά φορά μιλάμε έτσι ελληνικά με τη γιαγιά...».

«(Ερ.Η οικογένεια σου ήταν Χριστιανοί ή Μουσουλμάνοι;) Μουσουλμάνοι. Ναι όλοι. Δεν υπήρχε κάποιος Χριστιανός; Μόνο η θεία μου, η γυναίκα του θείου μου. Ήτανε Αλβανίδα Χριστιανή, δεν είχε σχέση με την Ελλάδα καθόλου. (Ερ. Πηγαίνατε στις θρησκευτικές γιορτές των Μουσουλμάνων, νηστεύατε;) Νηστεύαμε στο σπίτι, δηλαδή Ραμαζάν, πως το 'χουνε εκεί πέρα. Ένα μήνα, να μην τρως την ημέρα και το βράδυ φάε ότι θέλεις...».

Στη σύγχρονη περίοδο, μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος, οι εργασιακές δυσκολίες και η κοινωνική αβεβαιότητα έφεραν στο προσκήνιο μια σειρά κοινωνικές αντιθέσεις και διακρίσεις, οι οποίες συχνά αποδίδονται στη διαφορετική εθνοτική καταγωγή και τη γλώσσα των ατόμων:

«Όλοι οι συγγενείς η δικιά μου ήταν χριστιανοί. Οι αδελφές της μάνας όλοι. Και είχαμε τα σπίτια έτσ'. Ήταν και λίγοι τσάμηδες λίγο παρακάτω. (Ερ: Με τους τσάμηδες πώς τα πηγαίνατε;) Μια χαρά τα πηγαίναμε, δεν είχαμε εμείς προβλήματα στην Αλβανία, εγώ να σου πώ ότι είχα και μια γύφτισσα μιλάμε μαύρη, έτσι όπως τα λένε εδώ, παρέα εκεί που δουλεύαμ' γιατί ήμασταν πολλές γυναίκες εμείς. Τι να σου πώ, είχαμε χίλια

πεντακόσια γυναίκες που δουλεύαν στην δουλειά και είμαστε με δύο πώς να το πω, με δύο βάρδιες. Πάμε το πρωί στις 8 η ώρα μέχρι 2 παρά, έφευγα εγώ και έπιανε η άλλη γυναίκα και δούλευε κι αυτή μέχρι εννέα και μισή. (Ερ: Εσύ ποια γνώμη είχες για τους τσάμηδες;) Εε, εγώ απλώς νευρίασα, νευρίαζα εκεί, γιατί εγώ είχα δυο φιλενάδες που ήμασταν έτσι χριστιανές εκεί και ήθελαν να πούμε ένα μυστικό και το λέγαμε στα ελληνικά, δεν καταλαβαίνουν αυτές και γελούσαν αυτές, σαν να μας έβριζαν όμως. (Ερ: Έξω από την δουλειά, στη γειτονιά οι τσάμηδες είχαν κάποιον άλλο τρόπο συμπεριφοράς;) Απ: Ε εμείς εκεί ηλέγαμε με τις φιλενάδες “ε μωρέ τσάμηδες”. Είναι σαν σκληροκέφαλοι...».

«(Ερ: Στην περιοχή σου είχατε Τσάμηδες;) Ναι είχαμε. (Ερ: Πώς τους έβλεπες;) Άσκημο. Ήτανε η πιο άτιμη φάρα. (Ερ: Γιατί;) Σε ψέματα, σε σκοτωμός, σε κλεψιά, σε πονηρά, στα πάντα. ..άμα έχεις παιδί εκεί και ήξερε ελληνικά, οι Τσάμηδες, θα στο αλλάζουν το παιδί σ’ ένα στιγμή στ’ άλλο. Θα τα κάνουν σα το πρόσωπο τους. Άτιμη φάρα, οι Τσάμηδες...».

Σε ό,τι αφορά το παρελθόν αναφέρεται ο κατασταλτικός ρόλος του κομμουνιστικού καθεστώτος, κυρίως, στα πολιτιστικά πρότυπα και την ελευθερία χρήσης της τηλεόρασης και λιγότερο στην επιβολή της αθεΐας και τη γενικευμένη χρήση της αλβανικής γλώσσας:

«(Ερ. Βλέπατε ελληνική τηλεόραση;) Ηθελα να βάλουμε εμείς να δούμε λίγο Ελλάδα, δεν το έπιανε καλά, μπαμπάς έπρεπε ν’ ανέβει πάνω να φτιάξει την αντέννα, να το γυρίσει, και να μην σ’ ακουγε κανένας απ’ έξω γιατί μετά είχες προβλήματα με την αστυνομία...».

Η αλλαγή του καθεστώτος φαίνεται να έχει επιφέρει μια σειρά, λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές, αλλαγές στην αλβανική κοινωνία και, κυρίως, στις επαρχίες και στο ρόλο των γυναικών (μετακίνηση προς τις πόλεις, δημόσια εμφάνιση, ενδυμασία, οδήγηση αυτοκινήτου, κάπνισμα, κ.λπ).

«Στην Αλβανία δεν έχει προχωρήσει ακόμα ο κράτος. Όμως σιγά σιγά στα χωριά και στη πόλη ξέρεις είναι διαφορετικά, όπως είναι κι εδώ. Δεν και πολύ έκουν πρόβλημα. (Ερ. Αν έμενες στην Αλβανία και παντρευόσουν, θα μπορούσες να καθίσεις στην αυλή

σου όπως τώρα μ' ένα σορτς και να καπνίσεις;) Όχι, γιατί δεν το κάνει καμία άλλη και πως εσύ θα το κάνεις; Και για ποιο λόγο δεν το κάνεις; Γιατί εξαρτάται που είναι η αυλή. Δηλαδή μπορεί άμα είναι δίπλα στη θάλασσα, δεν έχει πρόβλημα το καλοκαίρ', μπορείς να βγεις. Τώρα άμα είναι σε βουνό και περνάνε κόσμος θα πει, καλά όλοι είναι, όλες οι κοπέλες είναι ντυμένες αυτή είναι ξεβράκωτ' τι, τι γίνεται. Όμως τώρα είναι πιο πολύ πολιτισμένες οι κοπέλες στο χωριό. Ξέρεις βάζουνε μίνι, βάζουνε ανοικτά ρούχα, εντάξει είναι κοπέλες, είναι ωραία... τώρα βλέπω πολλές γυναίκες στο χωριό ότι οδηγάνε...».

1.2. Εργασίες των γονιών

Σε ό,τι αφορά τις εργασίες των γονιών, την πρώτη περίοδο, μετά την αλλαγή του κομμουνιστικού καθεστώτος, χαρακτηρίζονται από οικονομική αβεβαιότητα και κοινωνική υποβάθμιση καθώς πολλά κρατικά εργοστάσια και υπηρεσίες έπαψαν να λειτουργούν ή πέρασαν στον ιδιωτικό έλεγχο:

«Ο πατέρας μου αγρότης ήτανε στο συνεταιρισμό. Η μάνα μου δούλευε σ'ένα παιδικό σταθμό. Μαγείρισα...».

«Ο πατέρας μου δούλευε σ'ένα φορτηγό που φόρτωνε και ξεφόρτωνε σιτάρια (Ερ. Είχατε δικά σας κτήματα;) Τίποτας απολύτως. Εκεί απαγορεύε να έχε κάτι τέτοιο...».

«Σε εργοστάσια και η μάνα και ο πατέρας.. Ο πατέρας ήταν μαραγκός μετά δούλευε στο αλάτι σε κάτι εργοστάσια εκεί που σβήνει το αλάτι γιατί πήρε πιο πολλά λεφτά. Μετά δούλεψε και η μητέρα μου εκεί...».

«...δούλευε και η μητέρα μ' και οι αδελφές και οι δύο. (Ερ: Οι αδελφές που δουλεύανε;) Η μια αδελφή δούλευε εκεί παρέα με εμένα και η άλλη δούλευε σε ένα εργοστάσιο άλλο...πέντε λοιπόν άτομα δουλεύανε μέσα στην οικογένεια, και μέναμε όλοι μαζί. (Ερ: Το σπίτι που μένατε τι ήταν;) Σε μονοκατοικία. Δικό μας, δικό μας το σπίτι, πατρικό,να από τη μάνα μου...»

Την επόμενη περίοδο οι βασικές εργασιακές και εισοδηματικές στρατηγικές της οικογένειας στρέφονται κυρίως γύρω από την εποχική ή περιοδική μετανάστευση, ενός ή περισσότερων μελών, προς την Ιταλία, τη Γερμανία και την Ελλάδα. Οι εργασίες που κάνουν οι μετανάστες σε κάθε χώρα είναι διαφορετικές και ανάμεσα στους στόχους τους διαφαίνεται η προοπτική να ασχοληθούν με το μικροεμπόριο ή

τις μικρής κλίμακας εργολαβίες στις αναπτυσσόμενες περιοχές της Αλβανίας. Σε κάθε περίπτωση είναι φανερά τα ίχνη της εσωτερικής μετανάστευσης, στη διάρκεια του προηγούμενου καθεστώτος, η οποία ενώ δεν μείωσε τη συνθετότητα των σχέσεων πόλης- χωριού έκανε όλο και λιγότερο επιθυμητό το γεωργικό επάγγελμα:

«Και μαμά και μπαμπά μαζί δουλεύουν, χτίζουν σπίτια. (Ερ. Ο παππούς, η γιαγιά με τι ασχολούνται;) Εντάξει αυτοί ήταν στο χωριό. Ε όπως στα χωριά ζώα έχουν, χωράφια κι αυτά (Ερ. Εσύ είχες ασχοληθεί καθόλου με τα χωράφια μέχρι νάρθεις εδώ;) Καθόλου, δεν έχω ούτε ιδέα...».

«Ο πατέρας μου έχει κρεοπωλείο. Η μητέρα μου μαζεύει κόττες, γαλιά, τα πιάνει τα πουλάει, τα δίνει σε εστιατόρια. (Ερ. Ο παππούς και η γιαγιά;) Ο παππούς μου με τα κτήματα. Ο παππούς μου δούλεψε στο κράτος, όταν ήταν ο Χότζας είχε ένα μαγαζί το οποίο του κράτους ήταν αυτό. Τώρα είναι στο χωριό...».

«Ο πατέρας μου δούλεψε στη Γερμανία τέσσερα χρόνια με το αδερφό μου, ζανάρθε εδώ, δούλεψε, είχε έρθει κάποτε εδώ...Στο Καρπενήσι. Μάντρα. Μόνο μάντρα και οικοδομή. Κι ο αδερφός μου δούλεψε σε εστιατόριο. Γερμανία. Τέσσερα χρόνια. Τώρα έχουνε πάει στην Αλβανία,, πήραν ένα σπίτι' διακόσες χιλιάδες ευρώ, άνοιξαν και μαγαζί, με ζήτησαν κι εμένα τώρα να πάω...».

Η δυναμική της πολυαπασχόλησης και των διαφορετικής φύσεως εισοδημάτων, σε τοπική κλίμακα ή διαμέσου των συνόρων, φέρνει στο προσκήνιο τη λεγόμενη «οικογενειακή επιχείρηση»:

«Είμαστε μια οικογένεια δεμένη εμείς. Μπορεί να ήμασταν 7 αδέρφια, είμαστε ενωμένοι, δουλεύαμε κατάλαβες; Μαζεύαμ' τα λεφτά, λέγαμε αυτό το μήνα θα πάρουμε αυτά, θα φάμ' αυτά, τον άλλο μήνα θα πάρουμε ρούχα, είχαμε σύστημα. Δεν ήμασταν δουλεύω όχι θα πάρω τα λεφτά θα πάω να τα φάω, όπως κάνουν εδώ στην Ελλάδα...».

1.3. Εκπαιδευτικές πορείες.

Το περιορισμένο επίπεδο εκπαίδευσης και, κυρίως, οι εργασίες που οι κοπέλες καταφέρνουν να κάνουν μετά το σχολείο φαίνεται να μη διευκολύνουν την «αγάπη» και τον «καλό γάμο», αντίθετα, εισάγουν το αίσθημα της εργασιακής και κοινωνικής

αβεβαιότητας. Η πλειονότητα αποφοίτησε από την υποχρεωτική αλβανική εκπαίδευση χωρίς να δηλώνει στη συνέχεια κάποιους έλλογους στόχους ή γενικότερες προσδοκίες για τη συνέχιση προς την ανώτερη εκπαίδευση ή την τεχνική κατάρτιση. Οι προσανατολισμοί αυτοί κατά περίπτωση θεωρούνται «ακριβοί» ή ότι χρειαζόταν «μέσον»:

«...εγώ έχω κάνει δώδεκα χρόνια σχολεία, γιατί στην Αλβανία τα έχουμε οκτώ το δημοτικό και τέσσερα το γυμνάσιο...η βασική γλώσσα που μιλούσαμε ήταν τα Αλβανικά, άμα οι γονείς είχανε λεφτά μας έβαναν να μάθουμε Ρωσικά, όπως βάζουνε εδώ για Αγγλικά, μόνο επειδή ο χότζας είχε δηλαδή σχέσεις με τη Ρωσία...».

«...εγώ έχω κάνει δώδεκα χρόνια σχολείο, γιατί στην Αλβανία έχουμε οκτώ το δημοτικό και τέσσερα το γυμνάσιο. Μετά δεν πήγα παραπέρα γιατί ήμουνα η μεγαλύτερη, είχα τρία ακόμα αδέρφια μικρότερα...».

1.4. Εργασίες μετά το σχολείο.

Σε ό,τι αφορά τις εργασίες μετά το σχολείο, σε τοπικές ή ξένες, συνήθως μικρές επιχειρήσεις, αυτές φέρνουν έντονα τα προλεταριακά στοιχεία δηλαδή χαρακτηρίζονται από τις «γυναικείες εξειδικεύσεις» -ραπτική, ζαχαροπλαστική, υφαντουργεία- τις χαμηλές αμοιβές, την αβεβαιότητα της θέσης και την έλλειψη κοινωνικής ασφάλισης:

«Πήγα στην αδελφή μου, επειδή παντρεύτηκε στην Αυλώνα, και δούλενα μια χρονιά σε ένα εταιρία ιταλικά. Εραβαν παντελόνια και κάτι τέτοια...μετά έκλεισε...».

«Εγώ τελειώνω το σκολείο, δεκαπέντε χρονών, και ψάχνω για δουλειά να δουλέψω, ήθελα να σπουδάσω να γίνω καθηγήτρια, μου άρεσε πολύ. Πρέπει να έχεις το μέσο εκεί για να πας και δεν πήγαμε, μετά τ' άφησα έτσ'. Πήγα για δουλειά, δούλενα κανονικά. Είχα δουλέψει στα γλυκά γιατί είχαμε πολλά εργοστάσια, μετά πηγαίναμε εκεί που κάνανε με τ' αλάτι, τέτοια πράγματα, είχανε εργοστάσια. Από κει και μετά με τον αργαλειό για πιο πολλά λεφτά. (Ερ. Στη δουλειά είχατε κάποια κοινωνική ασφάλεια;) Όχι όχι τίποτα. Δεν είχαμε τέτοια πράγματα...».

«Μετά το σχολείο είχα πάει μια σεζόν στην Ιταλία, στο Μιλάνο, ένα χρόνο πριν έρθω. Μου έκανε πρόσκληση ο ξαδελφός μου, δηλαδή να βγάλω βίτσα. Πήγα ένα τρίμηνο (Ερ. Τι έκανες εκεί που πήγες;) Τίποτα έτσι βοηθούσα τον ξάδερφο μου. Τα ξαδέρφια μου όλα εκεί μέσα. (Ερ. :Σου άρεσε το Μιλάνο;) Καλό είναι. Μα πολύ κίνηση (Ερ. Γιατί δεν έμεινες να δουλέψεις;) Εβλεπα τους ανθρώπους εκεί πέρα που δεν είχανε πρόβλημα να δώσουνε την γυναίκα τους...και άνεργοι και προβλήματα...».

1.5. Τοπική γαμήλια αγορά

Η σύγχρονη «οικογενειακή επιχείρηση» φαίνεται να αποκτά διαφορετική δομή και δυναμική από αυτή της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας ή της λεγόμενης «διευρυμένης οικογένειας». Ενδεικτικό των αλλαγών είναι ο σταδιακός περιορισμός μιας σειράς συμβολικών δομών (αγόρι/κορίτσι, πρωτότοκος/ υστερότοκος) σε ό,τι αφορά την παραμονή ή τη φυγή, τον γάμο ή την εργασία. Οι πορείες των αδελφών, όπως αναφέρθηκε, εξαρτώνται περισσότερο από τους μετασχηματισμούς και τις ευκαιρίες των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών και λιγότερο από μια ορισμένη ιεραρχία ή σταθερή οικογενειακή στρατηγική. Βέβαια, οι αλλαγές αυτές δεν ανατρέπουν τις μακρόχρονες παραδόσεις σχετικά με τον ρόλο της γυναίκας. Ο «χαρακτήρας» και η «παρθενιά» συνεχίζουν να αποτελούν τα βασικά προσόντα της κοπέλας:

«(Ερ.Στην Αυλώνα που εργαζόσουν, είχες κάποια σχέση, είχες γνωρίσει κάποιον νέο;) Όχι, απλώς με πείραζανε. Στο πόλη άμα σ'έβλεπε κανένας και έβγαινες,έμενες ανύπαντρη. Οι κοπέλες εκεί πάνω από είκοσι χρονών, ήτανε ντράμα ρε παιδί μου. Θα 'μενε η κοπέλα ανύπαντρη τότε...».

Η «παρθενιά» δηλώνεται ότι δεν αποτελεί μόνο την καλύτερη προϋπόθεση του γάμου (οι άνδρες το απαιτούν συχνά από την πρώτη γνωριμία) αλλά και ένα από τα σημαντικά κριτήρια ορισμένων δικτύων πορνείας, τα οποία προσεταιρίζονται το γυναικείο προλεταριακό πληθυσμό των μικρών βιοτεχνικών μονάδων. Για παράδειγμα αναφέρεται μια βιοτεχνία στην Αυλώνα που στις πλέον επισφαλείς εργασιακές σχέσεις, και πάντα με την προϋπόθεση της παρθενιάς, έδινε δυνατότητες μετακίνησης και πρόσθετης εργασίας στην Ιταλία:

«(Ερ.Οι παιδικές σου φίλες που βρίσκονται;) Μία είναι Ιταλία, μία Γερμανία και δουλεύουν σε νυχτερινές, σε κέντρα. (Ερ, Αν σου γινόταν πρόταση γάμου από έναν άνδρα Αλβανό τι θα έκανες;) Καθόλου Αλβανό. Μη μου το κάνεις αυτό. Γιατί οι Αλβανοί σε βλέπουν λες κι είσαι παρθένα. Το 'κω σικαθεί αυτό. Αλβανοί ποτέ. Ρωτούσανε, τι κάνεις, άμα σε κάνατε κανένα προξενιό εντάξει. Αμα βγείς με αγόρι ξέρω γω, είσαι παρθένα. Αυτό το διαφέρ τον Αλβανό, τίποτα, αν είσαι νοικοκυρά, αν είσαι καλή, είσαι όμορφη, αν....είσαι παρθένα. Κι εκεί σταματάντε το κουβέντα. Α, αυτό ζητάς εσύ; Γεια σου...».

Στο επίπεδο των κοινωνικών παραστάσεων, ωστόσο, κυριαρχεί το πρότυπο της «αγάπης» που, βέβαια, δεν ξεπερνά κάποια κοινωνικά όρια:

(Ερ. Αν σου γινόταν ένα προξενιό με ένα Τσάμη, έναν Μουσουλμάνο ή έναν Καθολικό ποιόν θα επέλεγες;) Δεν με πειράζουν αυτά εμένα, δεν έχω πρόβλημα, και Τσάμη ξέρω 'γω αρκεί να υπήρχε έρωτας που λέμε, αγάπη όλα αυτά...».

(Ερ. Θα παντρεύσουν έναν χριστιανό;) Εκεί δεν υπάρχει πρόβλημα, απλώς όποιον αγαπούσες παντρεύεσαι. Ήταν μουσουλμάνος, ήταν τσάμης, δεν υπάρχει πρόβλημα. Απλώς να τα βρείς με άνθρωπο και παντρεύεσαι. (Ερ. Αν εσύ επέλεγες ένα Μουσουλμάνο ή ένα Τσάμη θα μπορούσε να σου πεί η οικογένεια σου «όχι μην το κάνεις»;) Υπάρχουν περιπτώσεις δηλαδή που η οικογένεια δεν συμφωνούν με τον γάμο επειδή ο γαμπρός ή η νύφη ανήκουν σε άλλα συστήματα.... (Ερ. Στην περιοχή σου πριν το γάμο οι κοπέλες είχαν ερωτικές σχέσεις;) Ναι, ναι αλλά εντάξει δεν λέμε σχέσεις όπως γίνονται εδώ...μπορεί να είχα εγώ μια ερωτική σχέση με έναν άνθρωπο δεν μπορούσες όμως να φτάσεις μέχρι το τελευταίο σημείο γιατί μετά μπορείς εγώ τα χάλαγα μια στιγμή με αυτόν τον άνθρωπο και θα έπρηνες εσύ μετά; Ήθελες να ήμουν παρθένα...».

Μαζί με την «αγάπη» σημαντική έλξη ασκεί και ο «καλός γάμος» ή αλλιώς ο γάμος μ' ένα «καλό παιδί». Πρόκειται για άνδρα έστω και με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, που δεν είναι τεμπέλης ή απατεώνας, που έχει σταθερή ή μόνιμη δουλειά, κατά προτίμηση έξω από τη γεωργία (άρα δεν παίζει τόσο ρόλο αν θα είναι ορθόδοξος ή μουσουλμάνος) και ο οποίος εργάζεται με σκοπό την οικογένεια και τα παιδιά:

«(Ερ. Πως φανταζόσουν τη ζωή σου αν δεν μετανάστευες;) Ε, θα γνώριζα έναν άνθρωπο , ε ενταξ',όπως όλα τα παιδιά, να έκανα την οικογένεια, να δούλευα ,να φροντίζω τα παιδιά μου (Ερ. Για το συζυγό σου τι θα ήθελες;) Δεν ήθελα να κάνει αγροτικές δουλειές, ήθελα να έχει μια δουλειά για να βγάλει το μήνα να δούλευε συνέχεια. Δεν έχει σημασία να ήτανε δικηγόρος ή καθηγητής. Ε να ήταν ένας καλός άνθρωπος, να έχει ένα μεροκάματο...».

«..δεν θέλανε να φύγω, ήμουν μοναχοκόρη...ο πατέρας μου είχε σπίτι εκεί πέρα και είχε ψιλό και για τον αδελφό μου και για μένα, και λέει, λέει να βρούμε ένα φτωχό παιδί λέει, ε να βρει ένα σπίτι λέει...».

1.6. Λόγοι μετανάστευσης

Στο πλαίσιο των ανωτέρω οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, οι αφηγήσεις των μεταναστών καθώς και η τηλεόραση θα παίξουν τον δικό τους ρόλο στην ωραιοποίηση της μετανάστευσης προς την Ελλάδα. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την τηλεόραση, στη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος, η ποινικοποίηση της επαφής του πληθυσμού με τα περιεχόμενα των τηλεοπτικών καναλιών από άλλες χώρες την αναγόρευσε, κυρίως μέσω των διαφημίσεων, σε «απαγορευμένη» αλήθεια. Στη νέα περίοδο οι προβαλλόμενοι από την τηλεόραση τρόποι ζωής θεωρούνται συχνά, και ειδικότερα από τις επισφαλείς οικονομικά και κοινωνικά κοπέλες, ως ζωτικές εναλλακτικές πραγματικότητες και μάλιστα εφικτές διαμέσου της φυγής ή της μετανάστευσης:

«(Ερ. Η τηλεόραση τι έδειχνε, τι διαφήμιζε περισσότερο;) Ε, περισσότερο όπως οδηγάνε αμάξια οι κοπέλες, πώς φοράνε κοντό φούστες, τιράντες. Εμείς απαγορεύει να φοράει αυτό. Να βγάλει τα φρύδια, να βαφώνε (Ερ. Για την Ελλάδα ποια εικόνα είχες σχηματίσεις;) Τρώνε καλά, οι τσούπες βγαίνουν έξω σε καφεενία και στις καφετέριες, εγώ άνοιξα τα μάτια. Εγώ τέτοια θέλω λέω. Κι άμα μου κάνει πρόταση κανένας Έλληνας κι ας είναι και το τελευταίος άντρας, δηλαδή ας είναι και παντρεμένος, ας είναι κι άσχημος, ας είναι όποιος θέλει, εγώ παίρνω αποφάσεις...».

Συχνά η μετανάστευση είναι μια επιλεγμένη οικογενειακή στρατηγική με διαφορετικά κάθε φορά αίτια και αφορμές:

«...εγώ έφυγα από την Αλβανία γιατί είχε φύγει ένας αδελφός μου, μικρός ήταν 14 χρονών. Με τα τσούρμα που είχαν περάσει τα σύνορα και δεν ξέραμε που ήτανε. Έφυγε με κάτι φίλους και εμείς ήμασταν στεναχωρημένοι. Πέρασαν πολλοί μήνες μετά μάθαμε από κάτι Αλβανούς ότι είχαν έρθει εδώ στην Ελλάδα, τον μάσανε οι αστυνομικοί και μετά είχε πει, είχε πάει σε ένα ίδρυμα στην Αθήνα... μετά ξεκίνησα εγώ με την μάνα μου από την Αλβανία, διότι ο μπαμπάς είχε και λίγο πρόβλημα με την καρδιά και είπε μήπως μείνει έτσι κατάλαβες άμα έχεις πρόβλημα δεν μπορείς να γυρίζεις, και έφυγα με την μάνα μ'... δουλεύαμε καν' μήνα για να μαζέψουμε χρήματα για να πάμε στην Αθήνα, να δούμε που είναι ο αδερφός μου...».

«...ένα αδερφό έχω, τρία χρόνια μεγαλύτερος μου, 28 χρονών, πήγε στην Ιταλία λίγα χρόνια, δούλεψε εδώ στην Ελλάδα τώρα τελευταία για ένα χρόνο και πριν μια βδομάδα πήγε ξανά πέρα...την εποχή που ήταν στην Ιταλία ερχόταν να μας δει στο χωριό κάθε δυο χρόνια. (Ερ: Τι σας έλεγε για τη ζωή στην Ιταλία;) Είχα πάει κι εγώ για διακοπές. (Ερ: Καλά ήτανε;) Μια χαρά. (Ερ: Ήθελες να πας στην Ιταλία;) Ναι γιατί είχα τα ξαδέρφια μου εκεί πάνω...».

Συνοψίζοντας τις ανωτέρω αναφορές του λόγου των γυναικών σε όψεις του κοινωνικού και οικογενειακού περιβάλλοντος, της σχολικής πορείας, της αναζήτησης εργασιών και των λόγων της μετανάστευσης παρατηρούμε ότι η κοινωνική και εργασιακή αβεβαιότητα που ακολούθησε την αλλαγή του καθεστώτος στα αγροτικά και τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα φαίνεται ότι δεν είχε ως μοναδικό αποτέλεσμα την προλεταριοποίηση ή την κοινωνική περιθωριοποίηση, σε σχέση με μια προηγούμενη κατάσταση σχετικής ασφάλειας και σταθερότητας. Αντίθετα, σε πολλές περιπτώσεις κινητοποιήθηκαν οι μηχανισμοί της πολυαπασχόλησης, της μετανάστευσης και της αλλαγής δραστηριοτήτων οι οποίοι έθεσαν σε νέα πλαίσια τόσο τα ζητήματα της «ιδιοκτησίας της οικογένειας» όσο και τα ζητήματα διαχείρισης του εργατικού δυναμικού και των πηγών εισοδήματος. Στο πλαίσιο αυτό η «απομάκρυνση» μέρους των γυναικών, διαμέσου της μετανάστευσης και του γάμου εκτός της χώρας, φαίνεται ότι αποτέλεσε μια απαραίτητη οικογενειακή στρατηγική. Οι αλβανικές οικογένειες από τα αγροτικά και τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, με την «απομάκρυνση» των γυναικών επιδίωξαν να ρυθμίσουν τα, ούτως ή άλλως περιορισμένα εισοδήματα και ιδιοκτησιακά στοιχεία. Οι άνδρες φαίνεται να ανέλαβαν πιο άμεσα τα ζητήματα του ελέγχου των μηχανισμών κοινωνικής αναπαραγωγής της οικογένειας.

2. Η δυναμική των «μικτών γάμων».

2.1. Τρόποι γνωριμίας

Ενδεικτικό του κλίματος της «απομάκρυνσης των γυναικών» αποτελούν οι αφηγήσεις σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους γνώρισαν τους μέλλοντες Έλληνες συζύγους, μέσα ή έξω από την Αλβανία, με τη μεσολάβηση ή όχι, ενός μέλους της οικογένειας.

Οι συναντήσεις «γνωριμίας» με τον Έλληνα άνδρα γίνονται κατά την πρώτη περίοδο (προβλήματα βίζας, άδεια παραμονής) στα σύνορα όπου «κοινωνική αντιπροσωπεία» από την πλευρά του άνδρα (κατά περίπτωση φίλοι, γνωστοί, συγγενείς, μεσάζοντες) συναντιέται με την «οικογενειακή αντιπροσωπεία» της κοπέλας (κυρίως γονείς και αδελφοί).

Την επόμενη περίοδο (εκλογίκευση και σχετική νομιμοποίηση των διαδικασιών εισόδου/ παραμονής στην Ελλάδα) οι συναντήσεις γίνονται στην Ελλάδα, στην περιοχή κατοικίας του άνδρα, στην οποία η γυναίκα συνήθως εργάζεται με άλλα μέλη της οικογένειας ή συγγενείς σε αγροτικές εργασίες. Στην ίδια περίοδο ανήκουν και οι συναντήσεις όπου ο Έλληνας άνδρας, με τη συνοδεία/μεσολάβηση κάποιου «μεσάζοντα» - Έλληνα στην αρχή Αλβανού, γνωστού της κοπέλας, στη συνέχεια - μεταβαίνει στην Αλβανία, στην περιοχή κατοικίας της κοπέλας.

Σε κάθε περίπτωση οι ερωτήσεις-πληροφορίες που ανταλλάσσονται, οι διευκρινήσεις που γίνονται, οι συμφωνίες που κλείνονται, οι προθεσμίες που τις συνοδεύουν καθώς και οι ρήτρες που τις εξασφαλίζουν, «μεταφράζονται» ή «ερμηνεύονται» ανάλογα με την περίσταση ή τους συσχετισμούς δύναμης, αφορούν κυρίως τους άνδρες (Έλληνας άνδρας, πατέρας/ αδελφός της κοπέλας) και είναι περισσότερο κωδικοποιημένες στιχομυθίες του ανδρικού κόσμου (εντιμότητα, εργατικότητα, μπέσα, κ.ο.κ.).²⁸ Η κοπέλα, παρότι συχνά παρευρίσκεται στις «διαπραγματεύσεις», λόγω γλώσσας δεν καταλαβαίνει ακριβώς τι λέγεται ή τις μεταφέρονται κάποιες ελκυστικές ή πολύ γενικές πληροφορίες σχετικά με την περιοχή, την περιουσία, την εργασία ή την ηλικία του άνδρα.

---

²⁸ Η υπόσχεση και ο λόγος τιμής, η γνωστή μπέσα (η ένορκη υπόσχεση, η ακράδαντη πίστη στα συμφωνημένα), αποτελεί βασικό ηθικό κώδικα που στις κοινωνικές της καταβολές συναρτάται με την κυριαρχία του προφορικού λόγου και του εθιμικού δικαίου για την τήρηση όλων των θεσμών και των παραδόσεων. Στο Ελληνο-Αλβανικό λεξικό του Μάρκου Μπότσαρη η εννοιολογική επεξήγηση του όρου «μπέσε» αναλογεί στην ελληνική λέξη θρησκεία και του «πα μπεσε» παραπέμπει στην απιστία (Ψιμούλη 2005: 170).

Το τελετουργικό αυτό παρότι συχνά δεν ευδοκιμεί (δεν πείθονται ή δεν τα «βρίσκουν» οι άνδρες) ή, εκ των υστέρων, αποκαλύπτεται (η κοπέλα μετά τον γάμο διαπιστώνει μια σειρά ψέμματα και ανακρίβειες σχετικά με την «προίκα» ή την πραγματική οικονομική κατάσταση του άνδρα), ωστόσο δεν εγκαταλείπεται, δείχνοντας έτσι τη σημασία του ως προς τους απαραίτητους ευφημισμούς που συνοδεύουν αυτές τις σύντομες, συνοπτικές, κωδικοποιημένες, μονομερείς και επιλεκτικές γαμήλιες στρατηγικές:²⁹

«(Ερ. Πώς έγινε το προξενικό;) Θα σου πω τώρα. Ήταν ένας πρώτος ξαδερφός μου, από τη μάνα μου, δουλεύει εδώ, που γνώριζε του άντρα μου και μου λέει θα σου γνωρίσω ...θέλεις να παντρευτείς Ελλάδα; Ε, ήρθαμε στα σύνορα και τον είδα, ήρθα με το πατέρα μου και με τον προξενητή που ήτανε από 'κει. Από 'δω ήρθε ο άντρας μου, ήτανε ένα ταζιτζής, ένα φίλος. Δε μ'άρεσε και τόσο πολύ. Όμως, απλώς...».

«Ήρθε κάποιος και ρώτησε. Ξέρεις καμία κοπέλα λέει. Έχω την ανιψιά μου λέει άμα γίνει ο θεός μου, τίποτα, λέει, καλώς αλλιώς λέει φίλοι πάλι, λέει. Ε, έρχονται σε μένα μου λένε έτσι κι έτσι...Μου λέει ο θεός μου είναι ένα παιδί, μου λέει είναι καλό παιδί, είναι Έλληνας λέει, φαίνεται ο άνθρωπος λέει, δεν είναι κανένας πατεώνας, λέει. Και του λέω άμα είναι, του λέω έτσι εγώ ας τον γνωρίσω τον άνθρωπο του λέω, μη φύγει πίσω στην Ελλάδα χωρίς να έχει δει γυναίκα. Τέλος πάντων εντάξει. Ήρθε (Ερ: Που συναντηθήκατε; Που ειδωθήκατε;) Την ίδια μέρα σ'ένα σπίτι εκεί στην ξαδέρφη μου εκεί στο χωριό...(Ερ. Πως έγινε η συνεννόηση;) Δηλαδή άλλα έλεγαν σε μένα, άλλα έλεγαν και σε κείνο. Ολα, όλα, δηλαδή ήτανε ψέματα. Για παράδειγμα το παιδί είναι 35 χρόνων το οποίο δεν ήταν, ήτανε παραπάνω. Μετά είχε πισίνες, έχει διώροφο σπίτι,

---

²⁹ Οι συμπεριφορές αυτές έχουν βαθιές ρίζες μέσα στην αλβανική παράδοση. Με παράδειγμα τους Σουλιώτες αναφέρεται ότι η απόφαση για την επιλογή της νύφης ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα του αρχηγού της οικογένειας του γαμπρού. Αυτός, μαζί με τον πατέρα της νύφης, ρύθμιζε όλες τις λεπτομέρειες της γαμήλιας συμφωνίας και, μόνο μετά το πέρας των συνεννοήσεων, ανακοίνωνε το αποτέλεσμα στον γαμπρό (Ψιμούλη 2005: 207). Στο ίδιο πλαίσιο ανήκει και το λεγόμενο «δικαίωμα του πατέρα» ή «η εξαγορά της νύφης», δηλαδή, τα εξουσιαστικά δικαιώματα που έχει ο πατέρας ως αρχηγός της οικογένειας πάνω στην κόρη του που εκφράζονται με το καπάρο. Ο γαμπρός «καπαρώνει τη νύφη» (Σκουτέρη – Διδασκάλου 1982: 36, 38, 41, Αλεξιάκης 1984: 106).

ξέρεις ο άνθρωπος είναι πλούσιος ...Όταν ήλθα εδώ δεν είδα τίποτα και τίποτα από φασόλια και τέτοια. Λέω που είναι οι πισίνες. Εντάξει δεν με πείραζε τίποτα , δεν είχα πρόβλημα...(Ερ. Δεν σε πείραζαν τα ψέμματα;) Εγώ ήθελα μια ήρεμη οικογένεια τίποτα άλλο. Δεν μ' άρεσε το γκρίνια, δεν μ' άρεσε να ξενυχτά ο άνθρωπος, τέτοια δηλαδή. Δεν με ενοχλούσαν τα χρόνια που είχε...».

«Γνωρίστηκα γιατί πήγα σε ένα μαγαζί εκεί δίπλα ήταν η αδελφή του, για να πάρω κάτι πράγματα μαζί με την μάνα μου εκεί που μείναμε και δουλεύαμε. Δεν μπορούσαμε να φάμε εμείς συνέχεια από αυτής την οικογένεια. Ε, να πάρουμε κάτι πατάτες, ε κάτι το ένα το άλλο πράγματα. Και εκεί με είδε η αδελφή του και του λέει «ξέρεις εκεί είναι μια κοπέλα από την Αλβανία, μόνο αυτή κάνει για σένα» του λέει. Και ήρθε εκεί συζητήσαμε. Με είδε εμένα ένα άτομο ζύπνιο και συζητήσαμε ορισμένα πράγματα, θέλεις να παντρευτείς, θέλεις οικογένεια. Εγώ ήθελα να κάνω οικογένεια γιατί ήμουν μάθει με μια οικογένεια μεγάλη. (Ερ. Εσύ τι σκέφτηκες όταν τον γνώρισες;) Είναι ένας καλός άνθρωπος, δεν ήταν πονηρός, τι άλλο να πω..(Ερ. Πριν από αυτόν είχες γνωρίσει κάποιον άλλο;) Όχι, κανέναν δεν ήθελα, δεν ξέρω. Ήταν για να γίνει με αυτόν. Κι αυτό λέω καμιά φορά είναι, είναι με την τύχη ο άνθρωπος. Δεν ξέρει πως θα παντρευτεί...».

Στο πλαίσιο αυτό οι συζητήσεις στην οικογένεια σχετικά με τον γάμο της κόρης δεν έχουν αποφασιστικό ή διορθωτικό χαρακτήρα στον βαθμό που οι βασικές αποφάσεις έχουν ληφθεί ή είναι, τελικά, αναπόφευκτες. Σκοπός των συζητήσεων στην οικογένεια (συνήθως της μητέρας με την κόρη) είναι η διαφύλαξη της «τιμής της οικογένειας», δηλαδή η αποφυγή του ενδεχόμενου η κοπέλα να «γυρίσει πίσω» και έτσι να θεωρηθεί «ατιμασμένη», «αζήτητη» ή, δεδομένου του χρόνου που μπορεί να μεσολαβήσει, «μεγάλη σε ηλικία», σε σχέση με την τοπική γαμήλια αγορά στην οποία η μέση ηλικία γάμου για τις κοπέλες είναι 17-20 ετών. Η κοπέλα φαίνεται να πιέθεται για το αδύνατο ή το αδιανόητο μιας τέτοιας επιστροφής:

«Με ρώτησε εμένα η μάνα μου, είσαι εντάξει; Δηλαδή θα αποφασίσεις; Ναι, λέω. Γιατί ήταν δύσκολα να πάνα πάλι πίσω. Γιατί εκεί ήταν δύσκολο περιβάλλον που θα γύρισα πάλι πίσω ...., δηλαδή, ήτανε πολύ δύσκολα να πάνα πίσω....κι αν τύχει κάτι μου λέει, κάτι άσκημα, θα σου πει ο άντρας φύγε, αν θα σε χωρίσει, πολλά θα τύχουν στη ζωή. Θα πάρεις αποφάσεις, θα ρθείς πάλι πίσω; Όχι, στο δίνω το λόγο και δός μου το χέρι

της λέω. ...Πεθαμένο θα έρθω λέω, να με φέρουνε, στου, πώς το λέτε Ελληνικά αυτό; Στου φέρετρου...».

Συνοψίζοντας τις αναφορές στους μηχανισμούς, τα περιεχόμενα και τις μορφές των «γνωριμιών» για τη σύναψη μικτού γάμου θα λέγαμε ότι αυτές φέρνουν πολλά από τα στοιχεία της κοινωνικής ομογαμίας με την έννοια ότι, παρά τις εθνοτικές, γλωσσικές και θρησκευτικές διαφορές, οι εκατέρωθεν ανάγκες, οι ενστάσεις και οι εγγυήσεις δεν είχαν αποτρεπτικό ή ανατρεπτικό χαρακτήρα. Αντίθετα, αποτελούσαν μέρος των απαραίτητων ευφημισμών που ενέχονται στις κοινωνικές και οικογενειακές δομές που χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία των βιοποριστικών όρων, των αναπαραγωγικών πιέσεων και της εξουσίας των ανδρών.

2.2. Βάπτιση και γάμος

Όπως αναφέρθηκε οι «μικτοί γάμοι», η αλλαγή των ονομάτων και η θρησκευτική ουδετερότητα αποτελούν για τις μετανάστριες από την Αλβανία οικείες καταστάσεις. Έτσι η μετανάστευση και η ανάγκη για ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία και ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα καθιστά εύκολη την αντικατάσταση με καινούργια «ελληνικά» των παλιών «αλβανικών» κυρίως (προσωπικών) ονομάτων. Το «νέο όνομα» γίνεται αντιληπτό άλλοτε ως ένα συμβολικό κεφάλαιο, αναπόσπαστο μέρος μιας πραγματικής ή φαντασιακής σχέσης (ονόματα με βάση τη μόδα, την αισθητική) και άλλοτε ως τρόπος ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία και ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα. Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι υπάρχει έντονο ενδιαφέρον της εκκλησιαστικής αλλά και κρατικής πολιτικής για τη βάπτιση και αλλαγή ονόματος.

Από την άποψη αυτή η βάπτιση, στην περίπτωση των μουσουλμάνων γυναικών, αποτελεί ένα θρησκευτικό και κοινωνικό σκηνικό που χαρακτηρίζεται από την έγνοια του «άμεσου προσηλυτισμού». Με βάση την έρευνα μας, αμέσως μετά την άφιξη στην περιοχή και χωρίς η γυναίκα να έχει ερωτηθεί, προετοιμαστεί, γνωρίσει τη γλώσσα, οδηγείται, ατομικά ή μαζικά, σ' ένα επιλεγμένο από την εκκλησία παραθαλάσσιο ναό όπου βαπτίζεται και ακολουθεί κάποιο γλέντι σε παρακείμενο μαγαζί. Νουνός είναι συνήθως κάποιος θεός ή θεία του άνδρα ο οποίος, υπό την πίεση των πεθερικών, πειθαναγκάζει τη γυναίκα να λάβει ως «χριστιανικό όνομα» ένα όνομα σύμφωνο με τις οικογενειακές, κοινωνικές και θρησκευτικές παραδόσεις

της περιοχής (όνομα του πεθερού, του Χριστού/Χριστίνα, όνομα της Παναγίας/Μαρία, όνομα κάποιας πεθαμένης θείας χωρίς παιδιά, κ.ο.κ.):

«Έ ήρθα εδώ είμαι Μουσουλμάνα δεν ήξερα καθόλου Ελληνικά, με μάθαν πρώτα το Πιστεύω, μου είπαν θα βαπτιστείς, ντάξει είπα, κανένα αντίδραση ρε παιδί μου. Μετά με βάφτισανε, γρήγορα τα αρραβώνες και γρήγορα και του γάμο. Δηλαδή σε σαράντα μέρες γίνουν όλα αυτά...(Ερ. Ποιο όνομα πήρες;) Μαρία. Το διάλεξε ο νονός μου (Ερ. Εσύ ήθελες κάποιο άλλο όνομα;) Ήθελα εγώ ήθελα Μαρίνα, Αμαρυλλίς. Τσακώθηκα με τα πεθερικά μου, είπανε δε μπορούμε εμείς να το πούμε...».

«(Ερ. Πριν από το γάμο σου βαπτίστηκες;) Ναι, στη θάλασσα. Μόλις ήρθα μέσα σε μια βδομάδα έγινε η βάπτιση...καταλάβαινα κάτι, κάποιες κουβέντες. Το Σάββατο γίνεται η βάπτιση, ήμουν σαν χαμένη εκεί όταν ήλθε ο παπάς ξέρω γω, γιατί δεν τα είχα ιδεί ποτέ στην ζωή μου και δεν ήξερα τι να κάνω κιόλας. Οπότε το βούλωσα το στόμα και ότ' μο' λέγαν να κάνω κι αν χρειαζόταν κάτι με τράβαγε να 'ρχομαι γύρα ξέρεις αυτό...Ήταν σε μια γούρνα εκεί δίπλα στην θάλασσα...Πήρε με τα χέρια νερό και το έριξε στο κεφάλι...Το όνομα μου ήτανε Σιλβάνα στην Αλβανία. Τώρα Χριστίνα. Εβαλα το όνομα του πεθερού μου, το έλεγαν Χρήστο και μου λέει ο κουμπάρος, και λέω ας βάλω Χριστίνα...».

«(Ερ. Έχεις βαπτιστεί, έχεις αλλάξει όνομα) Ε, όχι είμαι βαπτισμένη. Το κανονικό μου είναι Βασιλικά. Εδώ με την βάπτιση έγινε Βασιλική...».

Είναι χαρακτηριστικά τα αποσπάσματα από τη συζήτηση με τον τοπικό ιερέα που κατάγεται από την περιοχή, ασκεί τα καθήκοντά του σε αυτήν και συμμετείχε στην τέλεση των περισσότερων από τους μικτούς γάμους που περιλαμβάνονται στην έρευνά μας:

«...άλλαζαν ρούχα μέσα στην εκκλησία, έβαζαν ένα άσπρο πουκάμισο, έτσι πώς να το πούμε, ένα πουκάμισο, με σταυρούδια κάπως φτιαγμένα. Τα βάζαμε έτσι, τις ερίχναμε νερό απάνω στο κεφάλι και αυτό ήταν (Ερ. Μεσ στην εκκλησία ή δίπλα στη θάλασσα γινόταν η βάπτιση;) Μεσ στη θάλασσα. Στην άκρη στη θάλασσα, όχι μέσα στην εκκλησία. Πού να τις έβαζες μεσ στο καζάνι; (Ερ. Μέχρι πόσους έχετε τύχει να έχετε βαπτίσει μαζί;) Μέχρι τρεις (Ερ. Τη κοπέλα την είχατε ρωτήσει αν ήθελε να βαπτιστεί,

να αλλάζει όνομα) Όχι, αλλά δεν γινόταν αλλιώς, έτσι γινόταν κι αυτή δεν έλεγε τίποτα (Ερ. Η κοπέλα ήξερε τη γλώσσα, της είχε γίνει κατήχηση, ήξερε να λέει το Πιστεύω;) Όχι, τότε όχι. Αυτά έγιναν μετά, τώρα... (Ερ. Ποια ήταν η βασική στάση της επίσημης εκκλησίας;) Να σου πω και την αλήθεια ότι τα γραφεία δεν τους θέλουν τους μικτούς γάμους. Και μας το 'χουν πει να αποφεύγουμε κιόλας. Όμως εμείς έχουμε προβλήματα, τα παιδιά μένουν ανύπαντρα.. Ως πότε θα κρατήσει το χωριό; Αλλά η αρχιεπισκοπή το βλέπει διαφορετικά. Ξέρω γω τώρα πώς το βλέπουν εκεί πέρα. Ξέρουν στην Αθήνα εκεί τι γίνεται κάθε μέρα στον κόσμο, δεν βλέπουν τίποτα; Πολλά παιδιά ανύπαντρα, τι θα γίνει, δεν το βλέπουν; ...».

Ο γάμος γίνεται συνήθως 20 μέρες ή ένα μήνα μετά τη βάπτιση, γίνεται στην εκκλησία του χωριού, η γυναίκα συνεχίζει να μη γνωρίζει τη γλώσσα και συχνά είναι έγκυος. Απουσιάζουν λόγω πραγματικών προβλημάτων (βίζα) ή εσκεμμένων δυσκολιών οι γονείς και οι συγγενείς της κοπέλας, ο κουμπάρος συνήθως είναι ο ίδιος με τη βάπτιση ή άλλος φίλος ή συγγενής του άνδρα, ακολουθεί γλέντι σε τοπικό μαγαζί ή στο σπίτι στο οποίο η γυναίκα νοιώθοντας έκπληκτη, ξένη ή και πιεσμένη κάνει προσπάθειες να μιμηθεί τα τοπικά γαμήλια έθιμα:

«(Ερ. Την ημέρα του γάμου πως ένιωσες;) Πολύ χάλια. Πολύ στενοχωρημένη. Από μέσα μου έβραζα κι απ'έξω γελούσα, δεν κατάλαβε κανένας τίποτα. (Ερ. Ήρθαν οι γονείς σου στο γάμο;) Καθόλου. Κανένας. Γιατί ήτανε, τότε με το πόλεμο στην Αλβανία το '97 που δε μπορεί κανένας στα σύνορα εδώ...».

«Ήλθα στις 26 τον Οκτώβριο και ο γάμος έχει γίνει στις 11 τον Νοέμβριο. (Ερ. Είχαν έλθει συγγενείς σου από την Αλβανία στο γάμο;) Όχι κανένας, δεν μπορούσαν, ήθελαν βίζα.... (Ερ. Τι θυμάσαι από το γλέντι του γάμου;) Τα τραγούδια, δηλαδή τα πιο πολλά ήταν δημοτικά. Χόρεψα, να προσπαθούσα να..στην Αλβανία είναι σχεδόν τα ίδια, χορεύονται με τον ίδιο τρόπο, όχι ακριβώς μα τα καταφέρνεις όταν θέλεις...».

Η άποψη του τοπικού ιερέα για τους γάμους τους οποίους συνήθως τελεί ή παρευρίσκεται: «...εντάξει εμείς κάναμε το γάμο, αλλά ήταν περιφρόνηση για τις κοπέλες. Όταν κάνεις το γάμο και δεν βλέπεις το σόϊ σου. Τόβλεπα, στενοχωριόταν, το σκεφτόταν. Πάντως, μια φορά, εγώ, για μένα δε μ'άρεγε. Πάντα απ' το σόϊ το δικό μας να 'ναι δέκα άτομα, από 'κει κανένας...».

Η γυναίκα, ιδιαίτερα στην αλβανική παραδοσιακή κοινωνία, θεωρείται αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την τεκνοποίηση ιδίως αγοριών, τα οποία αποτελούσαν τους καθοριστικούς παράγοντες της παραγωγικής και εξουσιαστικής δύναμης της οικογενειακής ομάδας τόσο σε περίοδο ειρήνης όσο και σε περίοδο συγκρούσεων. Από την άποψη αυτή η στειρότητα ή η γέννηση κυρίως κοριτσιών δεν αποτελούσαν μια οδυνηρή έκβαση της ζωής της γυναίκας, η οποία σε θεσμικό επίπεδο δικαίωνε τη «σύγκρια», αλλά και έναν από τους λόγους χωρισμού ή και επιστροφής της γυναίκας στους οικείους της. Στον αντίποδα, η τεκνοποίηση και μάλιστα αγοριών καθιστούσε τη γυναίκα πρόσωπο απαραβίαστο στη βεντέτα και της εξασφάλιζε, ως εκ τούτου, ρόλο μεσολαβητή στις ανδρικές διενέξεις.³⁰

Στη σύγχρονη εποχή η εγκυμοσύνη, ενώ συνεχίζει να αποτελεί τον κύριο στόχο του γάμου, ωστόσο: α) δεν σχετίζεται με ένα στοιχειώδη προγενετικό έλεγχο, β) απουσιάζει εντελώς η γνώμη της γυναίκας για την εποχή κύησης ή τον αριθμό των παιδιών, γ) συνοδεύεται από αποβολές ή και σε ορισμένες περιπτώσεις με τη γέννηση παιδιών με σοβαρά προβλήματα υγείας.

Τα προβλήματα αυτά αυξάνουν τις ψυχικές εντάσεις της γυναίκας και μαζί τις τάσεις φυγής και επιστροφής, παρά το ζήτημα της «ντροπής», στην οικογένεια προέλευσης:

«Το δεύτερο παιδί δεν το ήθελα με τίποτα. Του λέω του σύζυγός μου να το βγάζουμε. Όχι μου είπε. Γιατί, μου λέει. Δε θέλω λέω ακόμα να γεννηθεί το δεύτερο παιδί, γιατί δεν είναι κατάσταση αυτή με τους γκονείς σου. Δε μου φέρουν καθόλου καλά, δε με καταλαβαίνουνε. Όχι μου λέει αυτό το παιδί θα γεννηθεί. Και τι 'κανα εγκώ. Ανέβαινα στα δέντρα για να πέσει το παιδί, να πηδάω από 'κει, από δύο μέτρα. Και δε με νοιάζει κι αν πεθάνω. Και μου λέει είναι επικίνδυνο αυτό που κάνεις, θα πεθάνεις κι εσύ. Άστα να πεθάνω. Τόσο βαρέθηκα...μετά σήκωσα το άλλο παιδί...ήτανε και βαρύ, το πήρα το 'βαλα να πλύνω τα χέρια και μετά έσπασαν τα νερά. Και γέννησα πρόωρο. Οκτώ μηνών. Απ'τη στενοχώρια πο'χα...».

Η βάπτιση, η αλλαγή θρησκευματος και συχνά ονόματος, ο γάμος και η γέννηση των παιδιών αποτελούν τους κατεξοχήν κρίκους σύνδεσης της γυναίκας με την οικογένεια του άνδρα και την τοπική κοινωνία. Ωστόσο τα προβλήματα της ξενότητας, των

---

³⁰ Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι στο πλαίσιο της βεντέτας η τιμωρία για το φόνο μιας γυναίκας σήμαινε φόνο ενός αριθμού ανδρών του γένους του φονιά, ίσου με τον αριθμό των παιδιών που θα γεννούσε η γυναίκα (Ψιμούλη 2005: 173-174, 176-177, 212-213).

διακρίσεων και των εντάσεων της γυναίκας συνεχίζονται καθώς η παρουσία της σηματοδοτείται, περιπτωσιολογικά ή με σταθερό τρόπο:

- 1) από την σχεδόν πλήρη άγνοια της ελληνική γλώσσας αλλά και των ειδικότερων νοημάτων της ανάμεσα στις τοπικές «διαλέκτους»·
- 2) από τους ρητούς ή άρρητους, σχηματικούς ή βίαιους χαρακτηρισμούς ως «ξένη» ή «Αλβανίδα», μαζί με όσα αυτοί οι χαρακτηρισμοί συνεπάγονται στο επίπεδο της εθνοτικής ταυτότητας, της γυναικείας προσωπικότητας, της ηθικής και της σεξουαλικότητας·
- 3) από τη ρητή ή συμβολική βία της οικογένειας συνολικά ή κάποιων μελών (διαφωνίες, συγκρούσεις, ξυλοδαρμοί)·
- 4) από τον μόχθο των εργασιών μέσα και έξω από το σπίτι (στο όνομα της νοικοκυροσύνης, της εργατικότητας και της υποταγής)·
- 5) από την αποξένωση ή την ελλειπή επικοινωνία, κυρίως τηλεφωνική, με την οικογένειά της·

Είναι χαρακτηριστικές κάποιες αφηγήσεις σχετικά με την ενδοοικογενειακή βία στους μικτούς γάμους, όπως αυτές του τοπικού ιερέα μιλώντας για μια Αλβανίδα κοπέλα: «...είχε προβλήματα, δεν τεκνοποιούσε, την έτρεξαν στους γιατρούς. Μετά έπιασε ένα κοριτσάκι. Τότε έπεσε γκρίνια, τις έλεγε κουβέντες η πεθερά, τη χτυπούσαν...». Εξίσου σημαντικές είναι και οι αφηγήσεις του ίδιου ιερέα σχετικά με τη σύζυγο σ' έναν άλλο μικτό γάμο: «...της λέω, πώς τα πάζς,, γιατί με τον άνδρα της είμαστε συνομήλικοι. Ορίστε μου λέει.. Είμαι σηματομεμένη εδώ, με χτύπησε. Γιατί, της λέω, ήπγιε τίποτα; Όχι, μούπε, απ' τα νεύρα του. Κάνε υπομονή της λέω. Πάω μετά και τον βρίσκω. Καλά, του λέω, τι πράμα είναι αυτά, δεν ντρέπεσαι; Βρήκες γυναίκα, την έφερες εδώ απ' την Αλβανία, δεν εύρισκες να παντρευτείς, είσαι πενήντα χρονών άνθρωπος και τώρα τη χτυπάς κι από πάνω; Κι έχεις και δυο παιδάκια, κρίμα...».

2.3. Σχέσεις με την τοπική κοινωνία

Οι ανωτέρω σύνθετες καταστάσεις προσαρμογής και αντίστασης, ξενότητας και μιμητισμού, υπομονής και διαφυγής, μεταφράζονται σε ψυχικές πιέσεις, ενοχές, αισθήματα αυτομομφής και περιθωριοποίησης, που σε κάποιες περιπτώσεις οδηγούν σε αυτοκαταστροφικές ενέργειες ή και απόπειρες αυτοκτονίας:

«(Ερ. Όταν ήρθες εδώ πως ένιωσες;) Χαμένη. Ήθελα να φύγω, δεν μ' άρεσε, δεν μ' άρεσε καθόλου. Δηλαδή μόλις σηκώνεσαι το πρωί βλέπεις τα βουνά, ότι σε πλακώνει κάτι, δεν μ' άρεσε καθόλου. (Ερ. Πως προσαρμόστηκες;) Τι έκανα; Ε πήγα σ' όλα, σε δουλειές στα καπνά, στα καλαμπόκια ξέρεις, όλες δουλειές του χωριού, στο σπίτι ξέρεις έβαλα να καθαρίζω το σπίτι...Γι' αυτό ξέρεις ξέχασα να δώσω σημασία απ' την αρχή. Δεν θα τα πήγαινα καθόλου καλά, γιατί ή θα έφευγα πάλι σπίτι μου, και μετά τι; (Ερ. Αν γύριζες πίσω τι θα γινόταν;) Δύσκολα ήτανε. Γιατί κανείς από την οικογένεια μου δεν ήθελε να παντρευτώ δω...».

«(Ερ. Όταν ήρθες σε πρώτη επαφή με το μέρος, πως ένιωσες;) Όχι, δε μου άρεσε, πιο πολύ με ενόχλησε η μοναξιά μου, ότι θα θα ήμουνα μόνη. Η γλώσσα μου..που δεν ήξερα λέξη..και, μετά η δουλειά. Που εγώ δεν ήξερα καν αγροτικές δουλειές...(Ερ. Η κοινωνία πώς σ'αντιμετώπισε;) Απλώς με ρωτάν, αν έβγαινα στο μπαλκόνι κι μ'έβλεπν στο δρόμο, με σταματάνε οπωσδήποτε. Από πού είσαι, πώς σε λένε και γιατί ήρθες εσύ εδώ, για ποιο λόγο. (Ερ. Με τη γλώσσα πως τα πήγες;) Πολύ χάλια. Και έκλαιγα. Πολύ χάλια. Καθόλου λέξεις δεν ήξερα)...(Ερ. Τα πεθερικά σου πως φέρθηκαν;) Ανακατεύουνε συνέχεια ...δεν μου έχει αγκάπη εμένα ο άντρας μου. Έπαιρνε αποφάσεις απ'αυτούς. Αυτός ήταν ο τσακωμός. Συνέχεια....δεν καταλαβαίνουν εμένα, δεν κατάλαβαν ποτέ που ήμουν μακριά χωρίς κανένα, σε μοναξιά. Τα πάντα, όλα μόνη μου...(Ερ. Πως αντέδρασες, τι ήθελες να κάνεις;) Δηλαδή να πεθάνω δε με νοιάζει...ήθελα να πεθάνω...να αυτοκτονήσω, ναιμ πολλές φορές. Πως να το πω τώρα, ντρέπομαι, Να πνιγώ ήθελα, δηλαδή είμαι σε ζένο περιβάλλον, δεν έχω κανένα απο δικός μου, κανένας δε θα δείξει σημασία εδώ...μετά ήθελα να πω φάρμακα, ποντικοφάρμακα...».

Η σύντομη, επιλεκτική και αναγκαστική αλλαγή του θρησκευματος και του ονόματος της κοπέλας, ενδεχομένως στο όνομα της ανάγκης προσαρμογών και επίδειξης «καλού χαρακτήρα», συνοδεύεται από μια άμεση ανταπόκριση στο τυπικό της Ορθοδοξίας (εκκλησιάζεται συχνά, νηστεύει, προσεύχεται, κάνει τάματα, συμβουλευεται τους ιερείς, κ.λ.π.):

«(Ερ.Τώρα που έγινες χριστιανή ποια είναι η σχέση σου με την εκκλησία;) Μια χαρά. Πηγαίνω στην εκκλησία ας πούμε, νηστεύουμε. Εγώ παράδειγμα νήστεψα δυο τρεις χρονιές. (Ερ. Παίρνεις και το παιδί μαζί σου στην εκκλησία;) Ναι και την πεθερά μου μαζί. (Ερ.

Προσεύχεσαι;) Μέσα σου λέω μια ευχή, αυτά όλοι τα λένε. Όλοι ευχόμαστε για κάτι να συμβαίνει αυτό, να βοηθήσει σ' αυτό...Πηγαίνω, νηστεύω, Χριστούγεννα, Πάσχα,Τετάρτη, Παρασκευή, πάντοτε...».

«(Ερ: Εδώ όταν έχεις ελεύθερο χρόνο πως περνάς, τι κάνεις;) Τι να κάνω, εντάξει. Απ' το πρωί εντάξει θα μαγειρέψω, θα μαζέψω το σπίτι μου... δεν έχω τι να κάνω, εδώ μέσα στο σπίτι. (Ερ: Τηλεόραση βλέπεις καθόλου;) Ναι βλέπω, αλλά πιο πολύ το βράδυ. Το μεσημέρι έτσι λίγο το μεσημέρι και μετά το βράδυ. Το πρωί καθόλου. (Ερ: Τι σου αρέσει να βλέπεις περισσότερο που σ' ευχαριστεί;) Εντάξει, έργα πιο πολύ, σίριαλ τέτοια. Εκπομπές το μεσημέρι τίποτα, όχι...(Ερ: Μουσική ακούς απ' την πατρίδα σου; Έχεις κασέτες μαζί σου;) Ναι, ναι. Ακούω το πρωί που μαγειρεύω και δε βάζω τηλεόραση...».

Τις συμπεριφορές αυτές ο ιερέας της περιοχής αντιμετωπίζει άλλοτε με θαυμασμό («είναι πιά σεμνές από τις δικές μας») και άλλοτε με καχυποψία («τις βλέπω να προσεύχονται, κάτι λένε, δεν ξέρω τι γλώσσα μιλάνε, μπορεί να το κάνουν για να δείξουν»):

«...είναι καλή κοπελίτσα, δουλεύει, μπήκε στα δικά μας τα κόλπα, συνηνοείσαι, μπήκε σε καλή σειρά. Τα παιδιά της τα φέρνει στην εκκλησία, τα κοινωνάει, έρχεται συνέχεια. Με σέβεται, κι εγώ την αγαπάω...».

«...είναι σεβαστικές απέναντί μου, με σέβονται. Είναι καλύτερες απ' τις ντόπιες. Η ντόπια μπορεί να μη σε σεβαστεί. Αυτή θα σε σεβαστεί καλύτερα. Στο λέω 'γώ (Ερ: Όταν έρχεται στην εκκλησία μία γυναίκα που πριν ήταν μουσουλμάνα και έγινε χριστιανή λέει κάποια προσευχή, ποιά είναι η σχέση της με το θείο;) Λέει μια προσευχή, πάνω απ' τις εικόνες πάει. Κάτι λέει. Δεν ξέρω όμως τι λέει, μουρμουρίζει μαναχή της εκεί, μουρμουρίζει και κάνει το σταυρό της κανονικά. Τώρα τι λέει μαναχή της εκεί πέρα δεν ξέρω, αλλά πάντως λέει...και τα παιδιά της κανονικά, τα φέρνει στην εκκλησία, τα κοινωνάει. Τη βλέπω στο ντύσιμό της που δεν βάνει παντελόνια να 'ρθει στην εκκλησία. Τη φούστα της, τη μακρυνά, κανονικά, κατάλαβες, μη σου πω καλύτερα κι από τις ντόπιες, οι ντόπιες τίποτα...».

Συνοψίζοντας τις αναφορές στις αναγκαστικές αλλαγές του θρησκευόμενου, του ονόματος, της γλώσσας και των επιμέρους γαμήλιων συνηθειών θα λέγαμε ότι αυτές ενέχουν μία βιαιότητα «προσηλυτισμού» και «ηθικής σταδιοδρομίας» δυσανάλογη

τόσο σε σχέση με ορισμένα νομικά και θεσμικά προαπαιτούμενα (οικογενειακό δίκαιο, διεθνείς συμβάσεις για τους μετανάστες, προληπτική ιατρική, κ.λ.π.) όσο και σε σχέση με ορισμένες θρησκευτικές ελευθερίες και εκκλησιαστικούς κανόνες. Σε κάθε περίπτωση το «πνεύμα της οικογένειας» (συμβολικές ιεραρχίες, συστήματα διαδοχής, ηθικά καθήκοντα, καθημερινές υποχρεώσεις) συχνά συμβάλλει με τον δικό του τρόπο στην παραγωγή και την επιβολή πρόσθετης ρητής ή συμβολικής ενδοοικογενειακής βίας σε βάρος των αλλοδαπών γυναικών.

2.4. Σχέσεις με την οικογένεια προέλευσης

Οι τρόποι και τα περιεχόμενα επικοινωνίας/επίσκεψης της γυναίκας με τους γονείς, μέλη της οικογένειας ή την περιοχή προέλευσης εξαρτώνται τόσο από τις αποστάσεις και τον διαθέσιμο χρόνο αλλά και το χρήμα όσο και από τα συμβολικά διακυβεύματα των επαφών (επιτυχημένος γάμος, παιδιά, κατάσταση του συζύγου, σχέσεις με τα πεθερικά, κ.ο.κ.). Το αίσθημα της «ντροπής» ή της «καλής τύχης», σε σχέση με τον γάμο, φαίνεται να καθορίζει τα ποσοτικά και τα ποιοτικά περιεχόμενα των σχέσεων επικοινωνίας με την κοινωνία και την οικογένεια προέλευσης:

«(Ερ. Μετά το γάμο ήρθαν καθόλου οι δικοί σου να σε δούν;) Μετά από εννιά μήνες ήρθε ο πατέρας. Κι άμα είδε, στενοχωρέθηκε πάρα πολύ. Και δεν εκφράστηκε, όμως εγώ το κατάλαβα όλο το σκηνή. Και εγώ έπαιζα το αντίθετο...Εκανα εγώ το λάθος μου, δεν μπορούσα να γυρίσω πίσω...».

«(Ερ. Μετά το γάμο ήρθαν καθόλου οι δικοί σου να σε δούν;) Πρώτη φορά πήγα στα σύνορα για να ιδεί η μάνα μου το παιδί. Γιατί ο πατέρας μου τότε είχε φτιάξει τα καρτιά, είχε βγάλει αυτή τη βίτσα που λέμε κι ήρθε. Ναι, ήλθε ο πατέρας μου εδώ. Και είπε, καλά έλεγαν τότε για πισίνες, που είναι; ...Καλά ρε πατέρα λέω σιγά τις πισίνες...».

«(Ερ. Πηγαίνεις συχνά στους δικούς σου στην Αλβανία;) Πηγαίνουμε συνέχεια, κάθε δυο, τρεις μήνες. Για μια εβδομάδα και ξαναρχόμαστε. Είναι κοντά. Θα ξεκινήσουμε με το αμάξι σε πέντε ώρες είμαστε εκεί. Τρώμε, πίνουμε και γυρνάμε. Αμα πηγαίνεις με λεωφορείο δεν θα κάνεις πέντε ώρες θα μπορείς να πας σε επτά και οκτώ ώρες ...Πηγαίνω Παρασκευή το απόγευμα και γυρνάω Κυριακή το βράδυ...(Ερ. Πως περνάς τις μέρες σου όταν πηγαίνεις στην Αλβανία;) Βρίσκω τις φίλες μου ή πάω σε καφετέριες

ξέρεις περνάω καλά. (Ερ. Τι συνήθως λέτε με τις φίλες σου;) Τι λέμε; Ε εντάξει λέμε και πέντε κουβέντες παραπάνω. Φυσιολογικό δεν είναι; Γυναικείες κουβέντες!...».

2.5. Σχέσεις με τους ομοεθνείς

Τα κριτήρια που κάνουν τις σχέσεις με τους γονείς και την οικογένεια τυπικές, απόμακρες ή ενοχοποιητικές φαίνεται να λειτουργούν και στην τοπική κοινωνία όταν πρόκειται για επαφές με άλλες γυναίκες από την Αλβανία. Πρόκειται για σχέσεις που αποφεύγονται ή διατηρούνται χωρίς κάποιο αίσθημα οικειότητας, επικοινωνίας ή αλληλεγγύης.

«(Ερ. Κάνεις παρέα με άλλες κοπέλες από την Αλβανία;) Όχι. Περισσότερο έχω με Ελληνίδες σχέση. Με φέρουν και καλά. Δεν έχω κανένα πρόβλημα. Και με θέλουν για φίλη ρε παιδί μου, απλώς εγώ δεν ευκαιρώ, δηλαδή να πάω στο σπίτι να πιω ένα καφέ....Θα βάλεις ένα καφέ, θα πίνεις, ε, θα πεις πέντε κουβέντες, δε θα σ'ακούει κανένας, τα πάντα...».

«(Ερ. Κάνεις παρέα με άλλες κοπέλες από την Αλβανία;) Με κανένα, με κανένα. Γιατί; Γιατί δε θέλω. Δεν ξέρω γιατί. Γιατί, σε βάζουν σε λόγια...».

Συνοψίζοντας, οι σχέσεις των αλλοδαπών γυναικών με τους ομοεθνείς διατρέχονται από αντιφάσεις και αμφισημίες που εντείνουν τόσο το αίσθημα της ξενότητας όσο και το ζήτημα της προσωπικής και κοινωνικής «ταυτότητας».

3. Το μέλλον

3.1. Προσδοκίες για το μέλλον των παιδιών

Οι βασικές προσδοκίες για τα παιδιά εντοπίζονται στην επιθυμία τους να μη γίνουν αγρότες, να σπουδάσουν (αναφέρονται συνήθως υψηλού κοινωνικού γόητρου επαγγέλματα) και να φύγουν από την περιοχή. Στην πιθανότητα τα παιδιά να μην απομακρυνθούν από την περιοχή ή να μην σπουδάσουν, ως καλύτερη λύση θεωρείται η πολυπαρασχόληση από την οποία το γεωργικό επάγγελμα σχεδόν απουσιάζει:

«(Ερ. Τι ονειρεύεσαι για τα παιδιά σου;) Να μεγαλώσω τα παιδιά, επειδή πάει πολύ καλά στα γράμματα, θα το βοηθήσω, να πάει να σπουδάσει. Η μικρή θέλει αεροσυνοδός (Ερ. Εσύ τι θέλεις;) Γιατρός (Ερ. Για το γιο σου τι θέλεις;) Αξιωματικός πολεμικός, λέει

αυτός. Αυτό θέλω κι εγώ. Αξιοματικός πολεμικός... του χρόνου τα βάλω αγγλικά και θα δούμε...».

«Θέλω να διαβάσουν για να σπουδάσουν. Αυτό είναι.(Ερ. Εάν τυχόν τα παιδιά τελειώσουν το σχολείο και δεν περάσουν πουθενά, και μείνουν στην περιοχή, θα σε πειράζει;) Όχι δεν θα με πειράζει, αφού να βρουν μια δουλειά να δουλέψουν (Ερ. Αν γίνονταν αγρότες θα σε πείραζε;) Πού να γίνουν αγρότες; Τι να κάνουν εδώ; Δεν υπάρχουν δουλειές, που να πάνε να δουλέψουν; Όχι αγρότες!!!».

«Μακάρι να πάει καλά, να είναι υγιής, στο σχολείο να μάθει. Να δηλαδή να σπουδάσει και να φύγει από το χωριό...Εγώ αν βλέπω το παιδί μου ότι πάει καλά, ας είναι και στην Αθήνα, ας είναι κι όπου να 'ναι, δεν έχω πρόβλημα...».

Πολλές από τις προσδοκίες για φυγή των παιδιών από την περιοχή στηρίζονται και στις εκπαιδευτικές επιδόσεις των παιδιών. Σύμφωνα με τον τοπικό ιερέα: «...τα παιδιά απ' αυτούς τους γάμους είναι εξυπνότερα, το μυαλό τους δουλεύει, πιο καλοί μαθητές είναι, σαΐνια, βγαίνουν αστέρια στα γράμματα. Τώρα γιατί, έχουν μνήμη τέτοια, δεν το ξέρω...».

Βέβαια, οι σκέψεις του ιερέα πάνε πιο μακριά, βλέπει την παρούσα δημογραφική ενίσχυση περιστασιακή, ληξιπρόθεσμη «...οι ξένες που έρχονται είναι όπως ήμασταν εμείς εδώ και τριάντα χρόνια. Παλιά, πίσω απ' τον ήλιο. Ενώ τώρα ζύπνησαν. Είδαν χρήμα, είδαν πώς ζει ο κόσμος, άνοιξαν τα μάτια τους, είδαμε τηλεόραση, πήγαν στην Αθήνα. Μετά από λίγα χρόνια θα φύγουν τα παιδιά τους για Αθήνα, πάλε εκεί θα καταλήξουν κι αυτές...».

3.2. Η «επιστροφή» και η «παραμονή»

Η επιθυμία ή η πιθανότητα επιστροφής στην περιοχή προέλευσης ή την Αλβανία τόσο σε περίπτωση «αποτυχίας» (χωρισμός, οικονομικές δυσκολίες) όσο και σε περίπτωση επιτυχίας (πλουτισμός, δυνατότητα μετακινήσεων, ελεύθερος χρόνος) δεν φαίνεται να αποτελεί μέλημα των γυναικών. Η επιστροφή περιορίζεται στη «βόλτα» (αργίες, Σαββατοκύριακα) ή σε ένα μόνο μέρος των διακοπών:

«(Ερ. Εχεις σκεφτεί ποτέ να γυρίσεις και να μείνεις στην Αλβανία;) Όχι γιατί τώρα είμαι μαθημένη εδώ. Δεν μπορώ να φύγω.(Ερ. Θα 'θελες πλέον σ' όλη σου τη ζωή να ζήσεις εδώ;) Ε,ναι. (Ερ. Οι γονείς σου τι θέλουν;) Και η μανα μ' πηγαίνει εκεί και δεν μπορεί να καθήσει γιατί είναι μαθημένη εδώ. Πάνε δυο μέρες τρεις, μου λέει, και θέλουν να γυρίσουν πάλι εδώ λέει. Εε ναι, ναι, η ζωή είναι εδώ τώρα. Δεν υπάρχει Αλβανία. Αλβανία πάμε μόνο μια βόλτα...».

Οι γενικότερες προσδοκίες για το μέλλον εντοπίζονται στην πιθανότητα εργασίας, την απόκτηση καλύτερου σπιτιού και αυτοκινήτου, το ενδεχόμενο μετακίνησης προς τις πλησιέστερες πόλεις και τις σπουδές των παιδιών. Σε ό,τι αφορά τις προσδοκίες για εργασία, αυτές, ενώ συνδέονται με την ανάγκη απόκτησης υπηκοότητας και παίρνουν υπόψη την ανεργία, ωστόσο, δεν αναφέρονται σε κατώτερες ή επισφαλείς εργασίες. Για παράδειγμα, υπάρχει έκδηλη άρνηση για την πιθανότητα εργασίας στον καθαρισμό σπιτιών ή την φύλαξη ηλικιωμένων:

«Να 'χα ένα σπίτι δικό μου, να 'χα ένα αμάξι, και να μεγαλώσω τα παιδιά. Και δουλειά. Ό,τι δουλειά να τύχει. Δεν έχω πρόβλημα εγώ. Και σε εστιατόρια δουλεύω και να πάω στα σπίτια να καθαρίσω...ό,τι δουλειά. Αλλά καλύτερα να είχα μια άλλη, καλή δουλειά...».

«Ηθελα μια δουλειά μόνιμα να δουλέψω κάθε μέρα, τίποτα άλλο. Ό,τι δουλειά να ήτανε, δεν είχα πρόβλημα μόνο να 'χω μια δουλειά κάθε μέρα, ξέρεις να προσφέρεις κάθε μήνα ένα μισθό στο σπίτι...αλλά να πάω να μαζέψω ένα γέρο, μια γριά, δε μπορώ με τίποτα...».

Η απόκτηση της υπηκοότητας θεωρείται ότι αποτελεί την απαρχή για μια σειρά «νόμιμα» δικαιώματα και ρόλους σε όφελος της οικογένειας και απορρίπτεται η πιθανότητα να αξιοποιηθεί για την διεκδίκηση διαζυγίου ή άλλων δυνατοτήτων «αυτονομίας»:

«Θέλω να μου βγάλουν μια ταυτότητα και το βιβλιάριο για να, πως το λένε, για τις εκλογές. Δεν πηγαίνω, δεν έχω (Ερ. Γιατί κατά τη γνώμη σου αυτά δεν τα βγάζουν;) Ξέρω γω τώρα. Είναι πολλοί Αλβανοί και δεν μπορούνε να βγάλουνε. Άλλοι είναι πιο καλύτεροι, άλλοι είναι πιο κακοί και δεν μπορούν να ξέρουν ποιος είναι καλός; Εγώ

είμαι με τη φουρνιά μου καλή, δεν ήρθα να παντρευτώ, να πάρω ταυτότητα και να τον χωρίσω. Εγώ θέλω μια ταυτότητα με τα παιδιά, να γνωρίσουν τα παιδιά και να πάω να ψηφίσω, αυτό. Δεν θέλω τίποτα άλλο...».

Ενας πρώτος απολογισμός της μεταναστευτικής εμπειρίας και του γάμου εντοπίζεται σε μια σειρά προσπάθειες και προσαρμογές, πιέσεις και εντάσεις, εκλογικεύσεις και προσδοκίες που αφήνουν, τελικά, ένα «συμβιβαστικό αίσθημα»:

«(Ερ. Σου αρέσει η ζωή όπως είναι τώρα εδώ;) Όχι τόσο πολύ, όχι τόσο καλά...».

«Να σου πώ ότι θέλεις, ότι ψάχνεις στη ζωή δα θα τά βρεις όλα. Μα σχεδόν ναι ,ναι, ναι είμαι ευχαριστημένη. Εντάξει κανένας στη ζωή ξέρεις δεν είναι ευχαριστημένος απ' τη ζωή, να πούμε την αλήθεια...».

Συνοψίζοντας τις προσδοκίες των αλλοδαπών συζύγων σε σχέση με το μέλλον θα λέγαμε ότι παράλληλα με τις διακρίσεις και τις ανισότητες, τη βιαιότητα και τη ξενότητα, τις προσαρμογές και τις άμυνες τελικά αναπτύσσεται, συνειδητά ή ασυνείδητα, ένα «μοντέλο του αύριο» (οικονομική ασφάλεια, κοινωνική άνοδος, φυγή παιδιών από τη γεωργία) που είναι σχεδόν ταυτόσημο με αυτό των ντόπιων συζύγων.

2. Όψεις του κοινωνικού οδοιπορικού των ανδρών.

2.1. Κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον.

Το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον των ανδρών της περιοχής έρευνας στο πλαίσιο της τελευταίας εικοσαετίας χαρακτηρίζεται:

α) από τις μετακινήσεις των γεωργών/κτηνοτρόφων από τους ορεινούς οικισμούς, δηλαδή «γειτονιές συγκεντρωμένες γύρω από το ίδιο όνομα», σε πιά πεδινά μέρη της περιοχής,

β) από τη σταδιακή μετατροπή σημαντικού μέρους των μετακινούμενων κτηνοτρόφων σε εγκατεστημένους, οι οποίοι εκσυγχρονίζουν τις κατοικίες και τον κτηνοτροφικό τους εξοπλισμό (ζώα, λιβάδια, στάνες, αποθήκες, μεταφορικά μέσα) αξιοποιώντας αρχικά (μέσα της δεκαετίας του 1970) τις κρατικές πολιτικές ευνοϊκού δανεισμού και στη συνέχεια (δεκαετία του 1980) τις επιδοτήσεις από την ΕΕ:

«Η οικογένειά μου ζούσε πάντα εδώ στην περιοχή. Πιο πάνω ήμασταν. Σε μια ραχούλα προς τα πάνω, ακριβώς εκεί μέναμε και πριν 25 χρόνια ήρθαμε εδώ. Δεν γινόταν τίποτα με το δρόμο, μετά ήρθαμε εδώ το πολύ, πολύ για το δρόμο που είναι και κοντά...εκεί μέναμε η οικογένεια και οι συγγενείς με το ίδιο όνομα, μέναμε σαν όλοι σαν γειτονιά. Σαραντα οικογένειες ήτανε με το ίδιο όνομα...Μεταξύ μας δεν παντρευόμασταν, όχι τέτοια πράγματα, δεν είχαμε..Κατεβήκαμε την περίοδο που δόθηκαν κάποια δάνεια...και σεισμόπληκτοι, για να βοηθηθεί περισσότερο ο κόσμος...το δάνειο ήταν για κατοικία και το μικρό οικόπεδο...αλλού έδωσαν σπίτια, εμάς δάνεια και λέει φτιάχτο όπως θες...».

«...(Ερ: Πότε κατεβήκατε κάτω απ' το παλιό χωριό;) Ημασταν σεισμόπληκτοι, είχε γίνει σεισμός, βγαίνουν κάτι δάνεια και τα έδωσαν σα σεισμόπληκτους...φτιάξαμε κάτι κουζίνες με λαμαρίνες, ...(Ερ: Το δάνειο ήταν για κατοικία ή και για αγορά γης;) Όχι, μόνο για κατοικία. ...Μόνο το Χαλκιόπουλο και η Εμπεσσό, αυτά τα, εκεί που πήγε και συγκεντρώθηκε το χωριό, τους τα έδινε το κράτος...».

2.2. Εργασίες των γονιών

Οι γονείς περιγράφονται ως παραδοσιακοί, μικροί αγρότες ή μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι οι οποίοι παράλληλα με τα ζώα και την καλλιέργεια κάποιων εκτάσεων σε καλαμπόκι και τριφύλι εργάζονται, εποχικά ή περιοδικά, σε οικοδομές ή στα τοπικά δημόσια έργα. Μέσα από τις κανονικές ή τις «πρόωρες συντάξεις» τους διαφαίνεται η τάση για τη μείωση του κοπαδιού, των μετακινήσεων και του αγροτικού χαρακτήρα των εργασιών:

«Πήγαιναμε στο βουνό, μετά πηγαίναμε στα χιμαδιά. Μια χρονιά πηγαίναμε εδώ, την άλλη αλλού, έτσι. Πηγαίναμε απ' το καλοκαίρ'. Πήγαινε ο πατέρας μου κάτ', κανόνιζε λιβάδια ...είχαμε μέχρι εξακόσα ζώα...μετακινούμαστε όλη η οικογένεια...φεύγαμε τον Οκτώμβριο μέχρι Μάη... αρμέγαμε το βράδυ πήγαιναμε να φυλάξουμε για λύκο, να ξενοχήσεις στα πρόβατα. Την άλλη μέρα πάλι. Κοιμόμαστε κοντά στα ζώα...».

« Αγροτικές δουλειές. Ε ζωντανά έχουμε πράγματα καλαμπόκια, τριφύλλια, αυτά τα πράγματα...».

«...(Ερ: Οι γονείς σου με τι ασχολιόταν εδώ;) Καθαρά με την αγροτοκτηνοτροφία. Κι ο πατέρας μου δούλεψε γύρω στα έξι χρόνια στις οικοδομές όταν γινόταν το χωριό, εδώ μέσα ,αυτό. Είχε δουλέψει παλιά χειριστής γιατί πρόλαβε και μετά δούλευε χειριστής στα έργα στην Άρτα που γινόταν και μετά έπαθε ένα έμφραγμα και τέλειωσε βγήκε σε πρόωρη σύνταξη και βοηθάει εμένα άμα μπορεί δηλαδή. Του κάνει και καλό, δηλαδή για να κινείται δηλαδή...».

Η συνθετότητα των αλλαγών του αγροτικού χώρου της τελευταίας δεκαετίας (κρίση της καπνοκαλλιέργειας και της κτηνοτροφίας, φυγή νέων, σχετική αδρανοποίηση των πατριαρχικών δομών) φαίνεται να περιορίζει το ζωτικό αίσθημα της «οικογενειακής επιχείρησης» στην ηθική υποχρέωση του «χρέους προς την οικογένεια». Είναι ενδεικτικό, με βάση τον λόγο των συνομιλητών, ότι οι πορείες των αδελφών εξαρτώνται περισσότερο από τους μετασχηματισμούς και τις ευκαιρίες των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών (σπουδές, διορισμοί, πολυαπασχόληση, εποχικές εργασίες, κ.λ.π.) και λιγότερο από μια ορισμένη ιεραρχία ή σταθερή οικογενειακή στρατηγική:

«τα αδέρφια μου άρχισαν να παντρεύονται, να φεύγουν, τι να κάνω, είπα να καθίσω εδώ να μαζέψω τις δουλειές μου. Γιατί από παλιά ήταν αυτό το έθιμο, έπρεπε να μείνει με τους γονείς. Αυτοί αγωνίζονται τόσο, ε πρέπ' κάποτε να βοηθηθούν κι αυτοί...».

«Το ρόλο της οικονομίας του σπιτιού τον κρατάει ο πατέρας. Αυτός διαχειρίζεται τα χρήματα, παίρνει τις αποφάσεις. Ο πατέρας με συνεννόηση βέβαια αλλά ο πατέρας είναι ο αρχηγός...τα συζητάμε μαζί. Όχι όμως όπως παλιά, τώρα πολλά πράγματα άλλαξαν...».

2.3. Εκπαιδευτικές πορείες.

Παρά τη διαφοροποίηση των στρατηγικών και των συμβολικών δομών, το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των ανδρών επηρεάζει σημαντικά τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες τόσο απέναντι στην εξωγεωργική εργασία όσο και σε σχέση με τον

«καλό γάμο». Όπως και σε άλλες περιπτώσεις αγροτικών στρωμάτων οι συνηθισμένοι λόγοι διακοπής του σχολείου είναι:

- 1) το «έθος του κοινωνικού στρώματος» (πρόωρα ημερομίσθια, αίσθημα οικονομικής ανεξαρτησίας, παρέες, κυνήγι, αγροτικά μηχανήματα)·
- 2) η απόσταση των εκπαιδευτικών μονάδων από την περιοχή κατοικίας και η δυσκολία των μετακινήσεων·
- 3) οι οικονομικές ανάγκες και οι εργασίες της οικογένειας·
- 4) οι αντιφατικές προσδοκίες των γονιών·
- 5) η γενικότερη έλλειψη ενδιαφέροντος για το σχολείο·

«Μόνο δημοτικό. Ε, μόνο το σχολείο ήταν τότε το δημοτικό. Μετά, το γυμνάσιο ήταν μακριά, δεν είχαμε να σπουδάσουμε...».

«Μέχρι την έκτη, όλο το δημοτικό έβγαλα...δεν υπήρχαν λεφτά (Ερ. Οι γονείς σου θέλανε να συνεχίσεις;) Θέλανε και δε θέλανε. Με θέλανε και για δουλειές...».

«Εγώ πήγα, έβγαλα δημοτικό και δυο τάξεις γυμνάσιο... γιατί δεν ήμνα καλός μαθητής πήγαινα δεν πήγαινα το ίδιο ήταν...δεν είχα όρεξη για γράμματα...ζέφγα αλλού (Ερ. Τι σου άρεσε να κάνεις;) Τίποτα, να 'χω λεφτά στη τσέπ' και να γυρίζω...».

«..Σχολείο τελείωσα το γυμνάσιο και δεν πήγα στο λύκειο καθόλου...γιατί τότε ήτανε άλλη εποχή ρε παιδί μ', πώς να στο πω, δηλαδή ήμασταν και εμείς παιδιά εδώ πέρα ανήσυχα. Μας ενδιέφερε πιο πολύ να έχουμε λεφτά ας είμαστε 15-16 χρονών, 15 ζέρω γω. Θέλαμε να έχουμε λεφτά και να μην λέω γιατί. Ήξερα ότι δεν είχα κιόλας, ήθελα εγώ 16 χρονών, ζέρω γω 17 να πάω, να πάω να πω καφέ. Ήξερα ότι η μάνα μου κι ο πατέρας μου δεν είχαν οπότε κι εκεί έμεινα. Έφευγα από δω γκρουπ, όπως έρχονται οι Αλβανοί εδώ έτσι φεύγαμε κι εμείς από δω. Στην αρχή πηγαίναμε για ελιές, για βερίκοκα, για σταφίδες...».

«...μέχρι το δημοτικό, δεν είχα όρεξη για γράμματα. (Ερ: Οι γονείς σου τι ονειρεύονταν για σένα, τι θέλανε; Θυμάσαι τι περίπου λέγανε για σένα;) Απ: Μόλεγαν να φύγω, να πάω, ή να μάθω γράμματα ή κάποια τέχνη ή κάποια αυτά. Μ' άρεσε όμως στο έτσι, τα πρόβατα, τ'αγάπαγα...».

2.4. Εργασίες μετά το σχολείο.

Οι εργασίες που οι νέοι αναζητούν να κάνουν μετά τη διακοπή του σχολείου εντοπίζονται στην περιστασιακή αναζήτηση εισοδήματος στις κατασκευαστικές δραστηριότητες των πλησιέστερων πόλεων ή την εκμάθηση κάποιας τέχνης που σύντομα εγκαταλείπουν. Με άλλα λόγια όλα κατατείνουν στο όραμα της «επιστροφής στην οικογένεια» και κυρίως στη θέση του «αφεντικού».

Ανάμεσα στις προθέσεις τους είναι και η δημιουργία κάποιας σχετικά ανεξάρτητης, ως προς την πατρική, επιχείρησης η οποία τελικά ενσωματώνεται στην πατρική ή επιβιώνει με την παραχώρηση από τη πλευρά του πατέρα κάποιας έκτασης ή ορισμένων ζώων. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, παρατηρείται ότι η επιστροφή των νέων, που δυσκολεύτηκαν στις πόλεις, εκδηλώνεται την «εποχή των επιδοτήσεων» (δεκαετία του 1980), στηρίζεται στη σχετική οικονομική ευμάρεια της οικογένειας και αποβλέπει σε μια κατάσταση εργασίας και ζωής με τα χαρακτηριστικά του «αφεντικού»:

«Μετά έφυγα, πήγα στην Αθήνα έκατσα δέκα χρόνια και ξαναγύρισα πίσω. Στην Αθήνα τότε που πήγα έκανα στάνταρ μια δουλειά, δούλευα σε φούρνο. Σε φούρνο, όχι στην πώληση, μέσα στο εργαστήριο...μετά γύρισα πίσω. Όταν ήρθα εδώ πέρα είχε ο αδερφός μου το καφενείο τον βοήθαγα, έκανα μεροκάματο. Εντάξει δεν κάθισα...Αυτά έγιναν τον Σεπτέμβριο και μετά το Φεβρουάριο έρχεται η εταιρείαάνοιγε ένα παράρτημα και μου λέει ένας θείος μου «να πας, και να πας», λέω, εντάξει πάω λέω και τι έγινε. Ε και μετά πήγα και έχω 7 χρόνια που δουλεύω εκεί...Έχω και τα ζώα. Αυτά τα ζώα τα έχει ο πατέρας μου δηλαδή ένα μικρό ποσοστό. Εντάξει εγώ τα μεγάλωσα λίγο, ένα μικρό ποσοστό τα έχει ο πατέρας μου. Ο πατέρας μου από τότε που βγήκε σε σύνταξη του δίνω ένα κατσίκι το Πάσχα, δυο τρία ντενεκέδια τυρί, αλλά από κει και πέρα την εκμετάλλευση την έχω όλη εγώ...».

«Πήγα Μεσολόγγι τρία χρόνια. Δούλευα εκεί γιατί είναι ένας αδερφός εκεί πέρα. Δούλευα σε οικοδομές. Βαριά δουλειά είναι... Λόγω που ήταν βαριά και ήταν μακριά μετά ξαναήρθα πάλι εδώ...(Ερ. Εδώ ήταν καλύτερα;) Ναι τότε αρχίζανε και δίνανε επιδοτήσεις. Ήταν καλά...(Ερ. Βοήθησαν σε κάτι αυτά τα χρήματα;) Πως δε βοήθησαν. Πήρα ένα χωράφι εδώ απέναντι και έφτιαξα και το σπίτι πιο καλά, έριξα κι άλλα δυο πίσω. Μεγάλωσε, βελτιώθηκε...».

«Δεν έψαξα για άλλη δουλειά ο πατέρας μ' βασιόταν καλά από το θέμα το οικονομικό. Εγώ δεν είχα πρόβλημα να πω δεν έχω λεφτά πάω για δουλειά, αφού λεφτά είχα. Είχαμε πολλά ζώα τότε εμείς...ήταν διαφορετικές οι εποχές τότε...είχαμε πράμα εδώ σου λέω πολλά. Είχα δουλειά δική μας.Είχα τρακόσα πρόβατα και τρακόσα γίδια...(Ερ. Από τα χρήματα των επιδοτήσεων έκανες κάποιες αγορές;) Χτίσαμε εδώ το σπίτι', πήραμε κάποιο χτήμα,...μικροπράματα τώρα. Ψυγεία, πλυντήρια, τέτοια αυτά εντάξει...έχουμε φτιάξ' αποθήκ' μεγάλ'180 τετραγωνικά...».

Την «εποχή των επιδοτήσεων» και του «εκσυγχρονισμού της ζωής» φαίνεται να αυξάνει και η τάση για την «απομάκρυνση» των κοριτσιών με αιτία ή πρόσχημα τα πολιτισμικά πρότυπα (αποαγροτοποίηση), την εκπαίδευση (αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην εκπαίδευση, άνοδο του επιπέδου των προσδοκιών) ή τον γάμο (οι γονείς γίνονται πιο ελαστικοί ή και προτρεπτικοί σε ό,τι αφορά τις προγαμιαίες σχέσεις). Με άλλα λόγια το ρητό ή άρρητο ζητούμενο είναι η καλύτερη διευθέτηση, μεταξύ των αγοριών και υπό την ηγεμονία του πατέρα, της λεγόμενης «ακίνητης» οικογενειακής περιουσίας. Η σημαντική βελτίωση των εισοδημάτων και του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού με βάση την «εποχή των επιδοτήσεων» δίνει στην έννοια της διαδοχής-αναπαραγωγής πιά συγκρουσιακό χαρακτήρα, μέρος του οποίου αντανακλάται στη γαμήλια αγορά, ως πραγματικό δεδομένο ή φαντασιακό ζητούμενο.

2.5. Γαμήλια αγορά και εντοπιότητα.

Η τάση φυγής των γυναικών είναι χαρακτηριστική για την περιοχή. Με αφορμή τον εαυτό του ο τοπικός ιερέας επισημαίνει: *«...τα κορίτσια εδώ δεν με ήθελαν γιατί στα πρόβατα ήμουν. Ω!!! δεν ήθελαν με πρόβατα, ήθελαν να πάνε στην Αθήνα. Κανέναν οδηγό, τέτοιους κυνηγούσαν, δεν κυνήγαγαν βλάχους. Νάναι οδηγός, να μπαίνει μέσα στο αμάξι μονάχα, τίποτα άλλο. Νάχε κανένα μαγαζί, ας πούλαγε και κονσέρβες, δεν πείραζε, να μη φυλάει πρόβατα μονάχα...».* Χαρακτηριστικός μοιάζει να είναι και ο τρόπος της προίκας.

Αξιοποιούμε πάλι τον λόγο του τοπικού ιερέα: *«...(Ερ. Στις κοπέλες τι προίκα δινόταν;) Έπαιρνε χρήματα, αυτός που δεν είχε χρήματα, είχε πρόβατα. Έπαιρνε πρόβατα, γίδια, γελάδια. Τα χτήματα δεν τα έδιναν γιατί είχαν παιδιά. Άμα είχε παιδί δεν τόδινε το χτήμα. Το χτήμα, οικόπεδο αυτά είναι τ' παιδιού. Δεν είχε να πάρει η κοπέλα (Ερ. Ανάμεσα στα αγόρια ποιο συνήθως έπαιρνε το σπίτι;) Το μικρότερο το*

παιδί. Κι ήταν αυτό μετά που γηροκομούσε και τους γονείς και του 'μενε και το σπίτι (Ερ. Και τα χωράφια;) Τα χωράφια μοιράζονταν. Αν ήταν τέσσερα κομμάτια ένα κομμάτι θάπαιρνε κάθε παιδί ...». Η δυναμική γίνεται πιο σύνθετη αν λάβουμε υπόψη και την εμπειρία του ίδιου του ιερέα: «...όταν γύρισα από το στρατό εδώ δεν υπήρχε ούτε ρεύμα ούτε τίποτα. Ηθελα να φύγω. Λέει ο πατέρας μου κάτσε εδώ. Επρεπε να παντρευτούν οι κοπέλες πρώτα, για να παντρευτεί το παιδί. Αλλιώς πώς, δεν παντρεύονταν το παιδί, αποκλείονταν. Έκατσα μετά, πάντρεψα τις κοπέλες...».

Όμως στις δεκαετίες του 1980 και του 1990, σχεδόν ασυναίσθητα, οι άνδρες που συνειδητά ή ασυνείδητα, είχαν συμβάλει και επωφεληθεί από την απομάκρυνση των γυναικών, βρίσκονται στο τέλος της δεκαετίας του 1990 να αναζητούν, χωρίς επιτυχία, γυναίκες για να παντρευτούν.

Αλλοτε κάτω από τους ευφημισμούς της παραδοσιακής γαμήλιας αγοράς και άλλοτε κάτω από ελαστικότερα σημερινά κριτήρια οι νέοι αναζητούν καταρχήν στα γύρω χωριά και στη συνέχεια στα πιο απόμακρα χωριά μια «νύφη». Στο τέλος ορισμένοι αναγκάζονται να πάρουν μια αλλοδαπή γυναίκα. Σε κάθε βήμα διαπλέκονται οι παραδόσεις και οι αλλαγές, οι αντιστάσεις και οι αδράνειες των γαμήλιων αγορών.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή γαμήλια αγορά της περιοχής:

1) συζητούν και διαπραγματεύονται οι γονείς ή οι ηλικιωμένοι συγγενείς και μεταφέρουν στους υποψήφιους τις αποφάσεις τους ως δεδομένες και ανεξάρτητες από τυχόν αντιρρήσεις ή προβλήματα:

«Πήγαινε ένας εκεί και κοίταζε την κοπέλα ή το παιδί ποιο ήθελαν τώρα να παντρέψουν και πήγαιναν και βρίσκαν τον πατέρα του. Πήγαινε μεγάλος ένας κι ο άλλος, συζητάγανε εκεί τι έχει ο ένας τι έχει ο άλλος και άμα συμφωνάγανε τότε φέρνανε και τους ενδιαφερόμενους εκεί και λέγανε. Θυμάται, μου έλεγε ο πατέρας μου, περιπτώσεις όπου τη νύφη ο γαμπρός δεν την έχει δει ποτέ, την βλέπει στην εκκλησία μόνο. Πηγαίνανε στα σπίτια οι μεγάλοι, συζητάγανε και στην εκκλησία έβλεπε ο ένας τον άλλο. Τώρα τι θα 'τανε εκεί ποιος ήξερε...».

2) ο ερχομός μιας «ξένης νύφης», δηλαδή μιας ντόπιας νύφης από περιοχή μακρινή ή περιοχή με τα χαρακτηριστικά της «αλλοιώτικης» μπορούσε, σε περίπτωση επιτυχημένου γάμου, να «ανοίξει το δρόμο» και για άλλους γάμους από την ίδια περιοχή. Σε περίπτωση αποτυχίας του γάμου η νύφη και στη συνέχεια η περιοχή χαρακτηριζόταν από μια σειρά δοξασίες ή προλήψεις («δεν έχει καλές γυναίκες», «δεν κάνουν προκοπή»):

(«Ερ: Όταν πηγαίνατε να παντρευτείτε έξω από το χωριό από πού περίπου αναζητούσατε γυναίκες;») Απ' την Άρτα πέρα, και την Ευρυτανία ... μόλις ήρθε η μία σιγά-σιγά ήλθαν κι άλλες...άνοιξε ο δρόμος. Την είδαν αυτή ήταν εντάξει, που είναι να πάρομε κι άλλη, κι άλλη, κι άλλη...».

3) η βιασύνη και συχνά η βιαιότητα των προγαμιαίων συναλλαγών και του γάμου ήταν κοινός παρανομαστής των περισσότερων άμεσων όσο και «μεσολαβημένων» γαμήλιων στρατηγικών. Είναι χαρακτηριστική η αφήγηση του τοπικού ιερέα: «...Ο πατέρας μου είχε πρόβατα και πήγε να δει στο Μουζάκι της Καρδίτσας κάποιους συγγενείς. Εκεί κάποιος του προζένεψε μια κοπέλα. Πήγε την είδε και τα κανόνισε το ίδιο βράδυ, ούτε χάρδια ούτε τίποτα, ούτε και ήξερε κανείς τίποτα. Το ίδιο βράδυ. Στεφάνωμα και φευγούλα ...».

Στη νέα όμως περίοδο (τέλος δεκαετίας του 1990) η τοπική γαμήλια αγορά μετασχηματίζεται σημαντικά κάτω από το βάρος του «εκσυγχρονισμού» και της «αστικοποίησης». Η αύξηση των οικονομικών μέσων και των κοινωνικών προσδοκιών της μέσης γεωργικής οικογένειας προέκτεινε το ηλικιακό όριο γάμου των ανδρών που «δεν έπαιρναν απόφαση» (περιμένοντας κάτι καλύτερο ή δουλεύοντας πιά εντατικά για να συσσωρεύσουν κεφάλαια) ενώ, παράλληλα, απομάκρυνε τις γυναίκες από την περιοχή (συνέχιση σπουδών, εργασία στην πόλη, γάμος, κ.λπ.). Από την άλλη οι καταναλωτικές κατακτήσεις της αγροτικής οικογένειας προκειμένου να διατηρηθούν ή να αυξηθούν προϋπέθεταν λιγότερο «μοίρασμα» άρα και λιγότερους διεκδικητές. Σε κάθε περίπτωση η φυγή ή το «διώξιμο» των γυναικών, παρά τη διαφαινόμενη αγαμία των ανδρών, ήταν μια απαραίτητη λύση ή μια αναπόφευκτη συνέπεια.

Την περίοδο αυτή η «καλή οικογένεια» και ο σεβαστός «συμπεθερευτής» δεν αποτελούν για τη γαμήλια αγορά πειστικές και αποτελεσματικές προϋποθέσεις.

«... (Ερ: Υπάρχει περίπτωση μια οικογένεια να αρνηθεί σε μια άλλη το γάμο;) Ναι, υπάρχει, τώρα εξαρτάται πώς το βλέπει ο άλλος. Υπάρχουν δηλαδή οικογένειες που δεν τους φτάνει το όνομα, ας πούμε, η δικιά μου οικογένεια δε θα δώσει ποτέ παιδί...».

«...Τι έγινε μπάρμπα-Νίκο; Αυτή μας είπε όχι. Μη φοβάσαι, λέει, ξέρω άλλη. Άκου μπάρμπα-Νίκο αν πάμε και ζητάμε κοπέλες απ' το Καρπενήσι και απ' το Μεσολόγγι φράγκο δε θα μας μείνει. Άστο του λέω καλύτερα...».

Οι κοπέλες πιο πρόθυμες από παλιά να «δοκιμάσουν» δεν πείθονται εύκολα και δεν έχουν και τόσους φόβους για να πούν το «όχι»:

«...Πήγα στα διπλανά χωριά, αλλά δεν ήθελε καμία να καθίσει εδώ. Ήτανε όλες να ανέβουνε στην μεγάλη πόλη. (Ερ: Μίλησες με κάποιες απ' αυτές;) Πως δε μίλησα...άμα θες σε παίρνω αλλά να πάμε πάνω στην Αθήνα. (Ερ: Είχες φτάσει ποτέ με κάποια σε κάποια συμφωνία σε κάποιο άτυπο αρραβώνα ας πούμε;) Ναι, στη Άρτα, πέρα., από ορεινό χωριό. (Ερ: Και που χάλασε;) Ήλθε εδώ και δεν τς άρεσε, δεν της άρεσε εδώ, ήταν απομονωμένο λέει το σπίτι εκεί. (Ερ: Άλλη απόπειρα;) Άλλη απόπειρα όχι, δεν έγινε. (Ερ: Πόσο καιρό έψαχνες ας πούμε και ροτούσες;) Πέντε, έξι χρόνια, τίποτα, δεν έβγαине τίποτα. Είχανε φύγει οι κοπέλες, δεν ήθελαν να μείνουν με μένα εδώ, με αγρότες δηλαδή. Δεν τους έφτανε η Αμφιλοχία ήθελαν από την Πάτρα και πέρα....».

Για τη συμπεριφορά τους αυτή οι κοπέλες αξιολογούνται ως «άμυαλες» αφού οι άνδρες θεωρούσαν ότι τα οφέλη από τη ζωή και την εργασία στις πόλεις δεν είναι σημαντικά ή ασφαλή:

«...λέει, θα πάω στην Αθήνα, για παράδειγμα, θα κάνω τη ζωή μου, θα φύγω δηλαδή απ' τον αγροτικό κλάδο (Ερ: Έχουν δίκιο γι' αυτό που λένε;) Για μένα όχι, δεν έχει δίκιο. Τι δίκιο νάχνε, που πάνε και παίρννε τρακόσα ευρώ το μήνα. Λοιπόν, ανεργία, δεν το βλέπω για καλό αυτό που κάνουν...».

Στη δίνη αυτών των αλλαγών το να έχει ο νέος «δικό του σπίτι» (περιουσιακό στοιχείο, σύμβολο ανεξαρτησίας και απόδειξη προκοπής), ενώ ήταν το «μεγάλο χαρτί» στις παλαιότερες γαμήλιες διαπραγματεύσεις, τη νέα περίοδο αποτελεί αμφιλεγόμενο τεκμήριο. Έτσι οι νέοι επιδίδονται στη συσσώρευση πρόσθετων κεφαλαιουχικών περιουσιακών στοιχείων: από το «σπίτι» στα «εισοδήματα» και τις «αστικές υποσχέσεις». Όμως ο χρόνος περνάει και χωρίς να το καταλάβουν οι νέοι χάνουν τη θέση που νόμιζαν ότι τους αναλογεί στη γαμήλια αγορά:

«...τόσα παιδιά είναι ανύπαντρα, εδώ μιλάμε για ηλικία 35-40 χρονών, περιμένουν να φτιάξουν σπίτι και μετά έχει χαθεί όλη η ζωή, έτσι; Έτσι είναι. Τελείωσε. Για έναν άνθρωπο που είναι 40-44 χρόνων χωρίς γάμο τι να το κάνω εγώ το σπίτι...Λένε, ότι τους έχει απορροφήσει τόσο πολύ η δουλειά και το να φτιάξουν, να δημιουργήσουν, να κάνουν. Εδώ συζητάμε με έναν φίλο, εδώ κουμπάρο, εδώ στα καφενεία βρισκόμαστε και συζητάμε. Είναι 30 χρονών αυτή τη στιγμή και λέει θα πάρω αρμεκτικό, θα πάω εκεί, θα πάρω, θα κάνω, θα ράνω. Δηλαδή άμα κάθεται

και συζητάς δεν θα σου πει, δεν θα σου μιλήσει ποτέ για γυναίκα με γαμώτο. Σε πιάνει ο διάολος. Όλο να φτιάξει θερμοκήπια, να φτιάξει αρμεκτικά, να φτιάξει αυτό, να φτιάξει το άλλο... αυτόν ξέχασε τον, πάει αυτός. Πρέπει να πάρεις μια γυναίκα να την πας εκεί και να πεις θες δεν θες θα την πάρεις αλλιώς δεν υπάρχει περίπτωση να σκεφτεί μόνος του...».

Οι νέοι που απορροφώνται στις εργασίες «συσσώρευσης κεφαλαίων» και δεν αποτολμούν «γνωριμίες», κάποια στιγμή αναγκάζονται να καταφύγουν στα «γραφεία», τους «μεσολαβητές» και τις «φωτογραφίες από νύφες»:

«(Er: Αν, για παράδειγμα, έρθεις με 40 φωτογραφίες με γυναίκες από την Αλβανία τά αγόρια θα ενδιαφέροντουσαν να τις δούν και να διαλέξουν;) Άμα είσαι γνωστός δικός μου, ναι. Κάπως έτσι, μεγάλε ήρθε ένας φίλος αυτός εκεί πέρα, έχει κάποιες φωτογραφίες με κοπέλες, έλα εδώ, ενδιαφέρεσαι ; (Er: Τι νομίζεις ότι θα γίνει;) Εγώ πιστεύω ένα ποσοστό θα 'ρθει, ένα άλλο ποσοστό θα το πάρει στο μεταξύ σοβαρού και αστείου, μπορεί να μην έρθει καθόλου, ένα άλλο ποσοστό δεν έρχεται. Ένα μεγάλο ποσοστό θα 'ρθει. Δηλαδή οι πιο πολλοί μπορούν να έρθουν πάντως. (Er: Είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν τα έξοδα για ένα «ταξίδι γνωριμίας» ή προτιμούν να πληρώσουν για να έρθει εδώ η κοπέλα;) Κοίταζε να δεις, λογικό είναι ότι αυτό θα το είχαν σκεφθεί. Δε νομίζω, δηλαδή να στριμωχθεί να πληρώσει κάποιος γύρω στις 2000 Ευρώ, δε στριμώχεται, δηλαδή δεν έχει πρόβλημα οικονομικό, γι' αυτό κατάλαβες; Μπορεί να είναι διατεθειμένοι δηλαδή, γιατί δε γίνεται αλλιώς. Για την Αλβανία, πέρα άμα παν 3-4 φορές απέναντι, πέρα δώθε αυτά είναι τα λεφτά. Ενώ άμα έρθει κατευθείαν εδώ είναι πιο λίγα τα έξοδα κατάλαβες;...».

Όμως ακόμα και όταν η κοπέλα «συμφωνηθεί» και γίνει ο γάμος ο φόβος της εγκατάλειψης της συζυγικής στέγης δεν περιορίζεται:

«...Ρίσκο φίλε, μεγάλο ρίσκο, να κάνω έξοδα, να έρθει μια κοπέλα εδώ, να κάτσει ένα χρόνο, να κάνει ένα παιδί και να το παρατήσει εμένα και να σηκωθεί να φύγει. Είναι λίγο ρίσκο, δεν είναι; (Er: Εχουν υπάρξει τέτοια παραδείγματα στην περιοχή;) Μέχρι τώρα δεν είχαμ', μέχρι τώρα εντάξει. Τέτοια παραδείγματα δεν ξέρω. Δεν έχει φτάσει στο αυτί μ' ακόμα αλλά είναι όμως. Ακούμε, είναι και οι τηλεοράσεις, δεν ακούς τι γίνεται; Τα μαθαίνεις όλα από εκεί...»

Συνοψίζοντας, η αγαμία που φαίνεται να πιέζει τόσο ασφυκτικά τη ντόπια γαμήλια αγορά και να ερωτοτροπεί όλο και πιο συχνά με την ιδέα του μικτού γάμου, είναι το σύνθετο αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης ή «αστικοποίησης» της περιοχής

(έστω και μέσω των επιδοτήσεων) η οποία έδωσε νέα περιεχόμενα στα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά κεφάλαια της αγροτικής οικογένειας. Η διαδικασία αυτή εντοπίζεται σε μια σειρά αντιλήψεις και πρακτικές βάσει των οποίων οι γυναίκες, ή τουλάχιστον οι περισσότερες, πρέπει να απομακρυνθούν και οι άνδρες να καθυστερήσουν τον ρεαλιστικά πιθανό γάμο σε όφελος του αναμενόμενου καλύτερου. Από την άποψη αυτή οι μικτοί γάμοι κατά ένα μέρος επιδιώκονται για να καλύψουν το ζωτικό κενό, σε χρόνο, εργατική δύναμη και διαδόχους, που προκάλεσε η, για τους ίδιους λόγους, αναγκαία φυγή των ντόπιων γυναικών.

6.2.2. Η δυναμική των «μικτών γάμων»

α. Τρόποι γνωριμίας

Οι «γνωριμίες» των ανδρών με τις γυναίκες από την Αλβανία, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αλβανία, γίνονται στην αρχή (τέλος της δεκαετίας του 1990) από αμειβόμενους ντόπιους Έλληνες «μεσολαβητές» και στη συνέχεια (πρόσφατη περίοδος) από Αλβανούς, οι οποίοι, επίσης αμειβόμενοι, μεσολαβούν προκειμένου να «εξυπηρετήσουν τα αφεντικά τους» ή προτείνουν ως νύφες πρόσωπα της οικογένειας ή του συγγενικού τους κύκλου. Σε κάθε περίπτωση οι αναζητήσεις των ανδρών επηρεάζονται από τα «καλά παραδείγματα» μικτών γάμων (επιτυχία του γάμου, τεκνοποίηση, νοικοκυροσύνη, ηλικία της γυναίκας, κ.λπ.).

Έτσι, συχνά επιλέγουν μια περιοχή της Αλβανίας ή ένα «μεσολαβητή» με βάση την επιτυχία που σημείωσαν οι μέχρι τότε γάμοι τους οποίους οργάνωσε. Κατά τις επισκέψεις στην Αλβανία για την αναζήτηση γυναίκας οι ντόπιοι άνδρες περιγράφουν τις περιοχές-στόχους ή τις οικογένειες-στόχους ως πολύ «φτωχές» ή σχεδόν «απολίτιστες». Σε ό,τι αφορά τα επιμέρους κριτήρια για την επιλογή γυναίκας, ενώ στην αρχή μπορεί να υπάρχουν ενστάσεις (ομορφιά, ηλικία, θρησκεία, κ.λπ.), στη συνέχεια μετατρέπονται σ' ένα αποφασιστικό φαντασιακό «ισολογισμό» με βάση την επιτακτική ανάγκη για άμεσο γάμο και τεκνοποίηση.

Ωστόσο, στην πρόσφατη περίοδο οι καθοριστικοί μετασχηματισμοί της αλβανικής κοινωνίας έκαναν πίο επιλεκτικά τόσο τα κριτήρια της μετανάστευσης όσο και των γαμήλιων επιλογών. Οι Αλβανίδες γυναίκες, ακόμα και των φτωχών περιοχών, δεν φαίνονται διατεθειμένες «να παντρευτούν στα τυφλά» ή να πάρουν «έναν όποιο Έλληνα». Οι Έλληνες άνδρες αναγκάζονται έτσι να μετακινηθούν σε πιο βόρειες και πιο φτωχές περιοχές και, κυρίως, να απευθυνθούν σε πληθυσμούς που έχουν έντονα τα γεωργικά ή κτηνοτροφικά χαρακτηριστικά:

«Έμαθα ότι πήγαινε ένας πέρα και έφερνε κοπέλες και πήγα και τον βρήκα μόνος μου ...Από κουβέντα από δω κι από κει έμαθα ότι είναι ένας...που ήταν και έμπορος. Έμπορος με πράματα με τέτοια κι από δω κι να από κει άμα ασχολείσαι με άλλα πράγματα...Άμα θες, πάμε, λέει, θέλω χρήματα, ε εντάζει λέω...Δεν είναι αρκετά γιατί ξέρεις τι γίνεται; Όταν πήγε κάποιος στην Αλβανία, πήγε 4-5 φορές κι είναι μεγάλη ταλαιπωρία. Σου παίρνει ένα μήνα αυτή η διαδικασία, είναι πολλά τα έξοδα...λέω άδεια χρειάζεται, να βγάλεις φωτογραφίες, λέει, να βγάλεις διαβατήριο, ενταξ' λέω...Είχε αυτοκίνητο εκείνος, εγώ δεν είχα...και φτάσαμε στο Φιέρι...αυτός είχε άλλους εκεί πέρα, πήγαινε συνέχεια, είχε κι άλλους, πήρε τηλέφωνο...ρωτούσε στα χωριά μήπως έχουμε καμιά κοπέλα να παντρευτεί έξω γιατί είναι δύσκολα...πέρασαν μια- δυό μέρες δεν μπόρεσε να βρει τίποτα...μετά βρήκε το θείο της...(Ερ. Όταν γνώρισες την κοπέλα τι σκέφτηκες) Μ' άρεσε αλλά ήταν μικρή, όμως, λέω, αυτή αν είναι θα πει το ναι. Ήταν δεκαεννιά κι εγώ τριάντα-εννιά...όμως εντάζει. Την άλλη μέρα έφυγα εγώ. Έρχομαι εδώ και παίρνω άλλα χαρτιά μετά και πήγα πέρα...Και ξαναπάω πάλι πέρα μετά από μια βδομάδα. Φτιάχνω εκεί τα χαρτιά και κάθομαι μια βδομάδα εκεί για να τα τελειώσω όλα ...».

«Είχα φτάσει στα σαράντα... έρχεται λοιπόν κάποια στιγμή που αποφασίζεις να παντρευτείς...δεν υπήρχε άλλη λύση ή θα μείνω ανύπαντρος ή θα κάνω αυτό πο'κανα...Πήγα μ' ένα γνωστό, ήταν Αλβανός ήξερε. Κάθισα δέκα μέρες εκεί πέρα. Είχα ξαναπάει πάλι, πιο παλιά, πριν δυο χρόνια...ήταν παντρεμέν' αυτή εκεί πέρα, όταν ήρθαν τα χαρτιά τς τη βρήκα, είχε γάμο, μου το 'χε κρύψει... Τώρα πήγαμε πιο βόρεια απ'τα Τίρανα, προς το Κόσσοβο, το Αλβανικό κομμάτι... αγροτική περιοχή, ταλαιπωρία, φτώχεια μωρέ, δεν υπήρχε δουλειά...τίποτα, μωρέ έχουν πέντε πρόβατα, μια γελάδα...τα ζαγάρια, τίποτα, κάτι αμπέλια, σταφύλια, τέτοια πράγματα... Είδα ας πούμε καταρχήν άλλες κοπέλες πο'χαν έρθει μες στο χωριό...βρήκα μία, ήτανε δεκαοχτώ χρονών κι εγώ σαράντα, δεν την έπαιρνα...δεν ήταν, δεν μπορούσα, ήτανε η μέρα με τη νύχτα. Πολλή διαφορά, είχε άλλες ιδέες, άλλες εγώ. Τώρα ένας δεκαοχτάρης μ'ένα σαραντάρη δε γίνεται. Ήταν πολύ μικρή, δε θα μπορούσε δηλαδή να πάρει πάνω της όλο αυτό το περιβάλλον το δικό μ'... Δεν έκανε καθόλου στη δουλειά. Ήταν πολύ μικρή...βρήκα μια άλλη ήταν τριάντα χρονών γυναίκα, κάπως, περίπου, πλησιάζουμε, λοιπόν το τριάντα μ'άρεσε είναι σε μια ηλικία η οποία σου λέω είναι...για μένα. Σαράντα εγώ αυτή τριάντα κάπως...πλησιάζουμε και το ενδεχόμενο των παιδιών...

Μέσα είν' όλα, οι γυναίκες μετά τα τριανταπέντε όσο νάναι γερνάνε...αυτή εδώ η κοπέλα δε δέχθηκε να 'ρθει αμέσως στην Ελλάδα, να την πάρω εγώ...ήρθε κι ο αδερφός της που δουλεύει στην Πάρο..λοιπόν..ε,ντάξει, μιλήσαμε εκεί πέρα, ντάζ' μ'άρεσε η κοπέλα, λοιπόν.. Δε μου 'δωσαν όμως απάντησ'. Μου λέει θα σου δώσει ο αδερφός μ', που δουλεύει εδώ πέρα..μου λέει μετά από να μήνα θα σου πω. Ρωτήσω ποιος είσαι και μετά θα σου πω... Κάναμε τραπέζι, φάγαμε, αλλά σ'λέω δε μου 'δωσαν όμως το οκέϊ, δε μου 'παν ναι. Μου λέει σ'ένα μήνα θα σου πω, ναι ή όχι...θέλαν να μάθουν τι άνθρωπος είμαι, τίποτ'άλλο. Αν είμαι σωστός άνθρωπος....Δε μ'αφορά η περιουσία..μου λέει ο αδελφός της, δε μ'αφορά, δουλέψτε να ζήσετε...(Ερ. Η οικογένεια της κοπέλας ασχολιόταν με αγροτικές εργασίες;). Μ'αγροτικές, ναι....είχε ζαναδουλέψει σε πρόβατα, σε γάλα μέσα, σε τυρί, σε όλα...».

Στην πραγματικότητα όμως τα κριτήρια της εργατικότητας των υποψηφίων συζύγων δεν είναι μόνο προσωπικά αλλά απορρέουν από συνολικότερες αξιολογήσεις όπως αυτές του τοπικού ιερέα: «...το έχω παρακολουθήσει οι Αλβανέζες είναι πιο εργατικότερες, πιο αντοχής γυναίκες, δηλαδή για τις αγροτοδουλειές πούχουμε εμείς εδώ πέρα. Τώρα για τις Ρωσίδες δεν τις βλέπω και τόσο εργατικές. Μέσα στο σπίτι καλές, δεν μπορώ να πώ ότι δεν είναι καλές, αλλά έτσι για αγροτοδουλειές δεν βλέπω νάχουν όρεξη. Για τις Βουλγάρες, δεν ξέρω, είδα μία στο Καρπενήσι που έβλεπε τα πρόβατα και χαιρόταν. Καλή, λέω, κάτι ξέρει από δουλειά, ωραία θα πάει...».

Σε ό,τι αφορά τους «μεσολαβητές» συνεχίζει πιο αναλυτικά ο τοπικός ιερέας: «...η δουλειά γίνεται με μεσίτη. Καμιά δεκαριά κοπέλες που παντρεύτηκαν εδώ πέρα έγινε με μεσίτη. Ήταν ένας που είχε μάθει κάποια πράγματα και πήγαινε στην Αλβανία. Άλλος τούδινε 500.000 δραχμές άλλος; 200.000, δεν ξέρω. Πάντως βοηθούσε. Ήταν από εδώ, χωριανός κι είχε πιάσει κάποιες φιλίες, γνωριμίες είχε στην Αλβανία. Βοηθούσε. Ετρεχε έβγαζε τα χαρτιά, ότι χαρτιά χρειάζονταν κι από κεί τα έφερνε νόμιμα. Παρουσίαζε το γαμπρό, έκαναν το γάμο τον αλβανικό, την έπαιρναν την έφεραν εδώ πέρα, τη βάφτιζαν και τη στεφάνωναν. Μετά, τώρα, αυτά τα πράγματα τα κάνουν οι ίδιοι οι Αλβανοί. Είναι 'ζυπνιοι, δεν είναι χαζοί οι Αλβανοί. Αμα δούν ότι υπάρχει τέτοια δουλειά τρέχουν μοναχοί τους, αλωνίζουν για να βρούν...Οποιος έχει πολύ ανάγκη πιάνει έναν Αλβανό, πόσο θέλεις του λέει, 2000 ευρώ; 2500 ευρώ; (Ερ. Μεσίτες από την περιοχή εδώ συνεχίζουν να υπάρχουν;.) Βεβαίως. Βεβαίως. Πώς δεν υπάρχουν; (Ερ. Τους γνωρίζετε;.) Βεβαίως τους γνωρίζω (Ερ. Γιατί κάνουν αυτή τη δουλειά;) Θα πάρουν πέντε δραχμές, μεροκάματο που λένε. Εδώ που τα λέμε έχουν κι

αυτοί έξοδα. Να πάν στην Αλβανία και να ψάχνουν, έχουν κι αυτοί έξοδα, πώς να το κάνουμε; Έτσ' δε γίνεται αυτή η δουλειά; Ο άλλος κάνει αυτή τη δουλειά από μικρό παιδί. Είναι κατ' επάγγελμα μεσίτης, τον γνωρίζω, έρχεται στο καφενείο, πίνουμε καφέ, καλαμπουρίζουμε κιόλας. Αυτός τουλάχιστον δεν είναι τέτοιος να τα φάει τα λεφτά και να μη σου φέρει γυναίκα. Οι άλλοι πούχουν τα γραφεία τα τρώνε κι όλας. Αλλά τι να κάνεις;...».

Από τις ανωτέρω αναφορές των ανδρών σχετικά με τους τρόπους αναζήτησης και γνωριμίας των γυναικών και, σε συνδυασμό με τις ανάλογες παρατηρήσεις που έχουμε ήδη αναφέρει για την οπτική των γυναικών, επιβεβαιώνεται μία «στρατηγική κοινωνικής ομογαμίας» η οποία οδηγεί τους ντόπιους άνδρες να κατευθυνθούν σε κατάλληλες αλλοδαπές περιοχές, οικογένειες, νοοτροπίες, γυναίκες και ηλικίες. Σε κάθε περίπτωση το ζητούμενο των «διαπραγματεύσεων» δεν φαίνεται να είναι η γυναίκα αυτή καθαυτή αλλά η αναπαραγωγική της ικανότητα με οικονομικούς, κοινωνικούς και, κυρίως, βιολογικούς όρους. Ως «παραγωγός παιδιών», τα οποία θα ανήκουν με τη γέννησή τους στο γένος του άνδρα της, η Αλβανίδα γυναίκα βρίσκεται από την αρχή της «γνωριμίας» και του «γάμου» κάτω από τη συνεχή πίεση επιβεβαίωσης της γονιμότητάς της.

β. Βάπτιση και γάμος.

Το πρότυπο της χριστιανής και ελληνόφωνης Αλβανίδας γυναίκας καθιστά τη μουσουλμάνα και την αλβανόφωνη αντικείμενο άμεσης κοινωνικής και θρησκευτικής «μετατροπής». Από την άποψη αυτή η βάπτιση, η αλλαγή του ονόματος και η εγκατάλειψη της χρήσης της μητρικής γλώσσας θεωρούνται από τους άνδρες τα απαραίτητα πρώτα δείγματα ένταξης, συμμόρφωσης και ασφάλειας. Γύρω από τον «μουσουλμανικό» χαρακτήρα της γυναίκας διαγράφονται μια σειρά εθνικοί, κοινωνικοί και γενετήσιοι φόβοι.

«Η γυναίκα μου είναι καθολική. Δεν έχω πρόβλημα, δεν μ'απασχολεί. Ούτε ν'αλλάξει τ'όνομά τς. (Ερ. Αν ήταν Μουσουλμάνα;) Ε, άλλαζε λίγο εκεί. Πρόβλημα... αν πας Αλβανία που 'ναι Καθολικοί και πας σε Μουσουλμάνους, είναι μέρα με τη νύχτα...».

Ο άνδρας σε ό,τι αφορά την «προσαρμογή της γυναίκας στις τοπικές συνθήκες» φαίνεται να την αφήνει στους πειθαναγκαστικούς μηχανισμούς της καθημερινότητας

(κοινωνικό περιβάλλον, εργασίες, φροντίδες) και στα κυρίαρχα πρόσωπα (μητέρα, συγγενείς). Στο ζήτημα της γλώσσας αρκείται στην προμήθεια κάποιου «Οδηγού για την εκμάθηση της Ελληνικής Γλώσσας», ο οποίος αποδεικνύεται αναποτελεσματικός μπροστά στην «αυθόρμητη μάθηση» των κοινωνικών σχέσεων.

γ. Προσδοκίες για το μέλλον των παιδιών.

Οι γενικότερες προσδοκίες για το μέλλον ενώ φαίνεται να φέρνουν τον απόηχο της «εποχής των επιδοτήσεων» (αποδοτική εργασία, καλή ζωή, οικογενειακή προκοπή, κ.λπ.) στην πραγματικότητα και σε ουσιαστικό βαθμό σκιάζονται από τη γενικευμένη γεωργική κρίση της περιοχής, η οποία εντοπίζεται στη μείωση των επιδοτήσεων και κυρίως στην απειλή ενός ανταγωνιστικού μέλλοντος (τιμές, ποιότητα προϊόντων, έλεγχος χημικών εισροών, κ.λπ.) μπροστά στο οποίο οι νέοι στέκουν αμήχανοι αναγνωρίζοντας ότι η πλειονότητα των κεφαλαίων της «χρυσής εποχής» καταναλώθηκε σε ενέργειες πέρα και έξω από την ανάγκη βελτίωσης του παραγωγικού εξοπλισμού της γεωργικής εκμετάλλευσης:

«(Ερ. Με τα ζώα τι σκέφτεσαι;) Δεν συμφέρει, δε βγαίνει τίποτα. Είναι όλα ακριβά, τρώνε, δε συμφέρει. Κι αυτά που έχω αν το καλοσκεφτείς παθητικά είναι... Το γάλα δεν έχει τιμή. Όλα τα αγοράζεις, κι αν βάλεις το λίπασμα, το νερό, όλα αυτά είναι αγορασμένα. Σου 'ρχεται πάλι το ίδιο πράγμα, δεν συμφέρει... Και τι θα προσφέρουν αυτά τα πρόβατα ας πούμε; Αφού νοικιάζεις τρακτέρια, λιπάσματα τόσα πολλά τα έξοδα... και βάλε και τη κούραση από το πρωί μέχρι το βράδυ, δηλαδή δεν είναι αυτό, κάθε μέρα σε θέλουν εκεί... Τι κέρδος θα έχουν; Το μόνο ξέρεις τι γίνεται; Φτιάχνουμε και δεν μετράμε πόσο χαλάμε και πόσο παίρνομαι...».

Εξίσου επισφαλείς και αμφίθυμες είναι και οι σχέσεις με τους αλλοδαπούς εργάτες στην παρουσία των οποίων συνειδητά ή ασυνείδητα αποδίδουν αρκετές από τις σημερινές τους δυσκολίες:

«(Ερ. Με τους αλλοδαπούς εργάτες πως τα πας;) Είναι άνθρωποι όπως είμαστε εμείς. Και καλοί και κακοί (Ερ. Υπάρχει κάτι που φοβάσαι;) Εντάξει, δεν είναι κι οι καλύτεροι. Αμα τους βάλω εγώ για δουλειά και δεν τον πληρώσω αύριο, για τον άλφα-βήτα λόγο, έτσι; Μιλάμε θα μου κάνει μια ζημιά, οπωσδήποτε. Πρέπει να μου κάψει το σπίτι, πρέπει να μου κάψει την αποθήκη (Ερ. Έχεις υπόψη σου κάποιο τέτοιο

επεισόδιο;) Έχουνε γίνει πολλά, τώρα, στο χωριό. Και σίγουρα είναι όλα γιατί; Γιατί, μέχρι πριν έρθουν οι Αλβανοί 'δώ, δεν είχαμε τέτοια συμπτώματα. Ποτέ! (Ερ. θα ήθελες να φύγουν απ' τη περιοχή;) Δε κάνουν για μας εδώ. Γιατί δεν είναι οι δουλειές πολλές για να δουλέψουν εδώ πέρα. Οπότε, μαζεύονται πολλοί, δεν βγαίνουν πέρα σε χρήμα, γιατί δε δουλεύουν κι αυτοί, δεν υπάρχουν μεροκάματα και κλέβει ο ένας τον άλλον. Και κάπως έτσι γίνεται, καλύτερα να φύγουν...».

Το βαθύ αίσθημα του φόβου για τον «ξένο» και των συνεπειών της εθνικής και θρησκευτικής επιμειξίας, παραμονεύει στις παραστάσεις ακόμα και αυτών που πραγματοποίησαν έναν «καλό» μικτό γάμο και εκφράστηκαν πιο αισιόδοξα για τα παιδιά τους:

(Ερ. Πως νομίζετε ότι θα είναι η περιοχή σε δέκα δεκαπέντε χρόνια;) Θα γίνει ανακατωμένος ο ερχόμενος που λέμε. Εδώ μέσα θάναι περισσότεροι ξένοι και λιγότεροι ντόπιοι... (Ερ. Θ επηρεάσουν αυτά τα γεγονότα την υπόθεση της εκκλησίας και της θρησκείας;) Ε, κοίταζε να δεις, δε νομίζω, θα κρατηθεί ο Χριστιανός. Άμα δεις τα χωριά εδώ πέρα, τα παιδιά μεγαλώνουν με την εκκλησία, με τα ήθη και τα έθιμα τα δικά μας. Δε μπορεί να μεγαλώσει ένα παιδί τώρα με το Ραμαζάνι που κάνουν ξέρω εγώ οι Μουσουλμάνοι. Πώς θα μεγαλώσει με τον Αλλάχ;...»

«..(Ερ. Αν ο γιός σας παντρευτεί, για παράδειγμα, μία Ρωσίδα τι θα κάνετε;) Δε θα κάνω τίποτα. Άμα θέλει να παντρευτεί, να παντρευτεί. Εγώ θα τ' πω ότι είναι να τ' πώ, από κεί και πέρα... (Ερ. Τι θα του πείτε;) Ε, θα τ' πω να μην πάρει ξένη, να πολεμήσει να πάρ' ντόπια. (Ερ. Γιατί;) Ε, τώρα γιατί; Τουλάχιστον να συνηθει... Κι αν, που λέμε, της τραβήξει και καμιά κλωτσιά, που θα πάει; Δεν θα πάει στη Ρωσία; Αντε μετά να τη βρεις!!! Παίρνει και το παιδί και καλή αντάμωση. Ενώ άμα είν' ντόπια θα βρει καμιά δουλειά, κάτι θα κάνει, θα μείνει μες στην Ελλάδα. (Ερ. Αν ερχόταν η κόρη σας έλεγε αγαπάω αυτόν, τον Βούλγαρο, τον Ρουμάνο, τον Αλβανό και θέλω να τον παντρευτώ;) Να τον πάρεις, θα της πώ, αλλά εδώ δεν θα μου τον φέρεις. Δε μ' αρέσει, δεν το θέλω, κατάλαβες; δεν το θέλω...».

Συνοψίζοντας, η παραγνώριση ή απώθηση από τους άνδρες των πραγματικών λόγων της αγροτικής κρίσης, των μετασχηματισμών της γαμήλιας αγοράς και του ρόλου των αλλοδαπών εργατών, εντείνει το αίσθημα της «παγίδας» και περιορίζει τις ορθολογικές επιλογές. Οι κρίσεις κοινωνικής αναπαραγωγής της αγροτικής κοινωνίας

και οικογένειας βιώνονται ως «προσωπικές κρίσεις», η αντικειμενική ανασφάλεια θέτει τα θεμέλια για μια γενικευμένη υποκειμενική ανασφάλεια.

Σύνθεση συμπερασμάτων

Στη μακρά διάρκεια των ελληνικών μεταναστευτικών ρευμάτων και των βίαιων μετακινήσεων πληθυσμών τα αίτια, οι διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της εθνοτικής, επαγγελματικής, εντόπιας, ιδεολογικής ομογαμίας και των μικτών γάμων αντανακλούν τους ευρύτερους μετασχηματισμούς των μορφών και των τρόπων της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής αναπαραγωγής των επιχώριων κοινωνιών και των μεταναστών.

Οι αγρότες ή τα άτομα με αγροτική προέλευση, αποτελώντας μέχρι σήμερα, την πλειονότητα των ελληνικών μεταναστευτικών ρευμάτων, αξιοποίησαν τη μετανάστευση προκειμένου να διαχειριστούν τα ζητήματα των εκάστοτε «αγροτικών κρίσεων», δηλαδή της απασχόλησης και του εισοδήματος, της πολιτικής ασφάλειας και της κοινωνικής προστασίας, της «διαδοχής» και της γαμήλιας αγοράς, της οικονομικής ευημερίας και της κοινωνικής ανόδου. Σε κάθε περίπτωση, οι διεθνείς σχέσεις, οι μεταναστευτικές πολιτικές, οι επιχώριες πολιτικές ένταξης, αφομοίωσης ή και ενσωμάτωσης, οι αγορές εργασίας και οι κοινωνικές διακρίσεις διαμόρφωσαν σε σημαντικό βαθμό τόσο τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των μικτών

γάμων όσο και την πρόσληψη της «επιτυχίας» ή της «αποτυχίας», της «κανονικότητας» ή της «παθολογίας» τους.

Η ανωτέρω σύνθετη δυναμική στη σύγχρονη περίοδο για την Ελλάδα και ειδικότερα για τον ελληνικό αγροτικό χώρο αποκτά πρόσθετα χαρακτηριστικά και ερευνητική σημασία καθώς δεν μεταναστεύουν πλέον Έλληνες αγρότες αλλά οι αγροτικές περιοχές γίνονται υποδοχείς μεταναστών από τις χώρες των Βαλκανίων και της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. Επιπλέον, η μετανάστευση γίνεται σε μια περίοδο σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών καθώς διενεργείται το σταδιακό πέρασμα από την «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου» (Ελλάδα) και από την «σοσιαλιστική γεωργία» στη «γεωργία της ελεύθερης αγοράς» (Βαλκάνια, χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ.). Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνάψεις που μέχρι πρόσφατα επισκίαζαν τα σύνορα ή τα διαφορετικά πολιτικά καθεστάτα έρχονται όλο και πιο συχνά στο προσκήνιο της μετανάστευσης και της γαμήλιας αγοράς.

Στο πλαίσιο αυτό οι μικτοί γάμοι αποκτούν ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον εάν εξετασθούν στην περίοδο της βασικής μετανάστευσης προς την Ελλάδα (1990-2005), ανάμεσα σε χώρες με μακρόχρονες ιστορικές σχέσεις (Ελλάδα και Αλβανία), ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες με οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνάψεις (Έλληνες αγρότες, Αλβανίδες από επαρχιακές περιοχές) και αξιοποιηθούν ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις για την κατανόηση και ερμηνεία των κοινωνικών οδοιπορικών των ντόπιων ανδρών και των αλλοδαπών γυναικών, μέχρι το γάμο.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνας, από την «ελληνική σκοπιά», οι μικτοί γάμοι προσέφεραν στον επιχώριο ανδρικό πληθυσμό των ορεινών περιοχών με αγροτικές δραστηριότητες διαθέσιμο και φτηνό γυναικείο παραγωγικό και αναπαραγωγικό δυναμικό, ικανό να στηρίζει, γρηγορότερα και φτηνότερα, τις διαδικασίες εκείνες επιβίωσης και αναπαραγωγής, οι οποίες κάτω από άλλες συνθήκες θα έπρεπε να αναζητηθούν με μεγαλύτερο κόπο και αβεβαιότητα ή αλλιώς με περισσότερη σπατάλη οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών κεφαλαίων από τη πλευρά της αγροτικής οικογένειας (απομακρυσμένες γαμήλιες αγορές, έξοδα, αβεβαιότητα, αγαμία, κ.λπ.).

Από την «αλβανική σκοπιά» οι μικτοί γάμοι προσέφεραν διέξοδο στις στρατηγικές επιβίωσης της οικογένειας προκειμένου να ρυθμιστούν τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα από την κατάρρευση του προηγούμενου οικονομικού συστήματος

(ανεργία γυναικών, χαμηλά εισοδήματα, επισφαλής εσωτερική μετανάστευση, κοινωνική ανασφάλεια, άνοδος του κόστους ζωής). Παράλληλα οι μικτοί γάμοι (απομάκρυνση των γυναικών) έδωσαν διέξοδο στα προβλήματα της «διαδοχής» των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων σε μια εποχή που αυξάνονται οι μορφές αστικής ιδιοκτησίας, παραγωγής και ζωής.

Επομένως σημαντικό μέρος των μικτών γάμων μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευτεί ως ένα είδος στρατηγικής επιβίωσης, που οδηγεί ή και χρησιμοποιεί την «οικονομική και κοινωνική ομογαμία» ομοειδών κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία ενώ προέρχονται από διαφορετικές χώρες και γλώσσες και επομένως διαφορετικές αντιλήψεις, ωστόσο διαθέτουν μεγάλες συνάψεις τόσο ως προς τα παραγωγικά ή κοινωνικά συστήματα και τις γενικές οικογενειακές και γαμήλιες στρατηγικές όσο και ως προς τις ειδικότερες αντιλήψεις, τις αναπαραστάσεις και τις πρακτικές που υποστασιοποιούν τον κοινωνικό και ψυχικό τους κόσμο. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αναζήτηση και η επιλογή της «νύφης» από τον «γαμπρό» αλλά και η συγκατάθεση εκ μέρους της οικογένειας της «νύφης» ακολουθεί σε σημαντικό βαθμό τις εκατέρωθεν παραδόσεις του ανδρικού κόσμου δηλαδή της «συνάντησης των ανδρών μεταξύ τους», του «αμοιβόμενου» μεσολαβητή, της ηλικίας, της γονιμότητας και των παραγωγικών γνώσεων της γυναίκας.

Με δεδομένα τα εθνικά «σύνορα» και τα κοινωνικά «όρια» που χωρίζουν τους άνδρες και τις γυναίκες των μικτών γάμων, η τάση της οικονομικής και κοινωνικής ομογαμίας μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευτεί ως ένα είδος «διασυνοριακής κοινωνικής ομογαμίας» ή μιας «αόρατης διασυνοριακής οικογένειας». Αυτή η νέα γαμήλια και οικογενειακή μορφολογία, ωστόσο, δεν απαλείφει το ενδεχόμενο της ξενοφοβίας ή του ρατσισμού. Η συχνά επισφαλής εργασιακή, κοινωνική και πολιτική θέση των εμπλεκόμενων στρωμάτων (αγροτική κρίση, εγκατάλειψη ορεινών περιοχών, αλλαγή διοικητικών ορίων) φαίνεται να τροφοδοτεί διαρκώς την προσωπική και κοινωνική τους ταυτότητα με ασυνείδως ή συνειδητές απειλές και φόβους για τον «άλλο» ή τον «ξένο», στο παρόν και το μέλλον.

Με άλλα λόγια οι μικτοί γάμοι δεν μπορούν να υποσχεθούν ή να εγγυηθούν ότι μπορούν να «λύσουν» αυτά που η συγκεκριμένη κοινωνία εγκατάστασης ή προέλευσης απαιτεί σε οικονομικό, κοινωνικό και δημογραφικό επίπεδο. Με την έννοια του συνεχούς διακυβεύματος μεταξύ των διακρατικών πολιτικών και των σχέσεων μεταξύ ημεδαπών και αλλοδαπών κοινωνικών στρωμάτων σε κρίση επιβίωσης ή αναπαραγωγής, οι μικτοί γάμοι αποτελούν ανοιχτά πολιτικά και

ερευνητικά ζητήματα αλλά και ζητήματα σχετικά με την κοινωνική και ψυχική παθολογία των επαρχιακών περιοχών στο πέρασμα από την «αγροτική κοινωνία» στη λεγόμενη «κοινωνία της υπαίθρου».

Σε σχέση με τις μορφές ομογαμίας και μικτών γάμων που παρατηρήθηκαν κατά την υπερπόντια και την ευρωπαϊκή μετανάστευση των Ελλήνων αλλά και κατά τη διάρκεια των βίαιων μετακινήσεων ελληνικών πληθυσμών, η παρούσα μελέτη επιβεβαιώνει τον ρόλο που κατά περίπτωση παίζουν τόσο οι διεθνείς συγκυρίες και οι μεταναστευτικές πολιτικές όσο και οι στρατηγικές που αναπτύσσουν στα επιμέρους πεδία οι κοινωνικές ομάδες, οι οικογένειες και τα άτομα.

Ωστόσο από τη δική μας μελέτη προκύπτουν ορισμένες διαπιστώσεις που εμπλουτίζουν, κατά τη γνώμη μας τα ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με τις σχέσεις της γαμήλιας αγοράς με τη μετανάστευση. Πιο συγκεκριμένα, θεωρούμε ότι οι «μικτοί γάμοι» των μεταναστών με τον επιχώριο πληθυσμό, και η εξ αυτών απορρέουσα «ομογαμία», υπό ορισμένες προϋποθέσεις, δεν αποτελούν διαφορετικές ή αντίθετες γαμήλιες πρακτικές αλλά πρακτικές που καθορίζονται από τις γενικότερες και τις ειδικότερες ανάγκες της κοινωνικής αναπαραγωγής των ομάδων που έρχονται σε επαφή.

Με άλλα λόγια όταν οι ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνάψεις είναι μεγάλες (συστήματα διαδοχής, παραγωγικές κουλτούρες, σχέσεις γαιοκτησίας, γαμήλια αγορά, έμφυλοι ρόλοι, κ.ο.κ.), η περιοριστική ή αποτρεπτική δράση των «συνόρων» και των «ορίων» (εθνικές ιδεολογίες, γεωγραφικά σύνορα, γλωσσικές διαφορές, θρησκευτικές πεποιθήσεις, ξενοφοβικές αντιλήψεις) περιορίζεται ή αδρανεί κάτω από το βάρος των αναγκών της κοινωνικής ευημερίας και αναπαραγωγής. Η δυναμική αυτή ενώ αποτελεί τον κοινό παρανομαστή όλων των κοινωνικών στρωμάτων γίνεται πιο εμφανής στα χαμηλά ή τα αγροτικά κοινωνικά στρώματα επειδή τα στρώματα αυτά είναι πιο εκτεθειμένα στην μετανάστευση άρα και πιο αναγκασμένα να αξιοποιήσουν το γάμο και την οικογένεια για την οικονομική επιβίωση και την κοινωνική αναπαραγωγή τους.

Βιβλιογραφία

- Αλβανός, Ρ (2000), «Σλαβόφωνοι ντόπιοι και πόντιοι πρόσφυγες: η μνήμη και η εμπειρία της δεκαετίας του 1940 σε δυο χωριά της περιοχής Καστοριάς», *Τα Ιστορικά*, τχ. 33, σ. 289-318.
- Αλιβιζάτος, Ν (1986), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Οψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Αλεξιάκης, Ε (1984), *Η εξαγορά της νύφης*, Αθήνα.
- Ανδρεάδης, Α (1917), *Η Ελληνική Μετανάστευσις*, εκδ. Τυπογραφείον Παν. Α. Πετράκου, Εν Αθήναις.
- Βαΐου, Ν και Κ. Χατζιμιχάλης (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.
- Βαμβακάς, Β (1997), «Αλβανοί μετανάστες στον ημερήσιο τύπο», *Δοκιμές*, (5), σ. 7-40.
- Van Boeschoten, R (2004), «Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφύλιου Πολέμου», στο έργο Μ. Mazower (επιμ), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, σ. 139-159.
- Βεντούρα, Λ (1999), *Ελληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα.
- Vernier, B (1987), «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Ελληνες Πομάκους», στο έργο *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα, σ. 297-344.
- Βερβενιώτη, Τ (2003), «Τα παιδιά του Εμφύλιου», στο έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, το.8, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 271-280.
- Βερβενιώτη, Τ (2004), «Οι γυναίκες της αριστερά μπροστά στο δίλλημα: πολιτική ή οικογένεια;», στο έργο Μ. Mazower (επιμ), *Μετά τον πόλεμο. Η*

ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960, σ. 121-138.

- Βεργόπουλος, Κ (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα.
- Βλάμη, Δ (2006), «Γυναίκες, οικογένεια και κοινωνία της εμπορικής διασποράς 18^{ου} - 19^{ου} αιώνας», *Τα Ιστορικά*, (45), σ. 243-280.
- Βλαχούτσικου, Χ και Μπαχαροπούλου, Α (1991), «Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα. Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας», *Σύγχρονα Θέματα*, (45), σ. 94-100.
- Γαλάνης, Γ (2003), «Ελληνική κοινωνία και μετανάστευση. Απόψεις Ελλήνων για Αλβανούς μετανάστες», », στο έργο *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ενταξης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 223-268.
- Γιδαράκου, Ι (1999), «Ενδογενής ανάπτυξη στην ύπαιθρο και γυναικεία απασχόληση», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον, Αθήνα, σ. 189-216.
- Δαμιανάκος, Σ (1997), *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*, εκδ. Πλέθρον/Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα.
- Δαουτόπουλος, Γ (1995), «Γεωργοί και επιχειρηματίες: η περίπτωση ενός χωριού στον κάμπο των Γιαννιτσών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (88), 122-136.
- Εμκε- Πουλοπούλου, Η (1986), *Προβλήματα μετανάστευσης- παλιννόστησης*, εκδ. ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ, Αθήνα.
- Ζακοπούλου, Ε (1999), «Πολυαπασχολούμενοι και γεωργία: προς μία νέα αντίληψη ενός πολυδιάστατου φαινομένου», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον, Αθήνα, σ. 115-147.
- Ιακωβίδου, Ο και άλλοι (1999), «Οι νέοι αγρότες και ο γάμος: πρότυπα, αντιλήψεις και πρακτικές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (98/99), σ. 199-220.
- Kayser, Β (1968), *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα.
- Καμπέρης, Ν (2001α) , «Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου στην αγροτική κοινωνία», *Θέσεις*, (74), σ. 77-87.
- Καμπέρης, Ν (2006β), «Αλλοδαποί εργάτες στον αγροτικό χώρο. Πραγματικότητες, ιδεολογίες και νοοτροπίες» στο έργο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου

- (επιμ.), *Μετανάστευση και Κοινωνική Ενταξη των Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 413-456.
- Καμπέρης, Ν (2007), *Οψεις της εφαρμογής του Προγράμματος των Νέων Αγροτών στο μεταβαλλόμενο πρότυπο της αγροτικής ανάπτυξης. Μια εμπειρική έρευνα βασισμένη στους Νέους Αγρότες των δήμων Αρακύνθου και Μακρυνείας του νομού Αιτωλοακαρνανίας*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κανέλλος, Λ (1995), «Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία», στο έργο Θ. Βερέμης, Α. Νικολακόπουλος, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, εκδ. Ι. Σιδέρη, Αθήνα, σ. 245-279.
- Καρδάσης, Β (2006), «Αναζητώντας τις χώρες της επαγγελίας: ο απόδημος ελληνισμός από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως τον β παγκόσμιο πόλεμο», στο έργο *Οι Έλληνες της Διασποράς*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, σ. 53-73.
- Καρύδης, Β (1996), *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα.
- Κασιμάτη, Κ (1984), *Μετανάστευση- Παλιννόστηση . Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Κασιμάτη, Κ (2003), «Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία. Απασχολήσεις και διαφορετικότητες», στο έργο Κ. Κασιμάτη (επιμ), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ενταξης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 157-192.
- Κασίμης Χ, Ζακοπούλου Ερση, Παπαδόπουλος Α (2003), «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη γεωργική εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (111-112), σ. 9-38.
- Κασίμης Χ (2008), «Ντόπιοι και ξένοι στην αγροτική Ελλάδα», στο έργο *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες- Πολιτικές- Προοπτικές*, εκδ. ΙΜΕΠΟ, τομ. Α, σ. 192-209.
- Κατσάπης, Κ (2007). «Εισήλθαν εις το σπίτι μας»: κοινωνικές προϋποθέσεις των αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες τον μεσοπόλεμο», στο έργο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 303-319.

- Κατσιαδάκη-Herning, Ο (1986), *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, εκδ. Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Βιβλιοθήκη Σοφίας. Ν. Σαρίπολου, Αθήνα.
- Κατσορίδας, Δ (1999), «Αλλοδαποί εργαζόμενοι και οικονομική ανάπτυξη», *Ενημέρωση*, (52), σ. 27-29.
- Καυκούλα, Κ (1997), «Μεταμορφώσεις του αγροτικού χώρου: ο εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα», στο έργο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, σ. 259-300.
- Καφετζής, Π (2003), Ξένοι εργάτες. Η Ελλάδα χώρα υποδοχής οικονομικών μεταναστών, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, том 10, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 327-338.
- Κεραμάρης, Ι και άλλοι (2000), «Διαπολιτισμικές διαφορές, ψυχική υγεία και μετανάστες», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, (69), σ.32-39.
- Κιτροεφ, Α (1999α), «Η υπερατλαντική μετανάστευση», στο έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, том Α1. εκδ. Βιβλιόραμα, σ. 123-171.
- Κλαδάς, Σωκρ (1965), *Τα θέματα των εν Δυτική Γερμανία Ελλήνων εργατών*, εκδ. Υπουργείον Εργασίας. Οργανισμός Απασχολήσεως και Ασφαλίσεως Ανεργίας, Αθήνα.
- Κοβάνη, Ε (1988), «Ο πρωτογενής τομέας και η κοινωνική κινητικότητα των νέων», *Πρακτικά Ελληνογαλλικού Συνεδρίου: Ο Αγροτικός Κόσμος στο Μεσογειακό Χώρο, 4-7 Δεκεμβρίου 1984*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε – Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε, Αθήνα, σ. 270-283.
- Κολτσίδας, Α (1976), *Οι Κουτσόβλαχοι*, Θεσσαλονίκη.
- Κόντης, Α (1995), Η οικονομία της Αλβανίας και η ελληνική μειονότητα, στο έργο Θ. Βερέμης, Α. Νικολακόπουλος, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, εκδ. Ι. Σιδέρη, Αθήνα, σ. 103-146.
- Κοντογιώργη, Ε (1992), «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, том Θ, σ. 47-59.
- Κόντου, Μ (2001), «Οι κοινωνιοψυχολογικές συνέπειες του κοινωνικού αποκλεισμού κάτω από τη σκοπιά της βιογραφικής έρευνας: η έννοια της εξαρτημένης βιογραφικής τροχιάς στην ανάλυση του κοινωνικού αποκλεισμού των Ποντίων «παλλινოსτούντων» στην Ελλάδα» στο έργο *Κοινωνία των 2/3. Διαστάσεις του σύγχρονου κοινωνικού προβλήματος*, Αθήνα, σ. 533-549.

- Κούρτοβικ, Ι (2001), «Μετανάστες: ανάμεσα στο δίκαιο και στη νομιμότητα», στο έργο Αθ. Μαρβάκης, Α. Περσάνογλου, Μ Παύλου (επιμ), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 163-198.
- Κρέτση, Γ (2003), «Σύγχρονες και ιστορικές διαστάσεις της ανθρωπωνομικής συμπεριφοράς στην αλβανική κοινωνία», *Μνήμων*, τομ. 24^{ος}, σ. 111-145.
- Κρητικός, Γ (2007), «Αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων και «σταθερότητα» στον ελληνικό χώρο (1923-1930)», στο έργο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 281-302.
- Kristeva, J (2004), *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, εκδ. Scripta, Αθήνα.
- Κωνσταντινίδου, Χ (2001), *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό τύπο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα.
- Κωστοπούλου, Στ (2006), «Εξωτερική μετανάστευση και περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα: ο ρόλος των Ελλήνων της Διασποράς», στα *Πρακτικά του Α Παγκόσμιου Συνεδρίου των Ελλήνων της Διασποράς*, Αθήνα, 2006, σ. 119-132.
- Λαλιώτου, Ι (2006), *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, εκδ. Πόλις, Αθήνα.
- Λαμπίρη – Δημάκη, Ι (1984), «Η κοινωνική έρευνα στον αγροτικό χώρο», *Σύγχρονα Θέματα*, (23), σ. 61-67.
- Λαμπίρη - Δημάκη, Ι (1990), *Η Κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα.
- Λαμπριανίδης, Λ (2003), «Παλιννόστηση και οικονομική ανάπτυξη: η περίπτωση των Αλβανών μεταναστών που παλιννοστούν από την Ελλάδα και την Ιταλία», *Τόπος*, τχ. 20-21, σ. 77-97.**
- Λιανός Θ και συνεργ, (1998), «Παράνομη μετανάστευση και τοπικές αγορές; η περίπτωση της Βόρειας Ελλάδας», στο έργο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, σ. 534-544.
- Μαλκίδης, Θ (2007), «Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στην αγροτική κοινωνία της ελλαδικής Θράκης και η πολιτική αποκατάστασης του Βενιζέλου μετά το 1922», στο έργο *Η ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία κατά τη βενιζελική περίοδο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 320-340.
- Μανώγλου, Ε (1995), «Η ιδιαιτερότητα του ρόλου των γυναικών στη «νέα τουριστική πραγματικότητα», στο έργο *Οι κοινωνικές επιπτώσεις του*

- τουρισμού στους νομούς Κέρκυρας και Λασιθίου, εκδ. ΕΚΚΕ-ΕΟΤ, Αθήνα, σ. 99-119.
- Μαργαρίτης, Γ (1999), «Ο εμφύλιος: οικονομία και πολιτική», *Ο Πολίτης*, (70), σ. 29-34.
- Μαργαρίτης, Γ (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, том 1 και 2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Μαργαρίτης, Γ (2005α), *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Ματζουράνης, Γ (1990), *Τα παιδιά του Νότου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ (1988), *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.
- Μορφακίδης, Μ (2006), «Ισπανία», στο έργο *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15^{ος} -21^{ος} αιώνας*, εκδ. *Βουλή των Ελλήνων*, Αθήνα, σ. 117-119.
- Μουσούρου, Μ (1993), *Από τους γκασταμπαίτερ στο πνεύμα του Σέγκεν*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- Μπαλτσιώτης, Λ (2003), «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας: μια προσπάθεια προσέγγισης σε μια μεταβατική κοινωνία», στο έργο *Τσιτσελίκης Κ και Χριστόπουλος Δ (επιμ), Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, σ. 45-125.
- Μπάρκας, Π (2003), «Η ελληνική μειονότητα επι καθεστώτος Χότζα», στο έργο *Η Ελληνική Μειονότητα της Αλβανίας*, εκδ. Κριτική Αθήνα, σ. 225-264.
- Μπίμπου- Νάκου Ι, Χαρίτου-Φατούρου Μ, (1998), «Ομάδα αυτοβοήθειας με άτομα που μετακινήθηκαν από την Αλβανία: πλαίσιο αναφοράς και ευρήματα σε σχέση με τις διαδικασίες ενίσχυσης του κοινωνικού αποκλεισμού», στο έργο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, σ. 499-508.
- Μπουρντιέ, Π (2000), *Πρακτικοί Λόγοι: για μια θεωρία της δράσης*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα.
- Μπουρντιέ, Π (1999), *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα.
- Bourdieu, P (2002), *Η Διάκριση*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα.
- Μουσιδής, Α (1985), «Εξω - αγροτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: Μία πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, (2), σ. 71-96.
- Μουσιδής, Α (2002) «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου», στο έργο *Θ. Ανθοπούλου, Α. Μουσιδής (επιμ)., Από τον*

- αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα, εκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Αθήνα 2002, σ. 53-102.
- Νιτσιάκος, Β (2003β), *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*, εκδ. Οδυσσεάσας, Αθήνα
- Παπαγαλάνη, Λ (2003), «Εργατική μετανάστευση. Οι Έλληνες στη Γερμανία και τη Δυτική Ευρώπη», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. 9, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ. 329-338.
- Παπαχρίστου, Α (1980), *Η «κοινωνική θέση» στο οικογενειακό δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα.
- Παρέσογλου Α, Αλεξανδρή Α (1995), «Μουσουλμανικές μειονότητες στα Βαλκάνια», στο έργο Θ, Βερελής (επιμ), *Βαλκάνια. Από το διπολισμό στη νέα εποχή*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, σ. 741-874.
- Πετμεζάς, Σ (1999γ), «Αγροτική Οικονομία», στο έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ Β1. εκδ. Βιβλιόραμα, σ. 190-249.
- Ροζάκος, Ν (1985), *Το νεοελληνικό λαϊκό θέατρο στην Αμερική, 1903-1950*, Falcon Associates, Inc., Publishers, Typesetting by Alpha Graphics, San Francisco, California.
- Σαβοριανάκης, Π (2000), «Οικογένεια και γαμήλιες πρακτικές στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Η Κώς στο 18^ο και 19^ο αιώνα», *Μνήμων*, τομ. 22^{ος}, σ. 31-68.
- Σακαλάκη, Μ (1984), *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα.
- Σαμίου, Δ (2003), «Οι γυναίκες στον Εμφύλιο», στο έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, το.8, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 261-270.
- Σκουτέρη – Διδασκάλου, Ν (1982), «Προίκα ή περί θηρευτικού βίου των Νεοελλήνων», *Ο Πολίτης*, (55), σ. 33-45, (56), σ. 37-50, και (57/58), σ. 34-50.
- Σταθάκης, Γ (2004), *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Τάμης, Α (2006α), «Αυστραλία», στο έργο *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15^{ος} -21^{ος} αιώνας*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, σ. 255-268.
- Τρίμη- Κύρου, Κ (2003α), «Οι Έλληνες της Αυστραλίας. Από την πρόσκαιρη στη μόνιμη εγκατάσταση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ 10, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 309-324.
- Τσουκαλάς, Κ (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Φίλιας, Β (1977), *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα.

- Χαρακόπουλος, Μ (2003), *Ρωμιοί της Καππαδοκίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Χασιώτης, Ι (1993), *Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Αθήνα.
- Ψημμένος, Ι (1998), «Δημιουργώντας χώρους κοινωνικού αποκλεισμού: η περίπτωση των Αλβανών μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», στο έργο *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, εκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ- Gutenberg, Αθήνα, σ. 221-273.
- Ψημμένος, Ι (2000), «Εργασία και Ρατσισμός: Κοινωνική διαχείριση και μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό», στο έργο *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθολογίας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού*, εκδ. Υπουργείο Εξωτερικών- Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 64-88.
- Ψημμένος, Ι (2003), «Ερμηνείες μετανάστευσης, προσδοκίες και ταυτότητες των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών», στο έργο *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ενταξης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 123-155.
- Ψιμούλη, Β (2005), *Σούλι και Σουλιώτες*, εκδ. Εστία, Αθήνα.
- Ψυρούκης, Ν (1983), *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα.
- Barthez, A (1984), «Femmes dans l' agriculture et travail familial», *Sociologie du Travail*, (3), p. 255-267.
- Beck-Gernsheim, E (2007), «Transnational lives, transnational marriages : a review of the evidence from migrant communities in Europe», *Global Network*, 7 (3): 271-288.
- Blanchet, A (1985), *L' entretien dans les sciences sociales*, Dumond, Paris
- Borchert, J (1975), «Economic development and population distribution in Albania», *Geoforum*, (6), p. 177-186.
- Bourdieu, P (1993a), *La misère du monde*, Seuil, Paris.
- Brooks, K (1993), «Challenges of the trade and agricultural development for East-Central Europe and states of the former USSR», *Agricultural Economics*, (8), p. 401-420.
- Brunnbauer, U., and Taylor, K (2004), «Creating a 'socialist way of life': family and reproduction policies in Bulgaria, 1944-1989», *Continuity and Change*, vol.19 (2): 283-312.

- Carter, F.W., Kaneff, D (1999), «Rural diversification in Bulgaria», *GeoJournal*, 46:183-191.
- Champagne, P (1987), «Capital culturel et patrimoine économique» *Actes de la recherche en sciences sociales*, (69), p. 51-66.
- Christensen, G (1994), «When structural adjustment proceeds as prescribed : agricultural sector reforms in Albania», *Food Policy*, 19, (6), p. 557 -560.
- Desrosière, A (1978), «Marche matrimonial et structure des classes sociales », *Actes de la recherche en sciences sociales*, (20/21), p. 97-107.
- Dobрева, S (1994), «The family farm in Bulgaria: traditions and changes», *Sociologia Ruralis*, XXXIV (4): 340-353.
- Eikeland, S. Riabova, L (2002), «Transition in cold climate: Management Regimes and Rural Marginalisation in Northwest Russia», *Sociologia Ruralis*, 42, (3), p. 250-266.
- Erlich, V (1976), «The last big zadrugas: Albanian extended families in the Kosovo region», στο έργο Byrnes R (edit), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*, University of Notre Dame Press, London, p. 244-251.
- Genov, N (1998), «Transformation and anomie: problems of quality of life in Bulgaria», *Social Indicators Research*, vol. 43: 197-207.
- Gossiaux, J.F (1994), «La shada. La communauté familiale et statut de la femme chez les Slaves du Sud», Rapports, *Septieme congres international d' etudes du Sud- Est Europeen* (Thessalonique, 29 aout- 4 septembre 1994), Athenes, p. 325-341.
- Grossmith, C (1976), «The structural ecology of Albanian extended family households in Yugoslav Macedonia», στο έργο Byrnes R (edit), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*, University of Notre Dame Press, London, p. 232-243.
- Hatziprokopiou, M (1996), «Production structure, technical change and productivity growth in Albanian agriculture», *Journal of Comparative Economics*, (22), p. 295- 310.
- Kasimis Ch and others (2003), «Migrants in Rural Greece», *Soaciologia Ruralis*, 43 (2), p. 167-184.
- Kasimis Ch and others (2005a), «Migrants in Rural Greece», *Soaciologia Ruralis*, 43 (2), p. 167-184.

- Kasimis Ch, Papadopoulos A, (2005), «The multifunctional role of migrant workers in Greek countryside: implications for the rural economy and society», *Journal of Ethnic and Migrant Studies*, (31), 1, p. 99-127.
- Kaufman, J. C (1996), *L'entretien compréhensif*, Nathan, Paris.
- Kloep, M (1995), «Concurrent and predictive correlates of girls' depression and antisocial behaviour under conditions of economic crisis and value change: the case of Albania», *Journal of Adolescence*, (18), p. 445-458.
- Kostic C, Boreli R, Gossiaux J-F (1977), «Types de famille et cycle de vie dans la Yougoslavie rurale», στο έργο Cuisenier, J (edit), *The family life cycle in european societies*, Mouton, Paris, p. 393-410.
- Kostov Ph, Lingard J (2002), «Subsistence farming in traditional economies: lessons from Bulgaria», *Journal of Rural Studies*, 18: 83-94.
- Lautman, F (1976), «Cycle de la vie domestique et incidences de l' hétérogamie religieuse :le cas de mariage mixtes entre juifs et catholiques en France»,στο έργο Cuisenier, J (edit), *The family life cycle in european societies*, Mouton, Paris, p. 189-205.
- Lawson C, Allister Mcgregor J. Saltmarshe D, (2000), «Surviving and thriving: differentiation in a peri-urban community in northern Albania», *World Development*, Vol. 28, No. 8, p. 1499- 1514.
- Lucassen, L and Laarman, Ch (2009), «Immigration, intermarriage and the changing face of Europe in the post war period», *History of the Family*, 14:52-68.
- Michelat, G (1975), «Sur l' utilisation de l' entretien non directif en sociologie», *Revue Française de Sociologie*, XVI, p. 229-247.
- Milanovic, B (1995), *Poverty, Inequality and Social Policy in Transition Economies*. The World Bank
- Moseley, P (1976), «The peasant family: the zadruga or communal joint-family in the Balkans, and its recent evolution», στο έργο Byrnes R (edit), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*, University of Notre Dame Press, London, p. 19-30.
- Nientied, P (1998), «The question of town and regional planning in Albania», *HABITANT ITNL*, Vol. 22, No. 1, p. 41-47.
- Salitot Dion, M (1975), «Rôle du mariage dans l' accumulation des patrimoines chez les agriculteurs», *Revue Française de Sociologie*, XVI, p. 59-78.

- Saltmarshe D, (2000), «Local government in practice : evidence from two villages in northern Albania», *Public Administration And Development*, (20), p. 327-337.
- Stahl. P (1986), *Household, Village and village confederation in southeastern Europe*, Columbian University Press, New York.
- Sotiropoulos, D., Neamtu, I., and Stoyanova, M (2003), «The Trajectory of Post-communist Welfare State Development: The case of Bulgaria and Romania», *Social Policy and Administration*, 6 (37): 656-673.
- Stanfield D, Raco M, (1994), «Land market, information and a property registration system in Albania», *Comput., Environ. and Urban Systems*, 18, (2), p. 133-141.
- Stanfield D, Kukeli A, (1995), «Consolidation of the Albanian agricultural land reform through a program for creating an immovable property registration system», *Comput., Environ. and Urban Systems*, 19, (2), p. 131- 140.